

Government Oriental Library Series.

*Edited by Pandits under the supervision of the Curator,
Govt. Oriental Library, Mysore*

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No 34

बो धा य न ध र्म सू त्र म्

श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्.

THE
BODHÂYANA-DHARMA-SÛTRA
WITH THE COMMENTARY OF
GÔVINDASVÂMIN

EDITED BY

L. SRINIVÂSÂCHÂRYA,

Assistant Pandit, Government Oriental Library, Mysore

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE

1907

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

भूमिका.

—

अथान्यां प्रथमावल्यां प्राक्प्रकटीकृतं आपस्तम्बीयं गृहसू-
त्रं धर्मसूत्रं च सव्याख्यानं, बोधायनीयं च गृहसूत्रम् । अधु-
ना पुन बोधायनीयं धर्मसूत्रं श्रीमता गोविन्दस्वामिना प्रणी-
तेन विवरणेन सार्धं सममुद्रयत । इदं विवरणमल्पग्रन्थमते-
गभीरं च ॥ अतो विज्ञायते सांख्यं गोविन्दस्यामी प्राचीनः पण्डि-
तप्रवरश्चेति ॥

यद्यपि न शक्यतेऽस्य देशः कालो वा विशिष्य निर्णेतुम् ।
तथाऽपि तदुदाहृतप्रबन्धप्रणेत्रेणैव तस्यार्वाक्यं सिद्धयति हि
यथा—

अस्मिन् विवरणे तत्र तत्र समुदाहृतवचनविचये आप-
स्तम्बगौतमवसिष्ठानां धर्मसूत्रवचनं, बोधायनीयमेव गृहगृ-
हपरिभाषापितृमेधमहाप्रशस्वचनं, मनुदक्षयाज्ञवल्क्यनारदपरा-
शरव्यासप्रमुखानां स्मृतिवचनं च दृश्यते ॥

तथा प्रथमप्रश्नतृतीयाध्यायारम्भे—“आहुश्च न्यायविद्. अ-
ज्ञानादिनियमस्य पर्ययस्तानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः” इत्यनेन
वाक्येन “अज्ञानादिनियमस्य” इत्यादि शबरस्वामिभाष्यवाक्य-
मुदाहृतम् । तथा प्रथमाध्याये एकविंशतितमसूत्रव्याख्यायां
“स्यमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, तथा—अहिच्छत्र-
ग्राहण्यस्सुरां पिबन्ति” इत्येतत् भट्टकुमारिलवाक्यमुदाहृतमवलोक्यते ॥

तथा—द्वितीयप्रश्ने तृतीयाध्याये “पूज्यान् पूजयेत्” इति सूत्रव्याख्यानं महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्ये प्रथमसर्गे पठितं “प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः” इत्येकोनाशीतितमस्य श्लोकस्य उत्तरार्धम् ॥

अपिच—द्वितीये द्वितीयाध्याये एकपञ्चाशत्तमसूत्रव्याख्याने “चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानीति गुरलघुभावे वर्णविशेषेऽध्यासविशेषे च” इति यज्ञस्यामिप्रणीतवासिष्ठधर्मसूत्रविधरणयचनमुदाहृतम् । संभाव्यते चासौ यज्ञस्यामी यादवभास्करकालानन्तरकालिक यामुनाचार्यरामानुजाचार्यप्राक्कालिकश्चेति यत श्रीमद्रामानुजीयभगवद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां श्रीवेदान्ताचार्यविरचितायां क्रमेण भगवद्गीताभाष्यप्रणेतृपारगणनपर “पिशाच रन्तिदेव गुप्त शङ्कर यादवप्रकाश भास्कर नारायणार्य यज्ञस्यामिप्रभृतिभिः स्वस्वं मतमास्थितैः परद्रशतैर्भाष्यकृद्भिरस्मत्प्रिद्वान्तर्तीर्थकरैश्च भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारादिभिरविर्गातपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः” इति ग्रन्थ पठ्यते तत्रोल्लिखितो गीताभाष्यप्रणेतार यज्ञस्वाम्यसावेव स्यात् । इति ॥

अयं चापटी विशेष—अत्र विधरणे भूयांस्युदाहृतानि मनुवचनानि वासिष्ठधर्मसूत्रयचनानि च. बहुचानामेवेदं वासिष्ठं धर्मसूत्रं, तस्मादनुमीयते बहुचस्यादेव गोविन्दस्यामीति । आस्तां विस्तरः ॥

आदर्शपुस्तकानि.

तत्रैतत्कोशागारस्थाः कोशा एव यत्र.

1 मूल	तालपत्र.	नागराक्षरं	403 नं	अनविशुद्धं	समग्रम्
2 ,	,,	ग्रन्थाक्षरं	515 ,,	,,	,,
3 विवरणम्	,,		936 ,	,,	,,
4 ,	कागदमयम्	आन्धाक्षर	A138	,	,,
5	,		A144,,	,	,,
6	तालपत्रं	ग्रन्थाक्षरं	तजाबूरजिह्वा	कदिरमङ्गलाग्रहा	
			रस्थित	ग्रहार्थी ॥ सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा	
			पुस्तकम्		

ग्रन्थाक्षर श्रीमन्महीश्वर महाराजमन्दिर
स्थितसरस्वतीभाण्डागारे संगृहीत पुस्त
कं च समग्रं शुद्धं चेति

एतानि पञ्च विवरणपुस्तकान्यादर्शीकृत्य परिशोधितोऽयं प्रबन्ध
यद्यपीमानि पुस्तकान्येतद्देशीयान्येव अशुद्धिस्थलेऽक्षरलोपस्थले
च सर्वत्रैकरूप्यस्यैव दर्शनात् । विदेशीयं च पुस्तकं नाद्या
यधि समासादितम् । तथाऽपि समुपलब्धस्याप्यप्रकाशे आस्य
न्तिकं विलोप समाव्य स्थितस्य प्रकाश श्रेयानिति निश्चित्य
प्रकटीकृतमिदं श्रीमद्भगवद्बोधायनधर्मसूत्र सविवरणमिति सु
मङ्गलम् ॥

विषयानुक्रमणिका.

प्रथमप्रश्ने—

		पुटस
धर्मानुव्याख्यानम्	प्रथमाध्याये	1
शिष्या	"	2
परिषत्	"	3
पञ्चधा विप्रतिपत्ति	"	7
शिष्टदेश	"	11
म्लच्छदेश	"	12
ब्रह्मचर्यम्	द्वितीयाध्याये	14
उपनयनकाल	"	17
ब्रह्मचारिधर्म	"	18
विद्यानई	"	27
ब्रह्मचर्यप्रदासा	"	29
स्नातकधर्म	तृतीयाध्याये	32
कर्मण्डलुचर्या	चतुर्थाध्याये	36
अन्तर्गुह्य	पञ्चमाध्याये	44
गृहिगुह्य	"	45
आचमनम्	"	46
ब्रह्मगुह्य	"	51
आर्षौचम्	"	74
शुनोऽहतप्रायश्चित्तम्	"	86
भक्ष्यभक्ष्यविचार	"	87
ब्रह्मगुह्य	षष्ठाध्याये	93
ब्रह्मविशेष	सप्तमाध्याये	106
वर्णा	अष्टमाध्याये	113
अनन्तरप्रभवा	नवमाध्याये	116

प्रजाकामोपदेश	नवमाध्याये	पुटस 272
सन्यासविधि	दशमाध्याये	277

तृतीयप्रश्ने—

शास्तीनयायावरादिवृत्तिः	प्रथमाध्याये	297
षण्णिवर्तनी	द्वितीयाध्याये	303
वानप्रस्थधर्मः	तृतीयाध्याये	309
अमत्यप्रायश्चित्तम्	चतुर्थाध्याये	315
अधर्मपणकल्प	पञ्चमाध्याये	318
प्रसृतयावककल्प	षष्ठाध्याये	320
वृद्धमाण्डहोम	सप्तमाध्याये	325
चाद्रायणकल्पः	अष्टमाध्याये	330
अनक्षरायणविधि	नवमाध्याये	340
पापनिवर्हणम्	दशमाध्याये	345

चतुर्थप्रश्ने—

नानार्थानि प्रायश्चित्तानि	प्रथमाद्वितीयाध्याययोः	351
रहस्यप्रायश्चित्तानि	तृतीयचतुर्थाध्याययोः	356
मन्त्रप्रायश्चित्तम्	पञ्चमाध्याये	369
ब्रह्मकुर्व	"	376
अथ जपः	षष्ठाध्याये	379
अथ ब्राह्मणश्रमा	सप्तमाध्याये	383
त्रिंशत्प्रश्नाः	अष्टमाध्याये	387

शुद्धि पत्रम्.

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
2	12	तत	तत्र
3	"	अद्	अद्
15	18	वापि	वापि
33	5	आभ्राना	भ्राना
49	15	वच्छुरि	वच्छुद्धि
51	13		उच्छिष्ट
85	12	प्रयण	प्रयाण
	15	मन्तन	मन्तेन
103	17	शब्दाख्या	शब्दाभ्या
212	13	वृषती	वृषती
215	19	तृतीय	द्वितीय
262	2	जानानि	जानाति
3 4	8	त्रिरात	त्रिरात्र
348	6	बहिष्म	बहिष्म
365	11	दव	देव
379	19	व्याहत	व्याहत

श्रीः.

बो धा य न ध र्म सू त्रं गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यासमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्र तेवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशास्त्रमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थराशिर्वेद । तत्प्र
तिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येवैकस्या शाखाया परिपूर्णान्वयज्ञानि । तथाऽपि
कल्पसूत्रान्तरेदशाखान्तरोक्ताशो^१पसहस्रं क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थ ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतनिपयासम्प्रमोष स्मृति । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थ स्मृति-
शब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्ट । अनुव्याख्याग्रहण स्मार्तस्य
धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तच्च 'धन्वन्निव
प्रया असि'^२ 'तस्माच्छ्रूयास पापीयान् पश्चादन्वेति'^३ इत्यत एव
प्रपागुर्वनुगमादीना कर्तव्यताभवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारे-
रुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । एव तस्य श्रीतधर्मविवेक

इति धर्मदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । स च स्मार्तो धर्मं पञ्चविधो भवति—
 वर्णधर्म आश्रमधर्म वर्णाश्रमधर्म गुणधर्म निमित्तधर्मश्चेति ।
 तत्रापि साधारणविशिष्टभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्—‘द्विजातीना
 मध्ययनम्’ इत्यादि साधारणो वर्णधर्म । ‘ब्राह्मणस्याधिकार
 प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा’ इत्यादिविशिष्ट । तथा—आश्रमधर्मो दया-
 दिस्साधारण । अग्नीन्धनादिविशिष्ट । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽ-
 प्यग्नीन्धनादिस्साधारण । ब्रह्मदण्डधारणादिविशिष्ट । अभिषे-
 कादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं वर्णधर्म । हिंसादिनिमित्तधर्म ।
 उपादेयानुपादेयतारुतो गुणनिमित्तयोर्विशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयदिशिष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुपज्यते । शिष्टेरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टेरा-
 चरित इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिविहितं प्रथमो धर्मः । प्रकी-
 र्णमन्त्रार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशास्त्रामूः । सर्वेषां
 वेदमूलत्वेऽपि दौर्बल्यमर्थवादप्रमङ्गाद्भेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अथ शिष्टानाह—

शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः
 कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभ-
 मोहक्रोधाविवर्जिताः ॥ ५ ॥

गल्विति वानपादङ्काराण्यो निपातः । मात्सर्यं परगुणाक्षयता ।
 अहङ्कारः अभिनवविद्यानिमित्तो गर्वः । कुम्भीधान्या दत्ताह

जीवनौपयिकधान्या । अनेन सन्तुष्टतोपलक्ष्यते । अलोलुपता
वेतृष्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वनोच्छ्राय । दर्पो धर्मा-
तिरेकान्पतिर्हर्ष । ज्योम प्रसिद्ध । मोह कृत्याकृत्यविवेकशू-
न्यता । दम्मादिविवर्जिताः ॥ ५ ॥

किञ्च—

धर्मेणाधिगतो येषां वेदस्तपरिवृंहणः ।
शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव
इति ॥ ६ ॥

येषामिति क्योगे पद्यो 'कर्तृकर्मणो कृति' इति । इति-
हासपुराणाम्या सहितौ वेदो ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैरवगत इत्यर्थः ।
वृहणग्रहण श्रुतिस्मृतिसदाचारशास्त्राणामप्युपलभणार्थम् । श्रुति-
प्रत्यक्षहेतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्ष कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्श-
नमिति विग्रहः । अनेन मीमांसका कीर्तिना । अतएव तदनु-
मानज्ञाः ते भवन्ति स्मार्तशिष्टागमयोश्च श्रुत्यनुमानविद इत्यर्थः ।
एव च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्तोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिपत् ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणाशिष्टाभावे दशावरा परिपत् तथा यो विधीयते सोऽ-
नुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ता च परकीयभक्तेन प्रदर्शयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

चातुर्वैद्यं विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पर्यदेपा^१ दशा- वरा ॥ ८ ॥

चतस्र एव विद्याश्रातुर्वेद्य तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । विकल्पी
मीमांसक । अङ्गं व्याकरणादि तज्ज्ञ । धर्मपाठक तन्मूलिका
तदर्थविगतिरिति पाठग्रहणम् । तदभिज्ञ इत्यर्थः । तान् विशिनष्टि—
आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः अवानप्रस्थास्त्रयो गृह्यन्ते । वानप्रस्था
ना पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारो धर्मोपदेशस्य । परिव्रान्तोऽपि भिक्षार्थी
ग्राममीयादेव । तथा च गौतम — ‘प्रागुपोत्तमात्रय आश्रमिण’^२
इति । विप्रा इति क्षत्रियवैश्ययोर्धर्मोपदेशानधिकारप्रदर्शनाय
विप्रग्रहणम् । ‘ब्राह्मणो धर्मान् प्रब्रूयात्’^३ इति वसिष्ठवचनाच्च ।
‘आश्रमस्थास्त्रयो मूल्या’ इति पाठे नैष्ठिकस्त्रयारी गृह्यते ।
यथा धर्मस्कन्धब्राह्मणे ताननुक्रम्य ‘सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति’^४
इत्याह । एकगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिपद्भवति ॥ ८ ॥

अर्थानुक्लपमाह—

पञ्च वा स्युस्त्रयो वा स्युरेको वा स्यादनिन्दितः ।
प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्रशः ॥९॥

सम्भवापेक्षो विकल्पः । अनिन्दितः पक्षपातादिदोषरहितः ।
तृतीयो वाशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । आह च—

एकोऽपि वेदविद्वद्म य ऋग्यजुर्वेदचक्षणः । इति ॥^५

^१ पारपदया

^२ गौ. ध. २८-४९.

^३ या. ध. १-४०.

^४ छा. उ. २.२१-२.

^५ मनु. १२-१११.

अपिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वक्ष्यति च 'बहुद्वारस्य धर्मस्य'
इति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ९ ॥

अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीवि-
नाम् । सहस्रशस्समेतानां परिपत्त्वं न
विद्यत इति ॥ १० ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इति सासर्धे सत्याख्यादत्यन्तापद्य-
वतादीननुगृह्णाति । आह च—

जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद्ब्राह्मणश्रुवः ।
धर्ममवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ इति ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इत्युक्तम्, तत्रैव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः
॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अत्यन्तापद्यापि एकोद्विष्टवक्त्राणां दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः ।
तत्पापं शतवा भूत्वा वक्तृन् समधि-
गच्छति ॥ १२ ॥

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं यद्वदन्ति तमसा अन्धकारेणाविष्टा
अजानत अजानन्त यस्मिन् पापकर्मणि यमि प्रायश्चित्त
विहितमिति शेष ॥ १२ ॥

‘एको वा स्यादनिन्दितः’ इति यदुक्तं, तत्राह—

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ।
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि सं-
शये ॥ १३ ॥

अनेकश्रुतिस्मृतिसदान्तरप्रमाणत्वादधर्मस्य बहुद्वारत्वम् । अत
एव चास्य सूक्ष्मत्व दुरनुगत्य च । तथाहि—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥

तस्मात् इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

बहव पुन —

धर्मशास्त्ररथारूढाः वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीडार्यमपि यद्वयस्त धर्मः परमस्मृतः ॥

शिष्टानां प्राबल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रयायुवे-
रुपमायन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टैर्हि वर्णाश्रमादयो व्यवस्थापिताः । तेषु पापं न लिप्यत
इत्याह—

यथाऽश्मनि स्थितं तोयं मारुताकौ प्रणा-
शयेत् । तद्वत्कर्तरि यत्पापं जलवत्सं
प्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनामचिनोऽप्यवस्था परिज्ञाय प्रायश्चित्त विधीयत इत्याह—
शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मेविदुद्वया प्रायश्चित्तानि नि-
दिशेत् ॥ १६ ॥ १ ॥

शरीरं वातप्रकृतिक पित्तप्रकृतिकमित्यादि वा । आयु ज्ञान,
अयतेर्गत्यर्थादौणादिक उणप्रत्यय । वय बाल्यादिलक्षणम् ।
कालः शीतोष्णादिलक्षण । कर्म प्रायश्चित्तस्य निमित्तमूत सा-
नुबन्ध हिंसादि ॥ १६ ॥

श्रीतस्मार्तशिष्टागम इति त्रिविधो धर्मो व्याख्येय । तत्र व्य-
वस्थितशिष्टाचरिताना धर्माणाम्—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन
हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एकदेशप्रसूताना शिष्टाना परस्पर पञ्च-
धा विप्रतिपत्ति विसवाद 'यान् पदार्थान् दक्षिणात्या ' इत्यादि॥

तत्र प्रथमम्—

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥ १८

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १८ ॥

तत्रैमान्युदाहरणानि—

यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भो-
जनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वसृ-
दुहितृगमनमिति ॥ १९ ॥

गमनमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीघ्रुपानं उभय-
तोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्र-
संयानमिति ॥ २० ॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतो
दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि । आयुधीयकं शस्त्र-
धारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्दीपान्तरगमनम् ॥ २० ॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुप्यतीतरदितरस्मिन् ॥

अनुपेतेन सह भोजनादीनुत्तरापथे कुर्वन् दुप्यति तत्रत्यैशिशष्ठैः
दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह
भोजनादीनि दाक्षिणात्यैशिशष्ठैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव
कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव । तदेतद्गृहकुमारि-
रुत्तररूपितम्—

स्वमातुलमुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु नुप्यति ॥ इति ॥

तथा हि—अहिच्छत्राद्याह्वयस्सुरां पिबन्ति ॥ इति च ॥ २१ ॥

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषां विशेषेण कल्प्यते यथा होळकादीनाम् । यथा वा बोधायनीयं 'धर्मशास्त्रं वैश्वदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । तथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, वासिष्ठं तु बहुचै', अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीतसहभोजनादीन्यपि समानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—

तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २२ ॥

एवं व्यवस्थितविषयैश्च मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्त्वियमनुपपत्तिं न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्भवत्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ॥

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ २३ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम् । नात्मीय मतं पर्युदासितुम् । स हो-
वमाह—'देशकालजातिगुलधर्माश्चाप्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम्' 'तद्विरु-
द्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः' । तद्विरुद्धश्चायम् । आह च गृह्य-
मद—'अनुपनीतसहभोजने द्वादशरात्राणि । उच्छिष्टभोजने द्वि-
गुणम्' इति । प्रायश्चित्तविधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया
सहभोजने त्रिरात्रोपवासः घृतप्राशनं च' । तथा 'पर्युपेतभोजने
अहोरात्रोपवासः' इति सर्वतः । मातुलदुहितृगमनेऽप्याह—

सखिभार्या समास्तु मातुलस्यात्मजां तथा ।

चान्द्रायणं द्विजः कुर्याच्छ्रमपि तथैव च ॥

तथा विवोहेऽपि—

पञ्चर्षी मातृवन्धुभ्यः सप्तर्षी पितृवन्धुतः ॥ इति ॥^१

आह च—

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वरीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरात्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥^२

एवमूणाविक्रयादिष्वपि आम्नायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा ताव-
दपण्येषु पठिता । शीघ्रुपाने गौतम —‘नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मण-
स्य’^३ इति । तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः—‘अश्वो लवणमप-
ण्यम्’ इति प्रकृत्य ‘ग्राम्यं पशूनामेकशफाः केशिनश्च’^४ इत्याह ।
तथा च श्रुतिः—‘उभयादत्प्रतिगृह्यत्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपेत्’^५ इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुधीयकेऽपि
‘परीक्षार्थेऽपि ब्राह्मण आयुध नादधीत’ इति । स्वयमेव पत-
नीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति । एवमादीन्यालोच्यप्राप्तेरविरुद्धाः
प्रमाणमित्युक्तम् । अतो ‘मिथ्येतदिति गौतमः’ इत्युपपन्नं
भवति ॥ २३ ॥

एतदेव स्वमतमित्याह—

उभयंचैव नाद्रियेत शिष्टागमं विरोधदर्श-

नात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच्च ॥ २४ ॥

शिष्टागमविरोधस्तान्स्वयमुदितः ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः’ इत्यत्र ।
स्मृतिविरोधश्च शिष्टस्यातिविरोधः, सोऽपि दर्शित एव । एकमुन्नतां

^१ वा-प. ८-२.

^२ मनु-११—१०२.

^३ २—२०.

^४ २—२८.

^५ तै. सं. २-२-६.

त्वेके मन्यन्ते । यथा होळकादयो व्यवस्थितदेशविषया व्यव-
स्थिताः कर्तव्याः इत्यभिप्रेक्ष्यीत्यस्य बोधस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमान-
मुक्तं 'तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह—
'उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्धोळकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् ।
इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति शेषः । आहुश्च
न्यायविदः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ॥ २४ ॥

अथ शिष्टदेशानाह—

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हि-
मवन्तमुदक्पारियात्रमेतदार्यावर्तिं त-
स्मिन् य आचारस्त प्रमाणम् ॥
॥ २५ ॥

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्षमेव ॥ २५ ॥

मङ्गलयमुनयोरन्तरमित्येके ॥ २६ ॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ २६ ॥

अथाप्यत्र भाल्लुचिनो गाधामुदाहरन्ति ॥

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लुचिनः छन्दोगविशेषाः गाथा श्लो-
कम् ॥ २७ ॥

तदाह—

पश्चात्सिन्धुर्विसरणी^१सूर्यस्योदयनं पुरः ।
यावत्कृष्णा विधावन्ति तावद्धि ब्रह्म-
वर्चसमिति ॥ २८ ॥

कृष्णः कृष्णमृग । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पत् ।
म्लेच्छदेशस्त्वतः परम् ॥ २८ ॥

तदाह—

आवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयो-
नयः ॥ २९ ॥

स्त्रीषु व्यवस्था नास्तीति यावत् । अवन्त्यादिषु कल्याणा-
चारो नास्ति ॥ २९ ॥

किञ्च—केचिद्देशा प्रवेशार्हा न भवन्ति । तत्प्रवेशे प्रायश्चि-
त्तविधानात् । तत्र दूरोत्सारितमाचारग्रहणमित्याह—

आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान्
वङ्गान् कलिङ्गान् प्रानूनानिति च
गत्वा पुनस्तोमेन यजेत, सर्वपृष्ठया
वा ॥ ३० ॥

पुनस्तोमो नाम एकाहः । इष्टप्रथमस्तोमस्यैव प्रायश्चित्तमेका-
होक्तं द्रष्टव्यम् । 'यदि पद्भ्यामेव विशेषं कुर्वीतेष ह वै पद्भ्यां
पापं करोत्यारुहान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वा गच्छति'
इति । सर्वशृष्टेष्टित्वाहिताग्निमात्रस्य । सा च 'य इन्द्रियकामो
वीर्यकामस्त्यात्'* इत्यत्र विहिता । अनाहिताग्नेस्तु वक्ष्यति—'प्रति-
पिद्धदेशगमने' इति ॥ ३० ॥

पुनरप्याहिताग्नेरेव देशान्तरगमने प्रायश्चित्तमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

पद्भ्यां स कुस्ते पापं यः कलिङ्गान् प्रप-
द्यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहु-
र्वैश्वानरं हविः ॥ ३१ ॥

वैश्वानरीयेष्टिः । एषा च कलिङ्गगमने सर्वशृष्टया सह विकल्प्यते ।
अथ वा—आरुहादिषु न गमनादेव प्रायश्चित्तं, किं तर्हि सम्पापणस-
हासनादिभिरपि । कलिङ्गे पुनर्गमनमात्रमिति विशेष ॥ ३१ ॥

अथाप्याह—

बहूनामपि दोषाणां कृतानां दोषनिर्णये ।
पवित्रेष्टिं प्रशंसन्ति सा हि पावनमु-
त्तममिति ॥ ३२ ॥

निर्णये नितरा नये अपनोदने । पवित्रेष्टिश्च यज्ञप्रायश्चित्तेषु
प्रसिद्धा ॥ ३२ ॥

अथैतत्प्रसङ्गादाह—

वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुज्जानः पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥
पापेभ्यो विप्रमुच्यत इति ॥ ३३ ॥ २॥

पवित्रेष्ट्या, पूर्वव्रतग्रहणं प्रशंसार्थम्, इह ॥ ऋतावृतातीवति
कालविधानार्थम्, आसामेकैकस्यामे[कैकश एव] प्रयोगः । द्विरु-
च्चारणमादरार्थं विशेषज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

इति बौधायनीयधर्मवियरणे गोविन्दस्वामिहृते
प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यमुपयच्छेत् गुरुशुश्रूषणं तथा ।
समिद्रेक्षागुरुस्त्रीनां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रस्तुयते—तच्च समिदाधानं भिक्षाचरणमाचा-
र्येति करणं स्वाध्यायाध्ययनं चेति । तच्चैव 'ब्राह्मणो वै
ब्रह्मचर्यमुपयच्छेतामृतानि' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यति । तत्कियन्त
तल चरितव्यमित्याह—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मच-
र्यम् ॥ १ ॥

पुरातनं पुराणं पौराणं दृढयुगपुरुषचरितम् । किं तत् ।

वेदस्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यं उपनयनान् प्रमृत्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षपरि-
मितं च । तदिदानीन्तनेरापि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । यद्वा—
पौराणं पुराणैर्मन्वादिभिर्दृष्टमाचरितं च । अथ वा—अनादित्वात्
पुराणो वेदः तत्र भवं पौराणम् । यद्वा—प्रामिद्वेतिहासपुरा-
णप्रभवम् ॥ १ ॥

तस्यैव परिमाणान्तरमाह—

चतुर्विंशतिं द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ २ ॥

वर्षाणीत्यनुवर्तते । वाशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २ ॥

संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यादीनां पञ्चानामपि काण्डानामेकैकस्मिन् काण्डे संव-
त्सरावमं वा संवत्सरावधिकमित्यर्थः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थम् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

यावत्ता कालेन वेदस्वीकरणं भवति तावन्तं कालम् । एते च
विकल्पास्तामर्थ्यापेक्षया द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति—यावद्वेद-
स्वीकरणं नदर्थविशेषश्च न जायते तावन्नाश्रमान्तरप्रवेशाधि-
कार इति । तावदधीतवेदैराश्रमान्तरप्रवेशः कार्यः, स त्वधीत-
वेदाविप्लुतग्रहचर्येण च कार्यः । आह च—

वेदानधीस वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतग्रहचर्यो ग्रहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति ॥^१

तथा च श्रुतिः—‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः
कर्मानिर्देशेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे’ इत्यादि ॥ ४ ॥

अधुना ग्रहणान्तापेक्षमेव स्थापयन् हेतुमाह—

जीवितस्यास्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

पौराणिकादिग्रन्थचरणं कार्यम् ॥ ५ ॥

श्रौतस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विच्छेदः प्रसङ्गाद्युक्त इत्याशङ्क्य
श्रुतिविरोधमेव दर्शयति—

कृष्णकेशो ग्रीनादर्धतेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

अनया श्रुत्या विरोधात्स्मार्तानां पूर्वेषां वक्षाणां त्यागः ॥ ६ ॥

अधेदानीं ब्रह्मचर्यस्य उपनयनानन्तरारम्भं दर्शयितुमनुपनीतस्य
शास्त्रचेदितकर्मानधिकारमाह—

**नास्य कर्म नियच्छन्ति किञ्चिदा मौञ्जिव-
न्वनात् । वृत्त्या शूद्रसमो ह्येव याव-
द्वेदेपु जायत इति ॥ ७ ॥**

प्रायशो नियमरूपत्वाद्विधिना नियच्छन्तीत्युक्तम् । तथा च
गौतमः—‘यथोपपातमूत्रपुरीषो भवति’ इति । ननु किमिति
तस्य धर्मानधिकारः ? यावता मौञ्जिवन्वनात् । सत्यम्,
तथाऽपि वृत्त्या शूद्रसमो ह्येव । वृत्तिर्वर्तनमाचारः । तथा च

गौतमः—‘प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः’^१ इति । वेदनननमस्यो-
पनयनम् । ननु प्रागुपनयनाच्छूद्रसाम्ये पानादिष्वप्यदोषस्स्यात् ।
नैतदेवम्, शूद्रसम इत्यविदेशान् स्वयं शूद्रः, ततश्च न स्वना-
त्याश्रयधर्मनिवृत्तिर्भवति, आत्याश्रयश्च मधुपानादिप्रतिषेधः ‘मद्यं
नित्यं ब्राह्मणः’^२ इत्यादिस्मृतेः । अत्र पूर्वोक्तार्थेन विध्यभावमा-
ह । ‘इतरेण च प्रतिषेधाभावम् ॥ ७ ॥

उपनयनस्य कालमाह—

गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमु-
पनयेत् ॥ ८ ॥

गर्भाष्टमेष्वित्यर्थः । ‘छन्दोवत्सूत्राणि’ इतिव्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । यद्यपि गर्भादिस्त्वोऽप्युपनयनस्य कालः । तथापि प्रा-
क्पञ्चमादसामर्थ्यान्नित्यं । पञ्चमप्रभृतिष्वतएव ‘पञ्चमे ब्रह्मवर्ष-
सकाम’ इत्यादिश्रुतिस्तदादिरेव गृह्यते ॥ ८ ॥

अधिकेषु राजन्यमुपनयीत ॥ ९ ॥

गर्भैकादशेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

तस्मादेकाधिकेषु वैश्यम् ॥ १० ॥

गर्भैकादशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रापि विशेषमाह—

यसन्तो ग्रीष्मशरदिति ऋतवो वर्णानुपू-
र्व्येण ॥ ११ ॥

उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाश्वलायनः—‘उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः’^१ इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमास्मेन । तदुपनयने कर्तव्यम् । अथ कस्माद्वसन्तादिरुपनयनोपसंहारो न भवति ? । उच्यते—उदगयनशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाच्चोपसंहारो युक्तः । उदगयन एव हि वसन्तो नान्यत्र, तस्माद्वसन्तेऽप्युपनयनं कर्तव्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ? प्रशंसाज्ञापनार्था । अतश्च शुक्रास्तमयादिविरोधेऽपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

गायत्रीत्रिपुञ्जगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

उपनयतेति शेषः ॥ १२ ॥

‘आपोऽद्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यना-
त्यय एषां क्रमेण ॥ १३ ॥

अनात्ययः अनतिक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौञ्जी धनुर्ज्या शाणीति मेखलाः ॥ १४ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुपपद्यते । मौञ्जी ब्राह्मणस्य मेखलेत्यादि ॥ १४ ॥

कृष्णरुक्वस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५ ॥

एषां क्रमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कृष्णा-
जिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनराजिनमहणान् कुशशरनानिकं वा
उत्तरीयं स्मृत्यन्तराद्धेदितव्यम् । न त्वेवानुत्तरीयस्यादित्यभिप्रायः ॥

मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृ-
क्षस्य दण्डाः^१ ॥ १६ ॥

एषो क्रमेणेत्यनुपज्यते । याज्ञिकवृक्षविशेषाः पालाशादयो गृह्य
एवोक्ताः ॥ १६ ॥

तेषां मध्ये प्रतिगृह्येष्मिन् दण्डं भिक्षाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य
तावन्मन्त्रोद्धारमाह—

भवत्पूर्वा भिक्षामध्यां याञ्जान्तां चरेत् स-
प्ताक्षरां क्षां च भिञ्च न वर्धयेत् ॥ १७ ॥

भिक्षामन्त्र इत्युक्तमेषोऽपरेण भवच्छब्दपूर्वा भिक्षाशब्दमध्यां
याञ्जान्तामनिपादकशब्दान्ता मप्ताक्षरां च । एवं हि भवति भिक्षां
देहीति मप्यसौ भवति । 'तत्र च क्षाभिक्षाब्दा न वर्धयेत् नोद्ये
राक्षसीतेत्यर्थः । वर्धने अवर्धने कणनिपातः । उद्येराक्षसीतेति
विधिर्गम्यते । गद्या—ओदनादिः गृह्यभेदेऽत्र च भेदे न वर्ध-
येत् द्विवचनबहुवचनप्रयोगो न वर्तन्य इत्यर्थः । एवमुच्चारण-
मदृष्टार्थं भवति ॥ १७ ॥

अथ वर्णानुपूर्वेण भिक्षामन्त्रोच्चारणवेद्यायां भवच्छब्दमयोग-
देशमाह—

भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां रा-
जन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्मर्वेषु वर्णेषु ॥

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनैव सार्ववर्णिक-
भैक्षचरणे सिद्धे सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्च
त्रैवर्णिकास्ततश्च पर्युदस्तशूद्रः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः कि-
मिति न भवति ? भवतु, यदि शूद्रान्नभोजनप्रतिषेधपराणि वाक्यानि
न स्युः, सन्ति हि तानि ॥ १८ ॥

ते ब्राह्मणाद्यास्स्वकर्मस्थाः ॥ १९ ॥ .

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा च गौतमः—‘सार्ववर्णिकं भैक्षा-
चरणमभिशस्तपतितवर्मम्’^१ इति । ननु ‘द्विजातियु स्वकर्म-
स्थेषु’ इति सूत्रयिनव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ? सत्यं, अयं
ह्याचार्यो नातीव ग्रन्थलाघवाभिप्रायो मरति । अयका आरम्भमा-
मर्त्यादेव प्रशस्ताभावे सति अप्रशस्तद्विजातिव्यति न दोष
इति गम्यते ॥

आह च मनुः—

वेदयतैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्रैस्तं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

सर्वं हि विचरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भये ॥^२

गौतमीयेऽपि सर्ववर्णग्रहणमप्रशस्तपरिग्रहार्थमेव ॥ १९ ॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्यं । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽऽरण्यात्समिध आहृत्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्नौ इति शेषः । आरण्यग्रहणं सममित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥ २० ॥

सत्यवादी ह्रीमाननहङ्कारः ॥ २१ ॥

स्यादिति शेषः ॥ २१ ॥

पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेदो ॥ २२ ॥

गुरोस्स्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात् ॥

गुरोर्वाक्यप्रतिघात तदर्थोक्तिरिति विलम्बनं वा । सोऽत्र दृष्टा-
दृष्टार्थेषु कर्मसु । यद्वा—विद्याग्रहणात् प्रगूढवस्त्वं च । अन्य-
त्र पातकात् पतनीयात् यस्मिन् गुरुकर्मणि कृते ब्रह्महत्यादिना
पतितो भवति तद्वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

यावदर्थसम्भाषी स्त्रीभिः ॥ २४ ॥

बहुभाषणादिति प्रसङ्गस्तम्भवेदिति ॥ २४ ॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छत्रधारणा-
जनाभ्यजनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्र पटहादि गन्ध चन्दनादि माल्यं पुष्पादि गन्धादिषु
न त्रिषु धारणशब्दः प्रत्येकमपि सम्बध्यते । गन्धधारणमित्यादि ।
उपानद्रहणं पादुकाया अप्युपलक्षणार्थम् । अजनमण्डोः । अ-
भ्यजनं किरसि ॥ २५ ॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंगृही-
याद्दीर्घमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सृशेत् । इतरं चेतरेण । तदभिमुख
एव । आह च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥^१ इति ॥
दीर्घमायुर्ध्यायन् स्वर्गं च ॥ २६ ॥

असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्स-
माधानार्थम् ॥ २७ ॥

उपसङ्ग्रहणवेलाया च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमा-
धानार्थम् । तत्र मन्त्रः—‘असावहं भोः’ इति । अस्मीति
वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । गोविन्दशर्मा
नामाऽस्मीति प्रतिषधनयोगः ॥ २७ ॥

पादयोः कियान् देश उपसङ्ग्राह्य इत्यत आह—

अधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम् ॥ २८^१ ॥

उपसंगृहीयादिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रापवादमाह—

नासीनो नासीनाय न शयानो न शयाना-
य नाप्रयतो नाप्रयताय ॥ २९ ॥

उपसंगृहीयादित्यनुवर्तते । अप्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

कासमन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः ॥

गुरोरन्यस्मै साधुवृत्ताय अनुष्ठानपराय विदुषे - गुर्वनुज्ञया त-
त्सन्निवावप्युपसंगृहीयात् । कामग्रहणान्निवृत्तिरपि प्रतीयते । अस-
न्निधौ तु विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३० ॥

शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात् ॥

शक्ताविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणो वाऽप्यार्थस्नाननि-
मित्ते स्नायादेव । आचमननिमित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१ ॥

अथ पर्युदस्यति—

समिद्धार्युदकुम्भपुष्पात्रहस्तो नाभिवादये-

द्यच्चान्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

समिद्धारी समित्पाणि । उदकुम्भादिषु हस्तशब्द प्रत्ये-
कमभिसम्बध्यते एवंयुक्तं पितृदेवताग्निकार्यादिषु व्यापृतो व्यापृतमपि
नाभिवादयेत् ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तशस्समवायेऽत्यन्तसमीपे स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भ्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपत्नीनां जां-
तवीर्यः ॥ ३४ ॥

‘न समवायेऽत्यन्तशः’ इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुद्धः ।

चशब्दात्पितृव्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थविराणा बाला-
ना च न दोष ॥ ३४ ॥

नौशिलाफलककुञ्जरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु
चादोषं सहासनम् ॥ ३५ ॥

चक्रवन्तो रथशकटादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा
तत्पत्नीभिर्वा सहासनं चादोषं दोषावहं न भवति । अन्यत्र
सदोषं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानी-
ति गुरोः ॥ ३६ ॥

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मण्डनम् । आच्छादनं
छत्रधारणम् । गात्रमलापकर्षणं वा । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधा-
वनादयो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उच्छिष्टवर्जनं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

गुरुपुत्रेऽनूचाने वाऽप्युच्छिष्टमोनवर्जितं कार्यम् । अनूचाने
वा गुरुपुत्रेऽप्यनूचान एव शास्तायास्तदाङ्गाभ्यामिति । वाशब्दोऽ-
वधारणार्थः, अनूचान एवेति ॥ ३७ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जनं च त-
त्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥

युषत्यामिति शेषः । स्थविराणा आच्छादनादिप्राप्त्यर्थोऽप-
मारम्भः ॥ ३८ ॥

धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छेत्तिष्ठन्त-
मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

अज्वेतत् ॥ ३९ ॥

नाप्सु स्नायमानस्स्नायात् ॥ ४० ॥

स्नायनं विकल्प्यनं तच्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च
वसिष्ठः—‘न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यान्न जलेन जलम्’
इति ॥ ४० ॥

वण्ड इव ह्रवेत् ॥ ४१ ॥

अप्सूद्वर्तेनमतिपेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥ .

अब्राह्मणात् क्षत्रियादेः । अध्ययने विशेषः—आपदि ब्रा-
ह्मणमावे । अध्ययनं श्रवणस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४२ ॥

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३ ॥

शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुव्रज्या अनुगमनम् । अयुक्तमे-
तादिति केचित् ॥ ४३ ॥

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

पावन शुचिहेतु । एव कृतेऽपि शिष्योपाध्याययोर्वर्णधर्म
व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यभिप्राय ॥ ४४ ॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्यते यावदध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनमूत्रात्
प्रतिकर्षो द्रष्टव्य ॥ ४६ ॥

ऋत्विक्छूडुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां
प्रत्युत्थायाभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽध्यापकानामेकमृत्विगादीनाम् । अभिभाषणं
स्वागतादिशब्दप्रयोग ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७ ॥

कतस्यापत्य कात्यः स एव मन्यते स ऋत्विगादिभि
प्रत्यभिवाद् कर्तव्य इति । एषा प्रत्यभिवादनविधानादितरे-
भिनादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

शिखावाहिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥ ३ ॥

शिशु किन्वाहिरम विनृनध्यापयामास । तान् 'पुत्ररा'
इत्यामन्त्रयामास । तद्य न्याय्यमेवेति देवा ऊचुः । अनेनादि
प्रकारेण ज्ञानन एव ज्येष्ठा न वयस इति दर्शयति ॥ ४८ ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा चाऽपि त-
द्विधा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामू-
परे वपेत् ॥ ४६ ॥

यथा कृषीवलश्शुभं बीजमूपरे न वपति । तथा च शुश्रूषा-
दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयोम्याध्यापने दोषमाह—

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्टमनाहतम् ।
तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्ममानम-
कुर्वतामिति ॥ ५० ॥

शक्यं पानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म
विद्यां मानं पूजा ॥ ५० ॥

ब्रह्मचर्यविधावेवेतिहासमाह—

एवास्मै वचो वेदयन्ते ॥ ५१ ॥

एवेत्येवमित्येतस्मिन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं
वचो वेदयन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ५१ ॥

तदाह—

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्र-

ह्यचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु
मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति यामेव रा-
त्रिं समिधं नाहराता इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्यु-
वे प्रजाः । किमर्थं ? मारयितुं प्रायच्छद्वापि तस्मै ब्रह्मचा-
रिणमेव न प्रायच्छत् आत्मसन्निकर्षात् । अथ मृत्युराह—
सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि म-
रणधर्मप्रवेशोऽस्त्वित्यर्थः । ततो ब्रह्माब्रवीत्सा रात्रिस्त वासरः या-
मेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । लिहर्थे लेङ्गवति । समिदा
हरणमग्नीन्धने तच्च भिक्षाचरणवेदाध्ययनगुरुशुश्रूषादीनामपि प्रद-
र्शनार्थम् ॥ ५२ ॥

• उपसंहरति—

तस्माद्ब्रह्मचारी यां रात्रिं समिधं नाहरति
आयुष एव तामवदाय वसति ॥ ५३ ॥

आयुषः सण्डामिनि शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । ‘द्विरैन्द्र-
वायवरूप भक्षयति’ इतिवत् ॥ ५३ ॥

अथाग्नीन्धनादिचतुष्टयमपि विदधाति—

तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदा-
य वसानीति ॥ ५४ ॥

न्येत्येव उदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिगृहे गम्यमाने । यथा—
‘अग्नेर्मे वाक्प्राणैरनुषक्ता सन्’ इति । आयुर्पोऽवदाय न वसा-
नीति परिभावेनाग्नीन्धनादिचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अथ दीर्घसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा—

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमु-
पैति ॥ ५५ ॥

दीर्घसत्रं शास्त्रानामयनादि सत्रस्य हि प्रायणीयोदयनीयादनि-
रात्रौ स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणां ॥ ५५ ॥

तन्मध्ये शान्यहानि तदिह कथमित्याह—

स यामुपनयन् समिध आदधाति सा प्रा-
यणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनीया-
ऽथ या अन्तरेण सऽया एवास्य ताः ॥

यां रात्रिमुपनयन्नुपनीयमानस्समिध आदधति ‘आयुर्दा-
देव नरसम्’ इति । यां च स्नास्यन् ‘इमं स्नोममर्हते’
इति । तदिह प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिनथानत्वान् निर्देशस्य
प्रायणीयोदयनीयशब्दाम्या न स्त्रीलिङ्गदोषः । याश्च ते अन्तरेण
रात्रयस्तासु यास्तायं प्रातस्समिध अधीयन्ते तानि ग्रीव्यहानी-
त्युपमयिन्ते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयंश्चतुर्धा भूतानि
 प्रविशत्यग्निं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्यं प-
 दाऽऽत्मन्येव चतुर्थः पादः परिशिष्यते
 स यदग्नौ समिधमादधाति य एवास्या-
 ग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं
 संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ
 यदात्मानं दरिद्रीकृत्याहीर्भूत्वा भिक्षते
 ब्रह्मचर्यं चरति य एवास्य मृत्यौ पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदाचा-
 र्यवचः करोति य एवास्याचार्यं पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यत्स्वाध्या-
 यमधीते य एवास्यात्मनि पादस्तमेव
 तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते
 स एनमाविशति न ह वै स्नात्वा भिक्षे-
 तापि ह वै स्नात्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञा-
 तीनामशनायाऽपि पितृणामन्याभ्यः
 क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न

विन्देतापि वा स्वामेवाचार्यजायां भि-
क्षेताथो स्वां मातरं नैनं सप्तम्यभिक्षि-
ताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याचरणे दोषः पावकस्यासमिन्धने ।
सप्तरात्रमकृत्वैतदवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥
तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा
आविशन्ति ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । मूलशब्देनाग्निं मृत्युमाचार्य-
मात्मानं चाह । पादश्च तेजः आयुः मज्ञा बलमिति तत्राद्यै-
स्त्रिभिः पादैरग्रचादीन् प्रविशति । अतस्स्वात्पन्येवास्य चतुर्थः
परिशिष्यते । भूतविशस्सर्वे वेदा आविशन्ति, न केवलं ब्रह्म-
चर्यानुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् ॥ ५७ ॥

तर्हि स्नातकावस्थायामप्यविशेष इत्याह—

यथा ह वा अग्निस्समिद्धो रोचत एवं ह वा
एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्
ब्रह्मचर्यं चरतीति ब्राह्मणमिति ब्राह्म-
णम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणं 'यथा ह वा' इत्यादि 'चरति' इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् ।

अन्यत्राप्येवंनातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम्
रोचते दीप्यते ॥ ५८ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिरुक्ते
द्वितीयोऽध्यायः

‘स्नात्वा रोचते’ इति स्नानप्रयोगधर्मानत आह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणिग्रहणाद्धर्मो वक्ष्यन्त इति शेषः । अयो हि स्नातका
भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रतस्नातक इति । ननु
समावर्तनानन्तरमेव भार्यामधिगच्छेत्, न तु तूष्णीं स्थातव्यम् ।
तथाहि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विप्रभोजने ।

नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः ॥ इति ॥

चत्वार एवाश्रमधर्मास्मूत्रकारैस्समाप्राताः, न च स्नातको नाम
तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाप्युक्तम्—‘यत्र
कामयते तदेतीत्येतत्समावर्तनम्’ इति । एवं ब्रुवता समावर्त-
नानन्तरं आश्रमप्राप्तिरेव दीक्षता । नैष दोषः—भार्याऽधिगमने यत-

मानस्यापि कदाचिद्धार्याग्रहणं न सम्भाव्येत । परचित्ताधीनत्वा-
त्तस्य । तस्यामवस्थायामिमे वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्या । किञ्च—
यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो नियमानुपालनं, अत उर्ध्वं धर्मनि-
ज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः । तस्मादूर्ध्वं द्वारसङ्गृही इत्यवि-
रोधः । आहुश्च न्यायविद्—‘आसनानादि नियमस्य पर्यवसानं
वेदाध्ययनसमकालमाहुः’ इति । तथा तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन् न
धुमासाद्य वर्जयन् गिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते इति ॥ १ ॥

सोऽयं स्नातकः—

अन्तर्वास्युत्तरीयवान् ॥ २ ॥

स्यादिति शेषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्वद्वाससा चो-
त्तरीयवान् स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वैणवदण्डं धारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा मूर्धपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ३ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

धारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्वियज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति शेषः । द्वे यज्ञोपवीते अस्येति विग्रहः ॥ ५ ॥

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौ-
पासनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं, अजिन-
मुत्तरीयं, औपासनं एकाम्निपरिचरणं, तदेवौपासनशब्देनाह ।
दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकेन कर्तव्यौ ॥ ६ ॥

पर्वसु केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । केशा मूर्धनाः । श्मश्रु मुखजम् ।
लोम गुह्यप्रदेशजम् । नखाः करपादनाः ॥ ७ ॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रकृ-
तेऽपि स्नातके तस्य ग्रहणं वृत्तिर्व्यतिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्यापि
प्रवेशार्थम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणराजन्यवैश्यस्थकारेण्वामं लिप्से-
त ॥ ९ ॥

आमग्रहणात् पक्षप्रतिषेधः । आमामावे पक्षयाचनं चानुज्ञा-
यते । तथा च वसिष्ठः—‘क्षुधा परीतस्तु किञ्चिदेव याचेत’
इति प्रक्रम्य ‘षान्यमन्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदेदित्युप-
देशः’ इति ॥ ९ ॥

क्षुन्नितृत्तिममर्थस्यात्तामे—

भैक्षं वा ॥ १० ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षः, आपदि बहुभ्यो याचेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

याच्नाऽवस्थापाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' इत्यर्थेवायमनुवादः ॥ ११ ॥

सर्वाणि चास्य देवपितृसंयुक्तानि पाकय-
ज्ञिकसंस्थानि भूतिकर्माणि कुर्वितेति ॥

देवपितृभ्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ते च पञ्च महायज्ञाः । पाकयज्ञिकसंस्थानि अष्टकाहोमादयः । भूतिकर्माणि आयुष्यचरित्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारा अस्य भैक्षात् चरुहोमा कर्तव्याः । प्राणिनो [अप्राणिनो] हि पृथ्वी पञ्चमर्थे भवति 'आपस्स्वयं [अपमय] करोति' इति यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः—

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परम-
र्षयः परमां काष्ठां गच्छन्तीति बोधा-
यनः ॥ १३ ॥ ५ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तस्य स्थानं परमा का-
ष्ठा । परमर्षयो वसिष्ठादयः । बोधायनः काण्वायन ।
आहेति शेषः । आत्मानमेवाभिवदन्वाचार्या । आत्मनो वा
आचार्याः । यद्वा—मनो भृगुवत्तस्य शिष्यो ग्रन्थकर्ता । विधिलि-
खा वा काचिद्बोधायनसंज्ञिता ॥ १३ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयोऽध्यायः.

‘सोदकं च कमण्डलुम्’ इत्युक्तम् । तत्राह—

अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति वेदविदः ॥

चर्या चरण धारणादि । मृगमयो हि कमण्डलुः । तम-
धोपपाते^१ हि दाहशुद्धिहेतुराम्नात । अतः पुनः कमण्डलोदशु-
द्धयन्तरविधिस्तथेदमारम्भ्यते ॥ १ ॥

छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षि-
णे । अप्सु चैव कुशस्तम्बे पाचकः प-
रिपठ्यते ॥ तस्माच्छौचं कृत्वा पा-
णिना परिमृजीत पर्याग्निकरणं हि तत् ।
उदीप्यस्व जातवेद इति पुनर्दाहाद्वि-
शिष्यते ॥ २ ॥

अजः छागः । स्तम्बस्तद्गतः । एतेषु चतुर्षुभिः पठ्यते
वेदेषु आधाने—‘आग्नेयी वा एषा यदंजा’ इत्येवमादिषु ।
तस्माद्वाह्यगस्यापि दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । हेतुराग्रातः । अतः
पुनः कमण्डलोश्शुचित्वाविधितस्येदमाह । छागस्याप्यशुनिमावे
प्राप्ते तदक्षिणेन पाणिना परिमृजेत् ‘उद्दीप्यस्व’ इतिमन्त्रेण ।
पर्यग्निकरणं तद्वति । तच्च पुनर्वाहाद्विशिष्टतरं शौचमापादय-
तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रापि किञ्चित्संस्पृष्टं मनसि मन्येत कु-
क्षौर्वा तृणैर्वा प्रज्वालय प्रदक्षिणं परिवह-
नम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेवाशुचित्संस्पर्शाशङ्काया कुक्षौर्वा विश्वामित्रतृणैर्वाऽग्नौ
मदीप्ते मदक्षिणतः परिदहनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिद-
हनम् ॥ ३ ॥

अत ऊर्ध्वं श्ववायसप्रभृत्युपहतानामग्निव-
र्ण इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्वादिभिरुपघाते पर्यग्निकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथाऽग्निव-
र्णो भवति तथा दग्धव्य इत्युपदिशन्ति आचार्या इति शेषः ॥ ४ ॥

मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥

एतेरुपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गत्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहु-
वचनम् ॥ ५ ॥

यदा कमण्डलुर्भस्स्यात् तदा किं कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिर्दशतं जुहुयात्
जपेद्वा ॥ ६ ॥

आग्नेनेति शेषः । जपेद्वा व्याहृतिरेव ॥ ६ ॥

भूमिर्भूमिमंगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स
भियतामिति ॥ कपालानि संहृत्याप्सु प्र-
क्षिप्य सावित्रीं दशावरां कृत्वा पुनरे-
वान्यं गृहीयात् ॥ ७ ॥

वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भिन्नानि मृण्मयानि प्रतिपा-
द्यानि । भूमिविकाराणां मरुतित्वाविज्ञानं क्रियते । मयमान्तो
भूमिशब्दः विकारानाह । द्वितीयान्तं मरुतिम् । कपालानि
सप्तमरुतो रीतानि । माता मातरमप्यगात् य एवमन्तर्द्वय आ-
काशो मृत्पिण्डः कमण्डलुः त्रियदादिरूपेण निर्मिन्नोऽमावपि स्व-
मरुनिमगात् । तत्र विमायातमस्मारम् । वयं नु पुत्रैः पशुभि-
र्भूयास्म । आशिषि लिह । अरमात् द्वेष्टि यः स एव हि भिय-
तामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डलुकपालानामप्यु संक्षेपणं
प्रतिरतिः । अपान्यं गृह्ण सावित्रीं दशावरां कृत्वा मरि-
त्या गृहीयात् ॥ ७ ॥

अ—

वरुणमाश्रित्य एतत्ते वरुण पुनरेव मामो-
मित्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

रुणमाश्रित्य वरुणं शरणं प्रतिपद्य इत्युक्त्वा 'एतत्ते व-
पुनरेव मामोम्' इति ब्रह्णमन्त्रः । तस्यायमर्थः—यदे-
गलं मयाऽप्सु संक्षिप्तं तत्तव वरुण भवतु अपरं कमण्डलु-
पुनर्मामेहि कमण्डलुस्वामी ओमित्यक्षरं ध्यायेत् । ओ-
ति ब्राह्मणानां, तेन हि सर्वमोतं प्रोतं च भवति । अक्षर-
तदेव न क्षरति न विनश्यतीति ध्यायेत् अनुस्मरेत् ॥ ८ ॥

अथ कमण्डलुब्रह्णवेळायामपादानकारकवर्णविशेषात् प्रायश्चित्त-
तोष —

शूद्राद्ब्रह्म ज्ञातं कुर्याद्वैश्याद्वर्धज्ञातं स्मृतम् ।
क्षत्रियात्पञ्चविंशत्तु ब्राह्मणादश कीर्ति-
ताः ॥ ९ ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ ९ ॥

रात्राबुदकब्रह्णमीमांसा—

अस्तमित आदित्य उदकं गृहीयान्न गृही-
यादिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ १० ॥

संवांशार्था प्रकृतप्लुतिः । तत्राग्रहणपक्षश्रयान् । कुतः !
पैराणिकवचनात् । तथाहि—

कर्मयोग्यो जनो नैव नैवापश्यद्विकारणम् ।

यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ इति ॥

श्रुतेः 'अपो निशि न गृहीयात्' इति ॥ १० ॥

गृहीयादित्येतदपरम् ॥ ११ ॥

अपरं दर्शनं न विद्यते परं दर्शनं, यस्मात्तदपरं सिद्धान्त
इत्यर्थः । अनियतकालत्वान्मूत्रपुरीषादेरप्यवश्यकर्तव्यत्वाच्चोदक-
साध्यशौचानां 'शक्तिविषये मुहूर्तमपि नामयतस्स्यात्' इति
वचनाच्च अग्रहणमेव साधीयः ॥ ११ ॥

यत्तु पुराणश्रुतिवचनानि 'अपो निशि न गृहीयात्' इति ।
तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृहीयात्तावत्प्राणमायच्छेत् ॥ १२ ॥

कपमुदकमग्रहणवेलायां प्राणायामेन परिहार इत्याशङ्क्याह ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै ह्युदकं गृह्णाति ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृह्णाति ! कथं वा तेनादित्यसामि-
धिर्भवंति ! इति चेत् उच्यते—निरोधे सति वायुर्वैलगात् जाय-
ते, ततोऽग्निः । तपान् वक्ष्यति 'निरोधाज्जायते वह्निः'
इति । अनुभवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्नौ सत्यादित्यसामिधि-

भेदनीति ग्रहीतुमुदकं शक्यते । तथा च श्रुतिः—‘आदित्योवाऽ-
स्तमयेऽग्निं प्रविशति स तदधीयेत’ इति । तथा च—‘रात्रा-
वग्निर्ददृशे न सूर्यः’ इति दूरभूयस्त्वानुभवोपि तथैव भवति ॥१३॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुचिकारणं, न पितृसंयुक्तादि-
कर्मभ्य इत्याह—

कमण्डलूदकेनाभिपिक्तपाणिपादो यावदा-
र्द्रं तावदशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं
करोति नान्यत्कर्म कुर्वीतेति विज्ञायते॥

अत्र विज्ञायते इत्युक्ते श्रुतिपाठ इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

अपि वा यत्तः प्रतिशौचं जलान्तरेणामणि-
बन्धाच्छुद्धिरिति बोधायनः ॥१५॥ ॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति—

कमण्डलुर्द्विजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा ।
ब्रह्मणा मुनिमुख्यैश्च तस्मात्तं धारयेत्सदा॥
ततश्शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेवं
च । निर्विगद्गेन कर्तव्यं य इच्छेच्छ्रेय
आत्मनः ॥ १६ ॥

कमण्डलूदकेन शौचं अपानादेश्चामन्त्रिहरणादिकम् । स्नानस-
न्ध्योपासने दृष्टादृष्टकार्योपलक्षणार्थे ॥ १६ ॥

कथमनेनाह । अन्तःकरणेन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्क्याह-

कुर्याच्छुद्धेन मनसा न चित्तं दूपयेद्बुधः ।

सह कमण्डलुनोत्पन्नस्त्वयंभूस्तस्मात्क-

मण्डलुना चरेत् ॥ १७ ॥

शास्त्रलक्षणेष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टा भ्रान्तिर्न कार्या । विशिष्टो-
त्पत्त्या च कमण्डलुप्रशंसैव । चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ १७ ॥

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणे हस्ते गृह्णाति स-

व्ये आचमनीयम् ॥ १८ ॥

जलकार्ये मूत्रपुरीषे आचमने च नियमः । अनुपयोगकाले
यथासौकर्यं भवति तथा गृहीयादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ १९ ॥

एतस्मिन् कमण्डलौ ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यति
नेतरेषाम् । साधवश्च निर्विशङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ १९ ॥

अमुमेव दृष्टान्तेन द्रव्यमुच्चाह—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्य-

ते । अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः

कमण्डलुः ॥ २० ॥

मेघो यज्ञः, तदहो मेध्यः ॥ २० ॥

पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

यस्मात् 'कण्डलूदकेनाभिपित्तपाणिपादौ यावदाद्रि तावद-
शुचि परेषाम्' इत्युक्तं, पितृदेवाधिकार्येषु तस्मात्तं परिव-
र्जयेत् ॥ २१ ॥

तस्माद्दिना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेन्न-
सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

कण्डलूदकं यस्माच्छुद्धिकारणं तस्माद्दिना कमण्डलुना ना-
ध्वानं व्रजेत् न सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

मूत्रोत्सर्गादेरनियतकालत्वात् पदमपि न गच्छेत् । इषु-
मात्रादित्येके ॥ २३ ॥

यदिच्छेद्धर्मसन्ततिमिति बोधायनः ॥ २४ ॥

यत् सन्ततिरविच्छेदः ॥ २४ ॥

ऋग्विधमृग्विधानं वाग्वदति ऋग्विधमृग्वि-
धानं वाग्वदति ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे ऋग्व्यस्तीति ब्राह्मण
माहेत्यर्थः । स यथा—'तस्यैषा भवति । यत्ते शि १ वक्ष्यपरोच-
नावत्' इति ॥ २५ ॥

इति बोधायनीयधर्मव्याख्याने गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

कमण्डलुशौचप्रसङ्गेन अन्यद्रव्यविषयमपि शौचमारभ्यते —

अथातश्शौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

- अधिष्ठानं निधानं कारणमित्यनर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

**अद्विशुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिज्ञानेन शु-
द्ध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मन-
स्सत्येन शुद्ध्यतीति ॥ २ ॥**

अवग्रहणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं द्रव्यान्तर-
प्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मिका सा च व्यवसायात्मिका ।
ज्ञानं तत्त्वावबोधनं तस्मिन् सति रागापादादन्तरात्मा शुद्धो
भवति । बाह्येन कार्यैर्भूतानां दुःखम्यानुत्पादनं अहिंसा तथा
च भूतात्मा शुद्ध्यति । भूतात्मा पुनः कर्मणा कर्ता । आह
मनुः—

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुद्धैः ।
इति ॥

सङ्कल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु यथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥

- एवं च सति—

मनश्शुद्धिरन्तश्शौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तश्शौचमिति वेदित-
व्यम् । तदेव तावदेव ॥ ३ ॥

वह्निदशौचं व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविधमाख्या विस्तार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाह्यस्याचेतनस्य गात्रादेरशुचिभावे पुरुषस्याप्यशुचित्वं भवतीति तदर्थं बाह्यशौचमारभ्यते । अङ्गिरेवाचमनं क्रियते तदेवा प्रथममारभ्यते—

कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्यमवधाय शि-
रोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥

कुशविचारः कौशं सूत्रस्य विकारः सौत्रम् । तच्च सूत्रं का-
पासमथ त्रिस्त्रिवृदिति क्रियाभ्यावृत्तिगणने भवतीति त्रिवृदिति च
त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नववृत्त्वस्सपादयेदिति ।
यज्ञार्थमुपवीत उपव्यानं च विन्यासविशेषं यज्ञग्रहणं गुरूप-
सदनदिरपि प्रदर्शनार्थम् । तथा नापस्तम्बः—‘उपासने गुरुणा
वृद्धानामतिथीनां हेमि जप्यवर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये
च यज्ञोपवीती स्यात्’ इति । आनाभेः आह्वयादायाम्,
ऊर्ध्वं नाभेरित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमवधाय बाहोरधस्तात्कृत्वा
शिरोऽवदध्यात् दक्षिणं बाहुं शिरश्च सष्टीयादित्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्’^१
इति च ॥ ५ ॥

त्रिपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

सव्यं बाहुमवधाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरपि 'एतदेव विपरीतं प्राचीनाचीतम्'^१ इति । पितृनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्रैत-
द्भवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येतदेवमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

अधोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नाभेरधोऽवसक्तमधः क्षिप्तमधोवीतं भवति । एतदेश 'सं-
वीतं मानुषम्'^१ इति चोच्यते । मनुष्यकार्याणि कर्तव्यानि
तानि चाक्षनाभ्यञ्जनोद्धर्तनान्यवमलानि ॥ ८ ॥

शौचाङ्गतया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह—

प्राञ्मुख उदञ्मुखो वाऽऽसीनश्शौचमारभेत ।

शुचौ देशे दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा

कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणि-

वन्धात् ॥ ९ ॥

शौचमिहाचमनमभिप्रेतम् । शुचावि येव सिद्धे देशप्रहणं पादुका-
दावारूढेनाचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषोक्तस्योदे ।
आसीनप्रहणं शयनादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षाल्य पाणौ पादौ चेति
चशब्दान्मूत्राद्युपहतं गात्रान्तरमपि प्रक्षाल्येति गम्यते ॥ ९ ॥

पादप्रक्षालनोच्छेपणेन नाचामेद्यद्याचामेद्भू-

मौ स्नायित्वाऽऽचामेत् ॥ १० ॥

यत्पात्रस्योदकेन पादप्रक्षालनं कृतं तदवशिष्टं पादप्रक्षाल-
नोच्छेषणं तेनाचमनं न कार्यम् । अन्यस्यासम्भवे तेनावि य-
द्याचामेदमौ स्नायित्वाऽऽचामेत् तस्मादमौ किञ्चिदुदकं वि-
स्त्राज्य आचमनं कार्यम् ॥ १० ॥

आचमनं एव पाण्यवयवविशेषविधित्सयाऽऽह—

ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् ॥ ११ ॥

किं तद्ब्राह्मतीर्थम्—

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्मं तीर्थम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्प्रसङ्गात्पितृतृपणाद्यर्थमन्यान्यप्याह—

अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यमङ्गुल्यग्रं दैवमङ्गुलिमूल-
मर्षमङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वा मध्यं पित्र्यम् ॥

तथा च वसिष्ठः—‘ प्रादेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरे पित्र्यम् ’ इति ।

मज्जवन्त्यत् ॥ १३ ॥

इदानीमाचमनं एव किञ्चित्पर्युदस्यति—

नाङ्गुलीभिर्न सवुद्बुदाभिः न फेनाभिर्नोष्णा-
भिर्न क्षारामिर्न लवणाभिर्न कलुषाभिर्न
विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः ॥ १४ ॥

अङ्गुलीभिः स्त्राविताभि अद्भिर्नोचामेत् इति सम्बन्ध । बुद्धुद
स्फोट । सफेना सडिण्डीरा । उष्ण अग्निना, नादित्वर-
श्मिभि । क्षाराश्च द्रव्यान्तरसङ्क्रमणात्, न स्वभावत । कालु
प्यमपि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमपि तथा, न तु
भूगुणेन ॥ १४ ॥

अथाचमन एव कर्तुरवस्था पर्युदस्यन्ते—

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रह्वः न
प्रणतो न मुक्ताशिखो न प्रावृतकण्ठो न
वेष्टितशिरा न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती
न प्रसारितपादो न बद्धकक्ष्यो न बहि-
र्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयंगमाः
पिवेत् ॥ १५ ॥

प्रह्वः अधोमुख । प्रणतो वक्रकाय । ननु 'आसीनश्चौचमार-
भेत' इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठत प्रतिषेध उच्यते—तत्र उप
धातसाहचर्यादासत्तेर्योगविकार त्रैवर्णिकाधिकार स्यात् । ततश्च
स्त्रीशूद्राणां स्थानादियोगिनामप्याचमन प्राप्येत तन्मा भूदिति पुनर्ग्र-
हणम् । अथ वा—अत्यापादि तत्प्रवृत्ताऽभ्यनुज्ञा । यद्वा—गम-
नजल्पनादिप्रतिषेधार्थं दृष्टान्तत्वेनोपन्यास । बद्धकक्ष्यं कृत्स्न-
बन्धं वहिर्जानु जान्वोर्बहिर्गतदक्षिणबाहु । तथा च गौतम-
'दक्षिण बाहु जान्वन्तरा कृत्वा'^१ इति । त्रिपाने क्रियमाणे
एकसमावेशेन हृदयगमाभिरङ्घ्रिर्भवेतव्यम्, ततश्चामणिपूरणोदकेन
पानं कार्यम् । अन्यदतिरोहितम् ॥ १५ ॥

त्रिः परिमृजेद्विरित्येके ॥ १६ ॥

बहिर्भूतमुदकं त्रि परिमृजेद्विरित्येके । परिमार्जन एव द्वि-
म्यासो न पानेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६ ॥

सकृदुभयं स्त्रियाश्शूद्रस्य च ॥ १७ ॥

उभय पान-मार्जनं च स्त्रीशूद्रयोस्सकृत्सकृत् ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्नि-

गतानिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियश्शु-
त्रिः । वैश्योऽद्भिः प्राणिताभिस्स्यात्
स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चान्तत इति ॥ १८ ॥

वर्णान्तरस्योदरपरिमाणान्तरविधानादेव हृदयगमविधिर्विप्रस्येति
प्राप्ते पुनर्विप्रग्रहणमिनरवर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः ।
तस्मादुपरि काकटम् । तस्मादुपरि ओष्ठमिति प्रतिवर्णं स्थाननिर्देशः ।
स्त्रीशूद्रयोरप्यास्यप्रक्षेप उदकस्य द्रष्टव्यो न स्पर्शनमात्रम् ॥ १८ ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा । स्रस्ते-
षु तेषु नाचामेतेषां संस्त्राववच्छुरिति ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु उदकचिन्दुषु । किमुक्तं भवति ? दन्तवत्तेषु
धारणा कार्या । बहिर्गतजलस्य परिमार्जनविधानादन्तर्गतस्य दोषा-
भाव इत्यभिप्रायः । संस्त्रावः लला ॥ १९ ॥

अमुमेवार्थं परकीयमतेन द्रढयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

दन्तवदन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरिन्नेव त-

च्छुचिरिति ॥ २० ॥

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽवशिष्टमुपलभ्यते जलावशिष्टमित्य-
भ्यवहार्यं द्रव्यं तन्निगिरन् प्रवेशयन्नेव तच्छुचिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विधित्तयाऽऽह—

खान्यद्भिस्तंस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सर्वं

पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

खानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात्
'ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ने' इति । वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

उभाभ्यां प्रत्येकमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नासिके समुपस्पृशेत् ॥

कनिष्ठिकङ्गुष्ठाभ्यां तु श्रवणे समुपस्पृशेत् ।

पादावभ्युक्ष्य सर्वाभिः नाभिमाङ्गुष्ठकेन तु ॥

यदाचन्मूर्ध्नि सर्वाभिस्तच्च्ये पाणौ ततो ज म् ॥ इति ॥ २१ ॥

मात्राणां शौचमुक्तम् । स प्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याह ।
तत्र यद्द्रव्यहस्तश्रेदुच्छिष्टो भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमितिहा—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टस्यात्तदुदस्याचम्या-
दास्यन्नग्निः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥

तैजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते ततैजसं तद्वस्तु उच्छिष्टो
भवति निधाय च तद्द्रव्यमाचम्यादास्यन् तद्द्रव्यं अग्निः प्रोक्षे-
त् । स च तद्द्रव्यं प्रयत भवति ॥ २२ ॥

अथ चेदन्नेनोच्छिष्टो स्यात् तदुदस्याचम्या-
दास्यन्नग्निः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥

पृथगात्मस्तैजसेनाजस्य वैलक्षण्यदर्शनार्थम् । पूर्वत्र तैजसहस्त-
स्याप्रायत्वे संजाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तरादजसहस्तस्य शौ-
चमिति शेषः । तथाच वसिष्ठः—

चरन्नभ्यवहार्येषु डीच्छटं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तत्पात्रमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥ इति ॥ २३ ॥

एतदेव विपरीतममत्रे ॥ २४ ॥

अमत्रं मृण्मयपात्रमिहाभिप्रेतम् । तस्यात्यन्तोपहतेऽस्योदसनमात्रमेव
नादानमित्यर्थः । इतरस्य पुनर्दाह एव ॥ २४ ॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २५ ॥

चानस्पत्ये वार्षे पात्रेऽप्रयते सति आदानस्य विकल्पः उप-
हतिविशेषापेक्षया । आचमन तु स्थितमिव ॥ २५ ॥

पुरुषेण सयुक्तद्रव्यस्याप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अधुना वियुक्ताव-
स्थायामाह—

तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकृद्रस्मभिः प-
रिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २६ ॥

उपघातापेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पो । उदकं पुनस्सर्वत्रा-
नुवर्तते ॥ २६ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शौचान्तरमाह—

ताम्ररजतसुवर्णानामम्लैः ॥ २७ ॥

परिमार्जनमित्यनुवर्तते । सलेषानामेतत् । निलेषानां तु पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेनैव । तथा च वसिष्ठ—‘अङ्गिरेव काश्चन पूयते
तथा रजतम्’ इति ॥ २७ ॥

अमत्राणां दहनम् ॥ २८ ॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृण्मयानां पुनर्दाहं शौचमात्रातम् ।
अनर्हाप्रायत्ययुक्तस्पर्शे तु प्रोक्षणमेव ॥ २८ ॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ २९ ॥

शौचमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

वैणवानां गोमयेन ॥ ३० ॥

परिमार्जनमिति शेषः । विदलादीनामशुचिरेष्टानामेतत् ॥ ३० ॥

फलमयानां गोवासरज्ज्वा ॥ ३१ ॥

विल्वनाळिकेरादिफलविकाराणां गोवासरज्ज्वा । परिमार्जनमिति शेषः । रज्जुग्रहणं बालबहुत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च वसिष्ठः—
'गोवालैः परिमार्जनं फलमयानाम्' ॥ इति ॥ ३१ ॥

कृष्णाजिनानां विल्वतण्डुलैः ॥ ३२ ॥

विल्वतण्डुलान् पिष्ट्वाऽवल्लेपनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३३ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिता कम्बुच्छा उच्यन्ते ।
अरिष्टैः पूयवृक्षफलैः ॥ ३३ ॥

ऊर्णानामादित्येन ॥ ३४ ॥

ऊर्णा अविलोमानि । तादिकाराणां प्रावरणादीनामादित्यात्-
पेन शुद्धिः ॥ ३४ ॥

क्षौमाणां गौरसर्पपकल्केन ॥ ३५ ॥

क्षुमा अतसी तादिकाराणाम् ॥ ३५ ॥

मृदा चेलानाम् ॥ ३६ ॥

वार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३६ ॥

चेलवत् चर्मणाम् ॥ ३७ ॥

रुष्णानिनव्यतिरिक्तानामिति शेषः ॥ ३७ ॥

तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३८ ॥

उपलानां मणीनां च शकृदादिभिश्शुद्धिं ॥ ३८ ॥

दारुवदस्थनाम् ॥ ३९ ॥

तक्षणामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

क्षौमवच्छुद्ध्यशुक्तिदन्तानाम् ॥ ४० ॥

गौरसर्पकस्केन शौचं कार्यम् ॥ ४० ॥

पयसा वा ॥ ४१ ॥

प्रक्षालनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

मूत्रपुरीषासृक्शुक्लकुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेन त्रिस्तसकृत्परिमा-
र्जनम् ॥ ४२ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्शि-
नि—

वसाशुक्रमसृष्णजामूत्रविदूर्णविष्मुताः ।

श्लेष्माश्रुपूयिकास्वेदो द्वादशते नृणां मलाः ॥^१

पूर्वोक्तानां गोशरुदादीनामन्यतमेन शीचम् । एतच्च परिमार्जन
तैजसा ना उच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुखेखन पुनः-
करणमितियथोपघात कर्तव्यम् । तथाच शङ्ख — ‘कुणपरेतोमूत्र-
पुरीषोपहताना आवर्तनमुखेखन भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः’ ॥
इति । अत्रावर्तनशब्देन पुनः करणमुच्यते । तत्रैव व्यवस्था—
स्पष्टमात्राणां त्रिस्मिन्मूलत्वे परिमार्जनम् । अल्पकालोपहतानामुच्छे-
खनम् । विरकालोपहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहताना त्याग इति ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

एवंभूतानामित्यस्यन्नमलिनानां त्यागः । तेषामेव ‘यथासम्भव-
मुत्सेदनं तन्मात्रच्छेदश्च’ इति शङ्खवचनात् ॥ ४३ ॥

वचनाद्यज्ञे चमसपात्राणाम् ॥ ४४ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्टस्पर्शदोषो नास्तीति शेषः । मूत्राद्युपह-
ताना तु त्याग एव ॥ ४४ ॥

किं तद्वचनमित्यतः ०१६—

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥ ४५ ॥

सोमेन नोच्छिष्टा पुरुषास्सोमाश्रयसाश्चान्यानि च पात्राणि
उच्छिष्टानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१. धर्मी सक्षिप्याह—

कालोऽग्निर्मनसश्शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां पाङ्क्तिं शौचमु-
च्यत इति ॥ ४६ ॥

कालशशावाशौचादिशुद्धिसाधन भवति । अथान्यत्रापि तेन
साना पात्राणा मूत्राद्युपहताना गोमूत्रे सप्तरात्र परिशोधनमिति ।
अग्निरपि मृण्मयस्य शुद्धिहेतुः । मनसश्शुद्धिरनामङ्ग परितोष
इत्यादि । तदपि प्रायश्चित्तादौ सहकरोति । तथा च मनु—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकर भवेत् ॥ इति ॥^१

तथोदकैस्स्पर्शरजतादि शुद्ध्यति । अन्यान्यपि यानि प्रातिस्विका
नि शोधकानि कालगोवालमिल्वनण्डुलादीनि तेषामपि स्नानप्रोक्ष
णप्रक्षाळनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा मूमेरुपलेपनादि
वक्ष्यते । अविज्ञातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनानवगतदोषमपि
शुद्ध्यति । एव पाङ्क्तिं शौचं भवति ॥ ४६ ॥

अधुनाऽन्यदपि शौचविधौ परकीयमेतेन कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयो-
जनम् । उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय
शौचं शौचज्ञः कुशलो धर्मेप्सुः समाच-
रेत् ॥ ४७ ॥ ॥ ८ ॥

कालो ग्रीष्मादिः । शीतोष्णादिलक्षणः देशः । द्रव्यं शो-
ध्यम् । गोमयादि वा । द्रव्यप्रयोजनमुदकाहरणादि । उ-
पपत्तिः न्यायः । अवस्था स्थितिः । अथ वा—आतुरादिका ।
चशब्दान् कर्तारमपि ज्ञात्वा शौचज्ञः मन्वाद्यनेकाविरुद्धशास्त्रार्थ-
ज्ञः कुशलः प्रक्षीणः ऊहापोहसमर्थः । अस्मिन् कालेऽस्मिन् दे-
शेऽस्य ह्यस्यस्यास्मै प्रयोजनायास्मात् कारणादस्यामवस्थायामस्य
पुरुषस्यैतावच्छौचमिति यो वेद स कुशलः धर्मजिज्ञासुस्समाचरेत्
विदध्यात् । एतदन्यत्रापि दण्डप्रायश्चित्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥
इदानीं दृष्टदोषाणामपि केषांचिद्द्रव्याणां शौचमापादयितुमाह—

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

हस्तादन्येन पादादिना स्पर्शने दोषः । आपणगतैः विक्रीतुं
पण्यं प्रसारितम् । श्रुत्युपन्यास सामान्यतो दृष्टिभ्रान्त्या प्रक्षा-
लनाद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च—

वत्सः प्रस्रवने मेध्यः शकुनिः फलशातने ।
स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

अत्र 'पक्षिजग्धं गवाऽऽघ्रातमवधूतमवधुतम्' ।

इत्येवमाद्यालोचनया जुगुप्सा नैवं कथ्यते । दोहकालादन्यत्र
परसालीत्रेऽपि दोषः । तथा शातनग्रहणात् वृक्षात्पतितस्य शकु-

निजगन्धस्य भक्षणे दोषः । रतिर्नसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां
श्वासललात्वादाने दोषः । तत्रापि स्वभार्याया एव । तथा मृ-
गयाया अन्यत्र श्वलीढस्य दोषः । तथा च वसिष्ठः—

श्वहताश्च मृगा वन्याः पतितं च खगैः फलम् ।

घालैरनुपारिभ्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

प्रसारितं च यत्पण्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च ।

मशकैर्मशिकाभिश्च लोढं चेन्नावहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या आपो गरां तृप्तिकराश्च याः ।

परिसङ्ख्याय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥^१

इति ॥४९॥

आकराश्शुचयस्सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।

अदूप्यास्सन्तता धाराः वातोद्धृताश्च

रेणवः ॥ ५० ॥

आकरा उत्पत्तिस्थानानि । गुळ्यस्तोत्रादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र
शङ्का कार्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत् स्पर्शनगन्धग्रह-
णादीनां प्रतिषेधात् । अदूप्यास्सन्तता धारा अशुनिस्पृष्टा
अपि जलमस्रवणादयः अदूप्याः । जत एतद्रम्येने विच्छिन्नया
करकादिधारया नाचामेदिति । वायूत्पापिनाश्रिदवस्करादिदेशादु-
त्पापिता, अप्यदूप्या एव रेणवः ॥ ५० ॥

किञ्च—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः।
तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फ-
लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चौषधिशस्त्रादीनामप्युत्तरक्षणार्थम् ॥ ५१ ॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चित्तिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।
एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सचेलो जलमा-
विशेत् ॥ ५२ ॥

अज्वेतत् ॥ ५२ ॥

किञ्च—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-
ण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-
मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च तृणानि
च । चण्डालपतितस्स्पृष्टं मारुतेनैव शु-
द्ध्यति ॥ ५४ ॥

पन्थानो भूमिविषया । नौः दारुमयी फल्गा । आन्ध्रो

लिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहारः ।
तत्रापि स्पर्शनमात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु यथादोषं शौचं
कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

किञ्च—

खलक्षेत्रेषु यद्धान्यं कूपवापीषु यज्जलम् ।
अभोज्यादपि तद्भोज्यं यच्च गोष्ठगतं प-
यः ॥ ५५ ॥

अभोज्यान्तैः पुरुषैर्निष्पादितेषु खलक्षेत्रधान्यादिषु पुनश्च माधा-
रणत्वेन च सर्वसाधारणत्वेन सङ्कल्प्यते तेष्वेतद्दृष्टव्यम् । तत्रापि
पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्टमेव । गोदोहनवेलायामेव परिगृहीतं
पयो भोज्यं गोष्ठगतम् ॥ ५५ ॥

किञ्च—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्प-
यन् । अदृष्टमद्विनिर्निक्तं यच्च वाचा प्र-
शस्यते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशंसना । अदृष्टं प्रत्य-
क्षादिभिरनवगतदोषम्, उपह्वानुपह्वताशङ्कायामाद्विनिर्निक्तं प्रसा-
दितम्, तथा वाचा प्रशस्तं च । आह च वमिष्ठः—‘वा-
चा प्रशस्तमुपयुजीत’ इति यावत्प्रशस्तान्यभ्युदय उपयुज्यतेति ॥

आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृप्तेर्यासु जा-

यते । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णर-
सान्विताः ॥ ५७ ॥

अमेध्येन पुरीषादिना अव्याप्ताः मृगुणव्यतिरिक्तगन्धवर्णरसा-
न्विता वर्ज्या इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

भूमिगता इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादाह—

भूमेस्तु सम्मार्जनप्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-
ल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्राय-
त्यम् ॥ ५८ ॥

भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रायत्य भवेदिति शेषः । सम्मार्जनं स
मूह्यया । प्रोक्षणं त्वेद्वि । उपलेपनं गोमयादिना । अव-
स्तरणं ताभिरेव । उल्लेखनं खनित्रे । आह च मनु—

सम्मार्जनेनाञ्जनं सेचनोल्लेखनेन च ।

गदां च परिग्रासेन भूमिश्चुद्धयति पञ्चमिः ॥ इति॥
यथास्थानं दोषविशेषात् दोषगुह्यधुनापेक्षया सम्मार्जनादीना
व्यस्तसमस्तापेक्षया प्रायत्य शुनित्वं भवति । तत्रैकेन कचि-
च्छुद्धिः, कचिद्दाम्याम्, कचित्त्रिभिः, कचित्सप्तैरिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र कचित्प्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुनामाह—

अथाप्युदाहरन्ति—॥१॥

गोचर्ममात्रमञ्चिन्दुः भूमेद्विशुद्धयति पातितः

समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्य
इति ॥ ५९ ॥

अबिन्दुः जललव शुध्यतीति अन्तर्नीतिभिर्भो द्रष्टव्य
समूढ सम्मार्जन्या । असमूढं स्पर्शादिदुष्ट देश गोचर्मप्रमा
शोधयति । तमावेष्टयति—यत्र अमेध्ययुक्तममेध्यं पुरीषा
न लक्ष्यते तमिति शेष ॥ ५९ ॥

परोक्षमधिष्ठितस्यान्नस्यावद्योत्याभ्युक्षणम्

परोक्ष मोक्षुरसमक्षमधिष्ठित्य पक्वस्यान्नस्याग्निनाऽवद्यो
त्याभ्युक्षणं शङ्कापदमापन्नस्य शुद्धिर्भवति । अनाशङ्कितस्य ।
'त्रीणि देवा पवित्राणि' इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

तथाऽऽपणेयानां च भक्ष्याणाम् ॥ ६१ ॥

आपण वणिजा पण्यस्थानम् । ऋषविक्रयस्थानमित्यर्थ
तत्र भवा आपणेया भक्ष्या मण्डनापूपसक्तुमोदकादयः उत्तरा
पयवासिनः प्रसिद्धा । तेषामवद्योत्याभ्युक्षणम् । तथाच शङ्ख—
'आकरजानामभ्युक्षितानां घृतेनाभिघारितानामभ्यवहरणीयानां पुनः
पचनमेव समानम्' इत्यादिना ॥ ६१ ॥

न केवलमवर्त्तातनाद्येव शाचकरणम् । किं तर्हि ? दातुश्च
द्वाऽपि । ता च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

भीभत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धधा-
नाय हविर्जुषन्त इति ॥ ६२ ॥

भीमस्त्वः आविहिमन्तः अश्रद्धधानात् पुरुषाद्धविर्न जुष-
न्ते । तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ६२ ॥

किञ्च—

शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्प-
यन् ॥ प्रजापतिस्तु तानाह न समं
विप्रमं हि तत् । हतमश्रद्धधानस्य श्र-
द्धापूतं विशिष्यते ॥ ६३ ॥

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य शुचेरश्रद्धधानस्य अशुचे
श्रद्धधानस्य च तयोस्समीकरणे कृते देवान् प्रजापतिरब्रवीत्
विप्रममीकरणमेतद्युष्माभिः कृतं कष्टमिति । किं तत्र करणमित्या-
ह—हतमश्रद्धधानस्य । तस्मात् श्रद्धापूतमेव विशिष्यते-
इति ॥ ६३ ॥

किञ्च—

अथाप्युदाहरन्ति—

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं त-
पः । तस्मादश्रद्धया दत्तं हविर्नाश्रन्ति
देवताः ॥ ६४ ॥

श्रद्धा आदरः कौतूहलं आसक्तिर्यम् । यस्मात् श्रद्धेयं मूला

तस्मादश्रद्धया दत्तं नादातव्यमिति शेषः । आह च कृष्णो धनेनयाय-

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्पेत्य नो इह^१ ॥ ६४ ॥

श्रद्धारहितः पुनः—

इष्ट्वा दत्त्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स
गच्छति ॥ ६५ ॥

मूर्ख इत्युक्तं, कोऽसावित्यत आह—

शङ्काविहतचारित्र्यो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः॥
शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति ॥ ६६ ॥

शङ्का कृत्याकृत्यविवेकगून्यता । तया संशयात् विहतं चा-
रित्रमनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । ततश्च^२ शास्त्रतो निश्चित्य
हेयोपादेयो चावेक्ष्य विवेकाभावे स्वाभिप्रायमाश्रित्य यः स्वेच्छा-
चारी भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य
गच्छति । तच्चायुक्तम्, यतो भगवद्गीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ^३ ॥ इति ॥

एवंविधोयः पुरुषः स मूर्खस्मृतः । को हेतुः ? धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ६६ ॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः एवं प्रज्ञाछनमपत्त्येवदर्शय-
न्नाह—

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षाळनम् ॥

तुशब्दो विशेषप्रायत्यदर्शनार्थः । तच्चासृत्स्यप्रदर्शनायेम् । तत्र चैतद्विधानम् । एतेषां पुनः मूत्राद्युपहतानामध्याना त्यागः, बहूनां तन्मात्रस्यागः, शिष्टानां प्रक्षाळनमभ्युक्षण वा ॥ ६७ ॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शौचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं तावदाह—

शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिर-
स्कृत्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रा-
वृत्य शिर उच्चरेदवमेहेदा ॥ ६८ ॥

अयाज्ञिकं शुष्कं तृणमिति तिरस्कृत्यान्तर्वाय भूमि अह-
रुत्प्लवो रात्रौ दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेदा मू-
त्रपुरीषे च । तथा च वसिष्ठः—‘भूमिमथजलेनतृणैरन्तर्वाय
मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ ६८ ॥

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनम् ॥ ६९ ॥

कार्यमिति शेषः । सकृदिति च ॥ ६९ ॥

त्रिः पाणेः ॥ ७० ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनमित्यनुवर्तते । तत्रोक्त्या सक्तः ।
उपयोर्द्विर्द्विरिति विनिर्देशः करण्यः ॥ ७० ॥

तद्वत्पुरीषे ॥ ७१ ॥

मृदाऽङ्गे प्रक्षाळनमतिदिश्यते । 'नव पुरीषे च' इति
वक्तव्ये 'तद्वत्' इति अतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ ७१ ॥

तमाह—

पर्यायास्त्रिभिः पायोः पाणेश्च ॥ ७२ ॥

पायुरयानमदेश । मूत्रे यदुक्तं तेन पुरीषे त्रिरावृतेन
भवितव्यम् । पूर्वं पायोस्सकृन् मृदातव्या सटश्च पाणे ।
एव त्रिरावृते । तत्रैव मानवम्—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तथैकास्मिन् करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥^१

तथाऽपर वासिष्ठमतम्—

एका लिङ्गे तिस्रो वाम उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके ।

पञ्चापाने दशैकास्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ॥ इति ॥^२

दशस्तु मृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्धमष्टतिमाना तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तद्वर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥^३

तत्र विरुद्धेषु विकल्पे, अविरुद्धेषु समुच्चयो द्रष्टव्यः । 'मग
पक्षपणेऽमेध्यस्य' इत्येतत्तु मात्र मममित्यूच्यते ॥ ७३ ॥

मूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ॥ ७३ ॥

शुक्लस्योत्सर्गे मूत्रवच्छौचमेव ॥ ७३ ॥

नीचीं विस्त्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृ-
शेत् ॥ ७४ ॥

परिहितस्य वाससो बन्धो नीवी । अपामुपस्पर्शनं प्र-
सादनम् । वा सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ ७४ ॥

नाभेरधस्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत् ॥

देवापितृसयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत्र कारणमाह—

ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनम्-
मेध्यमिति श्रुतिः । शूद्राणामार्याधिष्ठि-
तानामर्धमासि मासि वा वपनमार्यव-
दाचमनकल्पः ॥ ७६ ॥

कल्पः प्रयोगः । ‘आसीतस्थित्वा’ इत्यादि । एव च
‘स्त्रीशूद्रौ तु सृष्ट्वा’ इत्येतद्व्याख्यायितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् ।
ननु सर्व एव शूद्रा आर्याधिष्ठिता । तथा च वक्ष्यति—‘शूद्र-
स्तु पूर्वेण परिचर्यां करोति’ इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्या-
समतिक्रमस्तस्माद्व्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्रा स्वतन्त्रा एव शि-
ल्पजीविनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्वा—आर्यो ब्राह्मणोऽभिमेतो
न क्षत्रियवेश्यौ, न त्रेतत्स्यात् । आर्यवादिति प्रतिप्रत्ययेनाचमन-
धर्माणां सर्वेषामतिदेशे सत्युपवीतादीनामपि प्राप्तिस्स्यात् । नेत्याह—
त्रैवर्णिकप्रधानत्वादुपनयनस्य, तत्प्रयुक्तत्वाच्चोपवीनस्य, न शूद्रस्य

प्राप्तिः । तस्मादुपवीनादिर्वर्जितस्यातिदेशोऽयम् ॥ ७६ ॥

वर्णधर्मप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते वा भूतत्ताधारणमिति—

वेद्यः कुर्सीदमुपजीवेत् ॥ ७७ ॥

कुर्सीदो वृद्धचपं द्रव्यस्य प्रयोगः ॥ ७७ ॥

॥ विस्तारयति—

पञ्चविंशतिस्त्वेव पञ्चमायको स्यात् ॥ ७८ ॥

माषो नाम वर्षोपण । 'विंशो मास पणस्य परिवर्तिर्निव' इति स्मृत्यन्तरदर्शनान् । पञ्चविंशतिमङ्ग्यानां वर्षोपणानां प्रतिमासं पञ्च माषा वृद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अथ य परेणोपगोत्रिने द्रव्यं पूर्वमुक्तपश्चिमाणान् भूयस्यं वृद्धं प्रयच्छति । तमपिदृश्यात्—

अथाप्युदाहरन्ति—

यत्समर्घमृणं गृह्य महार्घं सम्प्रयोजयेत् ।

स वै चार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः॥

वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुलया समतो-

लयन । अतिष्ठभूणां कोट्यां चार्धु-

षिस्ममकम्पतेति ॥ ७९ ॥

अवसर्गो द्वितीयेन वच्छब्देन उच्यते । तत्र विन्दा—प्रत्य-

दिपु गर्हित इत्यादि । येष वीप्सा^१ ब्राह्मणादन्येषा निषेधो
द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशी-
लवान् । प्रेष्यान् वार्धुपिकांश्चैव विप्रान्
शूद्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

गोरक्षकान् विमानघोतवेदानपि । एतेन क्षत्रियवैश्यायपि व्या-
ख्यातौ । शूद्रवदाचरेत् । गोरक्षवादिब्राह्मणहिंसायामपि ब्रह्मह-
त्या भवत्येव । साक्षिशेष्ये तावत्—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ॥^२

तथा दिव्येषुपि 'अग्निं जलं वा शूद्रस्य' इति ॥ ८० ॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति—

कामं तु परिलुप्तकृत्याय कदर्याय नास्ति-
काय पापीयसे पूर्वौ दद्याताम् ॥ ८१ ॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिन्नाचारः । कदर्यः सत्यपि द्रव्ये द्रव्या-
नेनस्वभावः । नास्तिको घेदब्राह्मणनिन्दकः । पापीयान् शूद्रः ।
एतेभ्यो यथाकामं भूयस्ये वृद्धये पूर्वा वर्णौ ब्राह्मणक्षत्रियो दद्या-
ताम् । यः पुनस्मृतिषु ब्राह्मणस्य वार्धुप्यप्रतिषेधस्तं रतकृत्य-
विषयो द्रष्टव्यः ॥ ८१ ॥

परितुष्टकृत्यप्रसङ्गादन्यदुच्यते—

अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादने न च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाति-
क्रमेण च ॥ ८२ ॥

विवाहदशास्त्रलक्षणभार्योपरिग्रहलाभ । वेदस्योत्सादनमनध्य-
यनम् । किं पुनस्तृप्तिषु । ब्राह्मणातिक्रम नु शातातप आह—

अत्यामन्नमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।

भोजनाच्चैव दानाच्च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ इति ॥

कुलान्पुच्छेष्टान्यपि निच्छेष्टां यान्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदानीं मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषो नास्तीत्याह—

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खं मन्त्रविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि
हूयते ॥ ८३ ॥

मूर्खलक्षणमुक्त 'शास्त्रातिगस्मृतो मूर्ख' इत्यत्र । तथा च
वासिष्ठः—

यस्य चैव गृहे मूर्खां दूरे च म्याद्रुधुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं मूर्खं नास्ति व्यतिक्रमः ॥ इति ॥ ८३

किञ्च—

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृप्या राजोपसेवया ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि
मन्त्रतः ॥ मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुला-
न्यल्पघनान्यपि । कुलसङ्ख्यां च गच्छ-
न्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ८४ ॥

गोपित्वैश्वर्यत्र सत्यवह्निर्गोत्रेणैवार्ह्यम् ॥ ८४ ॥

अधुना नानाविधाना पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शयित्वा हेयो-
पादेयविवेकायाह—

वेदः कृपिविनाशाय कृपिवेदविनाशिनी ।
शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृपि त्य-
जेत् ॥ ८५ ॥

कृपिग्रहणं वेदतदर्पज्ञानविरोधिप्रदर्शनार्थम् । आह च मनु—

सर्वान् परित्यजेदर्शान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥' इति ॥

वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽस्तंयतात्मा
रोक्ष्यमाणः ककुदी समश्नुते ।
चलन्नुदी रभसः कामवादी
कृशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥ ८६ ॥

पीवरोऽतिथिन परमात्मेन स्वयमेव वर्धयन् । आह च मनु—

स्यमांसं भरमासेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान्न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति ॥^१

ध्यायतेर्वृद्धिर्मेण ओणादिर्ऋरचप्रत्यय । असंयतात्मा अस-
यतबुद्धि निपिद्धकर्माभिमुखी निरोद्धुमक्षम इत्यर्थः । रोरुयमाणः
रौतेऽशब्दकर्मण क्रियासमभिध्याहारे यद्भवत्ययो द्रष्टव्य । नर-
गानप्रिय गान्धर्वादिप्यासक्तमना इत्यर्थः । ककुडी ककुद्मान् स
च बलीवर्द, तदुपजीवीत्यर्थः । चलत्तुन्दी चलत प्राणिनो
यस्तु हिनस्ति प्राणिवातक इति यावत् । यो वा चलत्तुन्दी
स चलत्तुन्दीत्युदाहृत । उदरपूरणपरायण । रभसस्तीक्ष्णो वाक्का
यकर्माभे दीर्घवेरी च । कामवादी यथेष्टवादी निर्विशङ्कमत्-
टिग्ध च यो भाषते । रुशास रुशान् दुर्बलानशक्तानस्यति
वाधते इति रुशास । इतिशब्द प्रकारवचन । अणव
क्षुब्धका सुब्ध इत्यर्थः । एते देवान्न समक्षुवते । किं तर्हि
कुर्वन्ति तत्र यान्ति यत्र जाता इहेव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥८६॥

असंयतात्मेत्युक्तं, तत्रापवादमाह—

यद्यौवने चरति विभ्रमेण सदाऽसदा यादृशं

वा यदा वा । उत्तरे चेदयसि साधुवृत्त-

स्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ ८७ ॥

उत्तरं यय पञ्चाशद्वर्षा, एताभ्य ऊर्ध्वम् । आचार्याभिमत
वा 'ऊनपष्ठेऽथ वर्षेभ्यो ह्यष्टाभ्यश्च माभेभ्यः' एतस्माद्वर्षाभ्योव-
नम् । सदाऽसदेति विहितप्रतिषिद्धोभयभावात् । यादृशं वेति भवा
रानियमः । यदा वेति कालानियमः । अयमत्रार्थः --यौवनोद्धत

पुरुषो व्यामोहात्पूर्वस्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिरुद्धमपि कर्मपद्धतौ आचरति, स चेदुत्तरास्मिन् वयसि साधुवृत्तः कृत्याणाचारो भवति प्रतिषिद्ध परिहाप्य स्वविहितमनुष्ठितिं तदेव तस्यैवास्य फल भवति नेतराणि दुष्कृतानि पूर्वव्योऽनुष्ठितानि । अनेन च प्रायश्चित्तालपत्वं व्यापितम् । न पुनरकरणमेव प्रायश्चित्तस्य ॥ ८७ ॥

तदाह—

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् । तपस्वी चाप्रमादी च ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥

इत्थशौचेन शोचेत मनसा—अहो कष्टं मया कृतं, धिक्का कामचारमदीर्घदर्शिनः, का मे गतिः का मे त्राणभूमिरिति, अत ऊर्ध्वं ईदृशं कर्म न करिष्यामीति दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् अनुस्मरन्नित्यर्थः । तपस्वी रुच्छादिरुत् । अप्रमादो पापस्य कर्मण पुनरसेविता । तस्माद्यौवनकृतात्पापात् प्रमुच्यते नैतत्कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तत इति । तथा च वसिष्ठ—

रूपापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापाह्वानाद्वाऽपि प्रमुच्यते ॥^१ इति ॥ ८८ ॥

स्थाविरे भुवत्तस्य पुरुषस्य यौवने विग्रमवृत्तानि पापानि दोषाशकल्पादनल्पता न लभन्ते इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्यदनाशङ्कनीयमुच्यते—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः प-
रान् । न तैरुच्छिष्टभावस्यात्तुल्यास्ते भू-
मिगैस्सहेति ॥ ८९ ॥ १० ॥

। भूमौ पतिताः पुनस्तथाय विन्दवः परानाचामयतः पादौ
स्पृशन्ति ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति भूमिगैस्तुल्या इत्यभिधा-
नात् अन्यत्रापि भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादग्रहणा-
दन्यत्रोच्छिष्टभावो भवत्येव ॥ ८९ ॥ १० ॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमभिधायाधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिपिपादयि-
ष्याऽऽह—

सपिण्डेष्वदशाहमाशौचमिति जननमर-
णयोरधिकृत्य वदत्यृत्विग्दीक्षितब्रह्मचा-
रिवर्जम् ॥ ९० ॥

समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः तेषु स्मृतिशास्त्रकारिणां
यद्दशाहमाशौचवचनं तदेव जननं मरणं चाधिकृत्य वदति । न
सर्वं त्र्यहाद्याशौचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदाशौचवचनम्
'जननेऽप्येवमेव स्यात्' इति तद्दशाहस्यैवातिदेशकमिति मन्तव्यम् ॥

आशौचे सति सम्प्राप्ते दानादिर्न विधीयते ।

तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं शतिग्रहो होमः स्वाभ्यायश्च निवर्तते ॥

कुमारजन्मादिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

आयान्ति देवपितर तत्र सम्बोधयन्ति च ॥

तस्मात्तादिवस पुण्य पितृवशविवर्धनम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणविषयमेतद्दशाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशा-

हादि ॥ ९० ॥

अथ सपिण्डता—

सपिण्डता त्वात्सप्तमात्सपिण्डेषु ॥ ९१ ॥

न निवर्तत इति शेषः । तत्त्वात्मानमधिकृत्य प्रागूर्ध्वं च
पृष्ठं पुस्तं भवति । तत्सन्ततिषु च उभयतोऽपि सप्तमे निवर्त-
ते । सपिण्डस्य सक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अपि च
प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सपिण्डञ्च सम्भाव्यते,
पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु
त्रिषु जीवत्स्वेव येभ्यः पिता ददाति तेभ्यस्ततः पुत्रो ददाति
परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं सम्भाव्यते, अतः उपपद्यते सप्तमे
निवृत्तिरिति ॥ ९१ ॥

साम्प्रतः त्रियमाणवयोऽवस्थाविशेषापेक्षयाऽऽशौचमाह—

आ सप्तमासादा दन्तजननाद्दोदकोपस्पर्श-
नम् ॥ ९२ ॥

सप्तमासादर्वादन्तजननाद्वा तेषु मृतेषु च दकोपस्पर्शनं स्ना-
नमात्रमेव सपिण्डानाम् । यत्तु तस्मिँलवधावेकादशाशौचं तेन सहा-
स्य विकल्पः ॥ ९३ ॥

किञ्च—

पिण्डोदकक्रिया प्रेते नात्रिवर्षे विधीयते ।
आदन्तजननाद्याऽपि दहनं च न कार-
येत् ॥ ९३ ॥

तृतीयवर्षमग्नविहस्याजातदन्तस्य वा पिण्डोदकक्रिया न क-
र्तव्या । दहने च, अवध्योः द्वयोः स्नेहापेक्षया विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः नापि कार्योदकक्रिया' ॥
इति ॥ ९३ ॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह—

अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेके ह कुर्वते ।
लोकसङ्ग्रहणार्थं हि तदमन्त्रास्त्रियो
मताः ॥ ९४ ॥

अप्रत्तास्त्रियत्र न पिण्डोदकक्रियेत्यनुवर्तते । प्रत्तास्वेके
हकुर्वते इति पितृसपिण्डाभिप्रायमेतत् । तत्रायं हेतुः—लोकम-
ङ्ग्रहणार्थं हीति । लोकसङ्ग्रहणं महाजनवशीकारः । तस्मान्प्रत्ता-
सु विकल्पः । आह च याज्ञवल्क्यः—

कामोदकं सस्त्रिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरात्विजाम्^१ ॥ इति ॥

पितृसपिण्डानां पुनरुद्धानां कुर्वीरेव । तथा च वासिष्ठ —
'प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषाम्' इति । उद्धानां च अ-
नूतानां च अमन्त्रिकेवोदकक्रिया । आह च मनु —

अमन्त्रिका तु कार्येय स्त्रीणामारुदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्^२ ॥ इति ॥ ९४ ॥

द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेर्मृतस्य रिक्थं लब्ध्वा पिण्डदाना-
दिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्डसकुल्यविवेकार्थं तावदाह —

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्व-
यं सोढर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्र-
पौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ॥

मापिण्ड्य एव विशिद्धकव्योऽस्तीति मत्वाऽत्रापिचेत्याह । उ-
क्तस्यैव विस्तारोऽयम् । प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा त्रैषा
द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥ ९६ ॥

एषा परिभाषा त्रै । विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ कार्यौ ।
एतदुक्तं भवति — सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते ।

सम्बन्धमात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डकु-
ल्या एव, द्रव्यपरिग्रहे तु विशेषो नास्ति ॥ ९६ ॥

तदाह—

असत्स्वन्येषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

अन्येष्वौरसादिषु पुत्रेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ ९८ ॥

शब्देन ॥ ९८ ॥

तदभावे पिताऽऽचार्योऽन्तेवास्यृत्विग्वा ह-
रेत् ॥ ९९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । स च व्यवस्थया । सा च पू-
र्वाभावे उत्तरोत्तर इति । पिता पितृस्थानीयः । अनेन पुत्र-
स्थानीयोपि लक्ष्यते । स च दाहादिसंस्कारादिकर्ता । तथा
च वसिष्ठः—‘सपिण्डाः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभजेरन्’
इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृहीयादित्युक्ते पूर्वापरवि-
रोधस्स्यात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीयः, पुत्रस्थानीयो
गृहीतव्यः ॥ ९९ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्र-
यच्छेत् ॥ १०० ॥

सदिति ब्राह्मणं प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्वं तु सर्वाभावे
राजैवाददीत ॥ १०० ॥

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमा-
ददीत ॥ १११ ॥

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विपमेकाकिनं हरेत् ।

न विपं विपमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते ॥

तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं

हेतद्विपं यद्ब्राह्मणस्वमिति ॥ १०२ ॥

राजग्रहणमुपलक्षणार्थं, अन्यो वा ब्राह्मणस्वं नाददीत । न
विपं विपमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते । इयास्तु विशेषः ।
प्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विपमेकाकिनं हरेत् ॥ १०२ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रकृतमुच्यते—

जननमरणयोस्सन्निपाते समानो दश-

रात्रः ॥ १०३ ॥

सन्निपातसमवायः । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने
इतरस्यापि निमित्तस्य तत्रान्तःपातः । तथाचेत् पूर्वाशीचप्रयुक्त-
तन्त्रमव्यशतित्वादितरं प्रसजति । न पृथग्दशरात्रं प्रयुक्ते इत्य-
भिप्रायः । एवं श्र्यहादिष्वपि । तत्र मूयसा सह अल्पीयो
गच्छति न त्वल्पीयसा मूयः । ज्ञेयितप्रयुक्तिसान्निव्यामावात् ।

तत्र सजातीयस्यैव प्रसङ्ग इति केचित् । तथाच गौतमः—‘तज्जातीयमेव तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुद्धचेरन्’^१ इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशस्तिब्दो भवति । आचार्यस्त्वनादृत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विनातीयस्यापि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १०३ ॥

तत्र विशेषमाह—

अथ यदि दशरात्रात्सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमादिवसात् ॥१०४॥

अत्र हि विधौ यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमादिवसादवाक् दशाहत्रिरात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रक्रान्तस्य शेषेणैव शुद्धिर्भवतीत्यर्थः । दशमे चेदहनि सन्निपतेयुरन्यदाशौचं कल्प्यम् । तच्च गौतमवचनात् । स आह—‘रात्रिशेषे द्वाभ्याम् प्रभाते तिसृभिः’^२ इति । प्रभाते प्रकर्षेण भाते दशमस्य उपःप्रभृति उदयादवाक् परिपात इत्यभिप्रायः । उदिते तु यथा प्राप्तमेव ॥ १०३ ॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने तावद्विशेष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम् ॥

यदि सर्वसपिण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव दशाशौचम् ॥ १०५ ॥

अपि चेत्पिता वृत्तवान् तत्राह—

मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १०६ ॥

यस्मात्प्रसूतिका लोकं परिहरति तस्मात् तस्या एव जनना-
शौचं न जनकस्येति ॥ १०६ ॥

पितुरित्यपरे शुक्रप्राधान्यात् ॥ १०७ ॥

न हि शुक्रमन्तरेण भवन्तीति ॥ १०७ ॥

ननु क्षेत्रमन्तरेणापि प्रजा न भवन्तीत्याशङ्क्याह—

अयोनिजा ह्यपि पुत्राश्श्रूयन्ते ॥ १०८ ॥

अगस्त्यवसिष्ठादयः । तथा हि—मित्रावरुणयोर्दक्षितयोरू-
र्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽग-
स्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो

वैश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन

विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त' ॥ इति ॥ १०८ ॥

अतस्त्वमतमेवोपसंहरति—

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥ १०९ ॥

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायमूतः । स चोभयोस्समानः
यस्मात् ॥ १०९ ॥

अधुना क्रमप्राप्ते मरणे सत्युदकक्रियाप्रयोगकृतिरुच्यते—

मरणे तु यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीता-
न्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्थं सकृ-
त्सकृत् त्रिर्निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याचम्य-
तत्प्रत्ययमुदकमासिञ्चात् एवोत्तीर्याच-
म्यगृहद्वार्यङ्गनरमुदकमिति संस्पृश्या-
क्षारलवणादिनो दशाहं कटमासीरन् ॥

यथाबालं योयो बालस्ततः पुरस्कृत्य कनिष्ठप्रथमा इति
यावत् । अपसव्यानि अपदक्षिणानि प्राचीनावीतानि कृत्वा ।
कथं यज्ञोपवीतानि भवन्ति चेत् ? मृतगत्येति ब्रूम । अन्यत्रापि
प्रेतकृत्येष्वेवमेव भवितव्यम् । सकृद्ब्रह्मण प्रतिनिमज्जनोन्मज्जन
उत्तीर्योत्तीर्यत्यर्थः । तत्प्रत्ययं प्रेतप्रत्ययं प्रेतं प्रत्यागम्य प्रेतस्य
नामग्रहणपूर्वकं उद्देशः कृत्वेत्यर्थः । प्रत्ययमित्याभीक्ष्ण्ये णमुत्प्रत्य-
यो द्रष्टव्यः । ग्रहमवेशावस्थायाः पुनर्गृहद्वारे अगारे अङ्गारमु-
दकं च संस्पृश्य बालपुरस्तरा गृहं प्रविशेयुः । इतिश-
ब्देन प्रवारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एव हि
याज्ञवल्क्य आह—

आचम्याग्रधादिसलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

विदश्य निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्तरा ॥

प्रविशेयुस्समालभ्य कृत्वाऽऽमनि पदं शनैः* ॥ इति ॥

तत प्रभृति दशाहमक्षरलवणाशिनो भवेयुः । यावदाशौच-
कटे तृणप्रस्तरे आसीरन् उपविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदि-
वस कार्यम् ॥ ११० ॥

एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्म ॥ १११ ॥

कुर्वतेति शेषः । योऽप्ययमेकोद्दिष्टादे ज्योतिःशास्त्रे कालो
विहितः । सोऽनिष्क्रान्ततत्कालस्य वेदितव्यः ॥ १११ ॥

शेषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धव्यः ॥ ११२ ॥

अत्रापि प्रेतस्य शेषक्रियायाः कर्तव्याया लोको महान्न-
अनुरोद्धव्यः । नम्रप्रच्छादनश्राद्ध दाहादिषु । अत्रापि न केवल
दाहक्रियायामेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं 'यच्चात स्त्रिय
आहुस्तत्कुर्वन्ति' इति । तथाऽन्यैरप्युक्तं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णैर्म्यश्च
धर्मशेषान् प्रतीयात्' इति ॥ ११२ ॥

साम्प्रत सपिण्डाशौचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशौच-
मुच्यते—

अत्राप्यसपिण्डेषु यथाऽऽसन्नं त्रिरात्रमहो-
रात्रमेकाहमिति कुर्वते ॥ ११३ ॥

इतिकरणात् सद्यश्शौचम् । अहोरात्रशब्देन पक्षिण्युपसिप्ता ।
वृत्तस्वाध्यायापेक्षया विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनविज्ञानानि
वर्माणीति द्वौचैवमुणनिर्गुणाना व्युत्क्रमणैते पक्षा भवन्ति ॥ ११३ ॥

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं पक्षिण्ये-
काहम् ॥ ११४ ॥

आचार्ये प्रेते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयो
पुत्रेण्येकाहम् ॥ ११४ ॥

ऋत्विजां च ॥ ११५ ॥

चशब्दाद्याज्यस्य च त्रिरात्रमृत्विजां च ॥ ११५ ॥

शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र-
मेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११६ ॥

अत्रापि त्रिरात्रमहोरात्र पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुतृच्यते
समानो गुरुर्यस्येति विग्रहः । ब्रह्मचारी सहाध्यायी । एषु नृतेषु
यथोक्तं त्रिरात्रादिर्भवति ॥ ११६ ॥

गर्भस्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्री-
णाम् ॥ ११७ ॥

त्रिमासे गर्भस्मृतो भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एव चतु-
ष्पादिव्यपि । स्त्रीग्रहणात् जननादर्वाक् वृत्ते न पुरुषस्याशो-
चम् ॥ ११७ ॥

परशवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेल्लोऽपः
स्पृष्ट्वा सद्यश्शुद्धो भवति ॥ ११८ ॥

परशव असपिण्डशव । कथम्^१ असवर्णशवस्पर्शने वहने
चोभयत्राशौचान्तरविधानात् । अभिसन्धि काम, तदभावोऽनभि-
सन्धि अपा स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत न विलम्बयेत् ॥

अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रम् ॥ ११९ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ११९ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ १२० ॥

ऋतुमती रजस्वला । तत्स्पर्शे अभिसन्धिरनभिसन्धिरिति वि-
भागो न भवेदिति चशब्दस्तत्स्पृष्टिन्यायानुर्कषणार्थः । आह च मनु—

दिवाकीर्त्यमुदकया च पतितं सूतकीं तथा ।

शव तत्स्पृष्टिर्न चैव स्पृष्टा स्नानेन शुद्ध्यति^१ ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यस्तु चण्डालः । अत्रायं विशेषः—अबुद्धिपूर्वं तत्स्पर्शं
द्वयोस्तत्नान्, बुद्धिपूर्वं तु त्रयणामिति केचित् ॥ १२० ॥

यस्ततो जायते सोऽभिज्ञस्त इति व्याख्या-
तान्यस्यै व्रतानि ॥ १२१ ॥

‘यस्ततः’^२ इत्यादिना ‘प्रजायै गोपीयाय’^३ इत्येवमन्तने ब्राह्म-
णवाक्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तथा पालनीयानी-
त्यर्थः । तथा च वासिष्ठः—‘त्रिरात्र रजस्वलाऽशुद्धिर्भवेत्’^३ इत्येवमा-
दिना प्रपञ्चितवान् ॥ १२१ ॥

वेदविक्रयिणं यूपं पतितं चितिमेव च ।
 स्पृष्ट्वा समाचरेत्स्नानं श्वानं चण्डालमे-
 व च ॥ १२२ ॥

हिरण्यादिग्रहणपूर्वकं वेदप्रदानं विक्रयः स्पर्शणम् । निवि-
 यूपयोस्त्यग्रवृत्तमायोपस्पर्शनम् । पतितग्रहणमुपपन्नानामप्युप-
 णम् । श्वग्रहणं न मृगालादीनां, चण्डाग्रहणं मतिजोमानाम् ॥

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
 क्रिमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुण्डोद-
 कम् । उपहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रि-
 मिदष्टं शुचिर्भवेत् ॥ १२३ ॥

नैऋत्क्रिमिदशनमात्रे बोधये । इति । सप्तशतितोत्पत्तिमिद-
 शे । इतरथा प्रश्नोत्तरानुसरे । यदा—व्रणद्वारे क्रिमिरु-
 त्पत्तिमात्रे षण्माशश्चित्तम् । न दशनं ॥ १२३ ॥

शुनोपहतस्तस्मिन्नेलोऽग्राहेत ॥ १२४ ॥

शुनोपहतं शुनः स्पृष्ट्वा नभेःस्थानिनि शेषः ॥ १२४ ॥
 अथ वाऽऽह—

प्रक्षाल्य ना तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः
 प्रक्षाल्य पादौ घ्रात्रमप्यप्रयतो भवति ॥

किमत्र प्रायश्चित्ताभिर्दं भवति ? स्नानाशक्तौ पादौ प्रक्षाल्य
[नराचामेदिति सम्बन्धः ॥ १२५ ॥

शुन दष्टस्य कथमित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्र-
गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्रा-
श्य विशुद्ध्यति ॥ सुवर्णरजताभ्यां वा
गवां शृङ्गोदकेन वा । नवैश्च कलशै-
स्स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥ १२६ ॥
॥ ११ ॥

श्वाभिरारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम् । नदीं
गत्वा स्नात्वा चेति शेषः । सुवर्णरजतेति । इदमपि शुना
दष्टस्यैव । कनकरजतनिर्मितेन पात्रेण वा मृण्मयेर्वा कलशैः स्नान
एकं कल्पः । गवां शृङ्गोदकेन नवैश्च कलशैरित्यपरः ॥ १२६ ॥

एव तावत्प्राणिविशेषैर्दष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । अपेक्षानीं
प्राणिविशेषे यक्षणं प्रतिपेक्षति—

अमह्याः पशवो ग्राम्याः ॥ १२७ ॥

मत्तं ग्राम्याः पशवः गोश्वानाविकपुरुषाश्च गर्दभश्च उत्प्लुत-
समोऽश्वमुहैके भुवन्ते ॥ १२७ ॥

क्रव्यादाशकुनयश्च ॥ १२८ ॥

क्रव्य मास तददन्तीति क्रव्यादा । शकुनय काका
शकुन्ता वा ग्राम्यानुकर्षणार्थश्चकार । एतेषा भक्ष्यत्वेन कामत
प्राप्ताना प्रतिषेध । तथा च श्रुति—‘स होवाच किं मेऽन्न
भविष्यतीति’ इति मुख्यप्राणेन पृष्टे ऊचुः ‘यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य
आशरुनिभ्य इति होचुः’ इति । आह च मनु—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ॥

अतस्सर्वमिदं भक्ष्यत्वेन प्राप्त तन्निवारणार्थं प्रकरणारम्भ ॥

तथा कुक्कुटसूकरम् ॥ १२९ ॥

तथाशब्दोपि ग्राम्यानुसरणार्थं एव । कुक्कुटसूकरमिति द्वैक
वद्भाष ॥ १२९ ॥

साम्प्रत ग्राम्यपशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्राजाविभ्यः ॥ १३० ॥

प्रत्येक बहुवचन तत्र जात्याख्यायामन्यतरम्या भवति । अत्रा
प्रतिमक्ष्या इत्यर्थ ॥ १३० ॥

भक्ष्याः श्वाविडोधाशठाशल्यककच्छपखड्गाः

खड्गवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ १३१ ॥

परिसङ्ख्येया । कामत एवेतेषामपि भक्ष्यत्वे प्राप्ते भक्ष्यतर-
पेधार्थम् । पञ्चपञ्चनखग्रहणाच्च सजातीयपरिसङ्ख्येया गम्यते ।
विडादीन् पडनुक्रम्य पञ्चग्रहणात् पष्ठस्य परिसङ्ख्येयाया विक-
प । तच्च स्पष्टीकृत—खड्गवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः
खड्गे तु विपदन्तः इति । आचार्येणाप्युक्तं 'खड्गश्चादे
विप्रम्' इति । एवमुत्तरेष्वपि खड्गवत् यथासम्भव योजना ।
आविद् श्वसदशमृग वराश्वविशेष ॥ १३१ ॥

तथर्श्यहरिणपृषतमहिषवराहकुलङ्गः कु-
लङ्गवर्जाः पञ्च द्विखुरिणः ॥ १३२ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्सङ्ख्या ॥ १३२ ॥

पशवो गता । पक्षिण आरभ्यन्ते—

पक्षिणस्तित्तिरिकपोतकपिञ्जलवार्धाणसम-
यूरवारणा वारणवर्जाः पञ्च विवि-
ष्टिकराः ॥ १३३ ॥

अस्मिन्नपि पट्टे वारणे विकल्प । विवीर्यं भक्षयन्तीति वि-
विष्टिकरा । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

मत्स्यास्सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्मो बृह-
च्छिरोमशकरिरोहितराजीवाः ॥ १३४ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । उक्तेषु पशुमृगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धना-
मका निपादेभ्योऽवगम्या ॥ १३४ ॥ .

उक्तो जङ्गमेषु भक्षणविशेष । तथा परेष्वह—

अनिर्देशाहसन्धिनीक्षीरमपेयम् ॥ १३५ ॥

गोमहिषाजानामिति शेष । भक्षवादारभ्य नातिक्रान्तदशाह-
मनिर्देशाह क्षीरम् । सन्धिनीपुन या गर्भिणी दुह्यते या
वा सायमदुग्धा प्रातर्दुह्यते प्रातरदुग्धा वा सायम् ॥ १३५ ॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १३६ ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते विवत्सा विगतवत्साऽन्यवत्सा च । स
न्धिनीक्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकार दध्याद्यपि । कुत एतत् ?
वसिष्ठवचनात् । यदाह—‘सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरम्’^१ इत्यभ-
क्ष्यमकरणे । कथमेनेन दध्याद्यनुग्रहो भवति ? अयं ता-
वत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धौ वेदितव्य प्रकृतिग्रहणे
विकारस्यापि ग्रहण विकारग्रहणे च प्रकृतेरिति । यत्पुनरप-
र्यमकरणे ‘क्षीरं च सविकारम्’^२ इति विकारग्रहणं कृतं तत्रायमभि-
प्रायः—विकाराणां दधिघृतादीनां क्षीरजोतस्तु नात्यन्तरत्वात्
पायसादिशब्दव्यापादेन दधिघृतजननीतादिशब्दान्तरविकारग्रहणमन्त-
रेण तद्वृद्धिर्न जायते इत्यत्रान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं न भवत्येव । इह
तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येव पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकारा-
भ्यनुज्ञानार्थम् ॥ १३६ ॥

आविकमौष्ट्रिकमैकशफमपेयम् ॥ १३७ ॥

क्षीरमित्यनुवर्तते । एकशफा एकसुरा अम्बादयस्तेषां पच
एकशफम् ॥ १३७ ॥

उत्तरमेपेयानां पयसां मसङ्गाद्यापवाच्च प्रायश्चित्तमाह—

अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गव्यात् ॥ १३८ ॥

अविशेषितः कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १३८ ॥

गव्ये त्रिरात्रमुपवातः ॥ १३९ ॥

द्वयेतद्बुद्धिपूर्वविषयम् । अनुद्धिपूर्वे तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गव्ये तू-
पवासः । आह च मनु—‘शेषेषूपवसेदहः’ इति ॥ १३९ ॥

पर्युषितं शाकयूपमांससर्पिश्शृतधानागुड-
दधिमधुसक्तुवर्जम् ॥ १४० ॥

पर्युषितमुषःकाष्ठान्तरितम् । शाकयूपादिवर्जं पक्वं पर्युषितम-
भक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४० ॥

शुक्तानि च ॥ १४१ ॥

शुक्तानि च दधिवर्जम् । आह च मनु—

दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैश्शुभैः^२ ॥ इति ॥ १४१ ॥

तथाजातो गुळः ॥ १४२ ॥

तथाजातशुक्तत्वेन जात इत्यर्थः । गुळस्य पृथक्करणं पक्व-
स्यापि इक्षुरसस्य शुक्तस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२ ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेर्हि सत्त्वशुद्धिर्भव-
ति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिर्जायते । तच्चाध्ययनेऽधिकार
इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाढ्यां वोपाकृत्य
तैप्यां माध्यां चोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः ॥ १४३
॥ १२ ॥

श्रावणेन नक्षत्रेण श्राविष्ठ्या वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी ।
श्रावणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्वन्द्वैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।
मासाः चैत्रादिकाः ज्ञेयाः त्रिस्त्रिंशद्विंशत्युत्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाश्रमोत्सर्जनं च
तस्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

इति बोधायनीधर्मसूत्रविवरणे गांधिन्दस्यामिरुते
पञ्चमोऽध्यायः

एवं तावत्पुरुषार्थनया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अपेक्षानां कृत्यार्थन-
याऽऽह—

शुचिमध्वरं देवा जुपन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वर हिसाकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वर ।
जुपन्ते सेवन्ते । देवग्रहण पितॄणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

किमित्येवम् ।

शुचिकामा हि देवाश्शुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दो हेतौ । शुचिकामत्वात् शुचित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रपञ्चोऽयं भूय तत्सग्रहार्थः —

तदेवाऽभिवदति—

शुची वो हव्या मरुतश्शुचीनां शुचिं हिनो-
न्यध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसा-
प आयञ्छुचिजन्मानश्शुचयः पावका
इति ॥ ३ ॥

विभिः साध्वरम्' इति^१ । जन्म शुचि येषां ते शुचिजन्मान् शुचयः पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—'श्वत्थगण्डाल-पतितोपस्पृष्टम्' इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किञ्चेज्यासं-
युक्तं स्यात्सर्वं तदहतैर्वासोभिः कुर्यात् ॥
॥ ४ ॥

अहतेन वाससा इत्युक्तं प्रत्यहतस्य वासस साक्षात् क्षा-
ल्येन न स्यात्तन्निराकरणायाह—

प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी-
यजमानावृत्विजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र सस्कारोऽहतवासस एतत्क्षालनमित्याभिप्रायः । 'उपवा-
तानि शोषितानित्यर्थः । अक्लिष्टानि अच्छिद्राणि, तानि च
शुक्लानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितत्वामस इति विशेषश्रवणात् ।
नात्किञ्छब्दादुपद्रष्टादयोऽप्येवभूतानि वासांसि परिदधीरन्ति गम्यन्ते ॥

एवं प्रक्रमदूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति शेषः । प्रक्रम उपक्रम । उपक्रमोदाहरण्योऽप्य-
गोदेवर्णैर्वागोभिर्षविनायमित्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

दीर्घसोमास्तत्राणि संस्थापानि प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहा-
हीनोपसङ्ग्रहणार्थः । एवमित्यतिदेशः । 'याकिञ्चेज्यासंयुक्तम्' इत्य-
स्य विस्तरोऽयम् ॥ ७ ॥

किमेव एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समाम्नातं च ॥ ८ ॥

शुद्धवाससोऽन्यदपि यद्यथा समाम्नातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

तदाह—

यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससश्चर्विजः प्र-
चरेयुः चित्रवाससश्चित्रांसङ्ख्या वृषाक-
पाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु उष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः
परिधानं चित्रं नानावर्णं आसङ्गं उत्तरीयम् । अभिचरणेष्ट-
प 'आप्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्याद्या । पशवः
'ब्राह्मणस्पृश्यं तूपरमालभेत्' इत्याद्या । सोमा श्येनादयः । वृषा-
कपि 'विहि सोनोरमृशतः' इति सूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ 'अभि-
चरन् दशहोतार जुहुयात्' इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थौ ॥ ९ ॥

अग्रचाधाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाम्बे
कार्पासिकान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १० ॥

पत्नीयनमानयोरेतद्विधानम् ॥ १० ॥

‘अहत वाससा शुचि’ इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि वा
सास्यभ्यनुजानन् तेषा मूत्रादिसर्गे शौचमाह—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽ-
द्विरिति प्रक्षाळनम् ॥ ११ ॥

इतिशब्द प्रसारवचनो गोशृङ्गादीन्यपि प्रदर्शयति । पुरु-
षार्थेष्वपि वासासीति यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्ष्वकलानाम् ॥ १२ ॥

तृपानाम वृक्षास्सन्ति तेषा त्वचा निर्मितमाच्छादन ताप्यंमि-
त्युच्यते । वृक्लाशकमा (१) । तेषामपि मृदाऽद्विरिति प्रक्षाळ-
नम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाप्याच्छादनविशेष उच्यते । ‘नेलवल्कगन्धारि-
णाम्’ इत्येषमादिषु दर्शनात् । तद्वत्कृष्णाजिनानामपि यथाशौ-
चं वेदितव्यम् । ननु वल्कगना शौचं नोक्तम्, अत्र कथं
तद्वदित्यतिदेशः । उच्यते—इह ‘वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम्’
इत्युपमिते सति कृष्णाजिनवल्कलानामित्ययमर्थः उपमानोक्त्या-
ऽत्र विधित्मिनः । तद्वदिति वतिप्रत्ययः पठ्या सह व्यत्ययः
कृष्णाजिनवल्कलानामिति । यथा ‘मह शाखया प्रम्नर प्र हरति’
इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एतच्च वल्कगनामपि विज्ञानशु-
द्धेरेव शुद्धिः ॥ १३ ॥

इदं चान्यत्—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षाळितं प्रावरणम्॥

भवेदिति शेषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तल्पा-
स्तरणार्थं । एतदुभयमप्रक्षाळितं प्रावरणमुत्तरीयिण न कुर्यात् ॥

नापल्पूलितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु यु-
ज्यात् ॥ १५ ॥

पल्पूलितं हस्तेन शिलाया ताडितम् । अपल्पूलितमेवभूतं
वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेषु न कुर्यात् । देवतार्थे-
षु कर्मस्त्विति यावत् । 'यथाऽधिषवणकर्माण्यघ्नतं चर्म' इत्यत्र
वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यमित्येव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६ ॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि 'वेदितारा वेदिं
कल्पयन्ते' इति शौचं नोक्तम् । शिलातल्लतया स्थिताया
भूमेरुपघाते उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम् ॥ १६ ॥

सुपिरायाः कर्षणम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नेव विषये सुपिरायाः सच्छिद्राया मृद उपघाते क-
र्षणाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

स्निग्धायाः मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १८ ॥

स्निग्धा आर्द्रा । तस्या उपघाते तृणादिना शृदा च प्रच्छाद-
ने कार्यम् । किमर्थम् ? दग्धम् । एवं हि कृते सत्यादौ
भूसंस्कारो भवति ॥ १८ ॥

चतुर्भिर्दशुध्यते भूमिर्गोभिराक्रमणात्खन-
नादहनादभिवर्षणाच्च ॥ १९ ॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचं, तत्र वेदिविमानकाले साक्षिक-
पर्विम्रकर्पापकर्पाद्युपघातविशेषापेक्षया चाभिवर्षणादीनां व्यस्तसमस्त-
कल्पना ॥ १९ ॥

अथेदानीमत्यन्तोपहताया आह—

पञ्चमाक्षोपलेपनात् पष्ठात्कालात् ॥ २० ॥

उपलेपनमुक्तम् । सोमसूर्याग्मारुतैर्यां शुद्धिः सा कालात् शुद्धिः ॥

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्र-
क्षाळनम् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भूमौ न्यस्तानामत्यन्ताल्पानां च
हिरादौना प्रक्षाळनं कार्यम् ॥ २१ ॥

परोक्षोपहतानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥

तृणानामेव यज्ञार्थं समुपहतानामेव ॥ २२ ॥

एवं क्षुद्रसमिधाम् ॥ २३ ॥

क्षुद्रसमिधोऽङ्गुलिपरिमिता अनिध्मा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाळ्यावशोप-
णम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठाना 'अयाम्यादघातीष्म प्रायणीय पुरा
महापरिधिकम्' इत्येवमादावुपयोक्तव्याना पदादिभिरुपहतानामेतत् ॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इध्मादिव्यतिरिक्ताना पूर्वस्मिन् विषये प्रोक्षणं तद्रतत्रहुत्वे ।
तैषामेव सूत्राद्युपघाते त्याग एव ॥ २५ ॥

दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारव्या-
नामवलेखनम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टजुहादीनामुच्छिष्टपुरुषसृष्ट्याना दार्वदीनामवलेखनं पर्प-
णम् । अशुचिभि समन्वारम्भं स्पर्शं । 'चरुणा लुक्लुवा-
णा च' इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तैषामेवास्मिन्निमित्ते अवतक्षणं वाग्यादिनाऽनुर्कपणम् । तस्मिन्
कृतेऽपि तत्पात्रं यदि स्वकार्यक्षमं भवति । अक्षमस्य तु श्रौते-
नापायेन त्याग एव ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः

॥ २८ ॥

इध्मावहिरादीनामप्ययं विधिर्द्रष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनात्र निर्दिष्टानां द्वादशानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८ ॥

‘दारुमयानाम्’ इत्यादिसूत्रद्वयस्यापवादमुपक्रमते—

तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९ ॥

तदेतद्वलेखनादिविधानं निर्देशात् अन्यत्र विधानादृते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थः? इति चेत्—समुच्चयशङ्कानिवृत्त्यर्थः इति द्युमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सामान्यविहितस्यावलेखनादेस्समुच्चयशङ्का? । शौचमूपस्तयाऽपेक्षितत्वात् । तद्वा कथमिति चेत्! ‘शुचिमध्वरं देवा जुपन्ते’ इति सूत्रद्वयस्थान्दर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९ ॥

निर्देशमिदानीमाह—

यथैतदग्निहोत्रे घर्मोच्छिष्टे च दधिघर्मे च
कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च
दाक्षायणयज्ञे चेडादधे च चतुश्चक्रे च
ब्रह्मौदनेषु च तेषु सर्वेषु दधैरद्विः प्र-
क्षालनम् ॥ ३० ॥

शौचनित्यनुवर्तने । चतुश्चक्रे नाम ‘इष्टके मध्यवन्तो यजन्ते

यथैतदधः' इत्यत्र प्रसिद्धः । यथैतदिति निपातावुदाहरणप्रसूच-
नार्थो । तेषु धर्मस्वमिहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धे लेपोप-
धाते च दर्मैरङ्गिः प्रक्षाळनमेव शौचं नावलेखनादि । ब्रह्मोद-
नेष्विति बहुवचनमाश्वमेधिकानामुपसङ्गहणार्थम् । तत्र यद्यपि ब्र-
ह्मोदनपात्रस्य सकृदोजने कृते पुनः क्रतौ नैपयोगः । तथाऽपि
दर्मैरङ्गिः प्रक्षाळनं शौचं नेतराङ्गिः प्रक्षाळनमेवेत्यभिप्रायः ॥३०॥

किञ्च—

सर्वेष्वेव सोमभक्ष्येष्वङ्गिरेव मार्जालीये
प्रक्षाळनम् ॥ ३१ ॥

अहवमससोमसेषु मार्जालीयेऽङ्गिः प्रक्षाळनं न दर्मैरिति ॥३१॥
तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥३२॥१३

उपहतानमित्यध्याहारः । प्रभृतीत्यनेन श्रेष्ठादिसङ्ग्रहः । ननु
अहवमसानामप्येवंभूतानां जुहादिवत् उत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः ?
उच्यते—'यथा हि सोमसयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते' इति दृ-
ष्टान्तबलात् अहवमसानां मूत्रादिसर्गेऽपि सोमसयोग एव शुद्धिका-
रणमित्याशङ्कानिराकरणार्थो यत्नः ॥ ३२ ॥

मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धाना-
मवकूलनम् ॥ ३३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धानां अवकूलने कु-
शाग्निस्पर्शः ॥ ३३ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपु-
रीपलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥
३४ ॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परि-
मृष्टानां प्रक्षालनम् ॥ ३५ ॥ परिमार्जन-
द्रव्याणि गोशकृन्मृद्रस्मेति ॥ ३६ ॥

तैजसानां हिरण्मयादीनां उच्छिष्टसमन्वारब्धानां गोशकृन्मृ-
द्रस्मभिः परिमृज्य प्रक्षालनम् ॥ ३४-३६ ॥

मूत्रपुरीपलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः
करणम् ॥ ३७ ॥

अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्मयादीनां मूत्राद्युपह-
तानामेतत्पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८ ॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्नेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ३९ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनाम्नेव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानद्य । एते विकल्पा सन्निकर्षविप्रकर्षापेक्षया व्यव-
स्थाप्या ॥ ३९ ॥

एवमश्ममयानाम् ॥ ४० ॥

दृपदादिष्वश्ममेयेषु परिशायन द्वितीयम् । एवमिति निर्देशे
न पुन करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४० ॥
अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फलादीनां शुद्धि—

अलावुवित्वविनाळानां गोवालैः परिमार्ज-
नम् ॥ ४१ ॥

अलावुः स्रुचा भाजनम् । नित्वमधीषु प्रोक्षणीषु यूपाव
टादिषु शौचोपयोक्तव्यानामयावानां विनाळ वेणुविदग्धनळमयादिव
दीर्घभाजनमुच्यते । तच्च प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्ट
ऋन्वारब्धानां चैतत् ॥ ४१ ॥

नळवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्रिरिति
प्रक्षालनम् ॥ ४२ ॥

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नळशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषा
प्रमिद्धा । एतै व्यूतास्ते प्रोतभागेन समन्तत । इतिशब्द-
स्त्वगोमूत्रोपलक्षणार्थ ॥ ४२ ॥

अथ देवद्रव्येषु—

ब्रीहीणामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणम् ॥ ४३ ॥

सतुपोपलक्षणमेतत् । उपघातश्रण्डालादिस्पर्शः । श्रोणादरूप-
तरस्येदमुक्तम् । बहूनां तु प्रोक्षणं तयाविधानामेव ॥ ४३ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति शेषः । बहूनां सावन्मात्रत्याग इति
वक्ष्यति ॥ ४४ ॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ ४५ ॥

एवं च पुरोडाशादीनामुपघाते त्याग एवार्थः । स एव च
हविर्दोषो भवति ॥ ४५ ॥

**महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पु-
रूपान्नमुत्सृज्य पवमानस्तुवर्जन इत्ये-
तेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् ॥ ४६ ॥**

अवशिष्टानामिति शेषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसङ्ग्रहायः ॥ ४६ ॥

**मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानय-
ने शौचम् ॥ ४७ ॥**

‘दधि मधु धृनमापो धानाः’* इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः
आमिक्षा । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तद्धोच्छिष्टस्पर्शमा-
त्रम् । अत्र तु विकारग्रहणात् पयसश्चौचान्तरं कल्प्यम् ॥ ४७ ॥

एवं तैलसर्पिणी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उद-
केऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलमपि प्रतिनिधित्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यद्वा—‘तैलं दधि
स्तौमो यवागुरोदनं घृततण्डुलमाममश्वतर्यं कामन ’ इत्यभिगु-
पदेशान्मुख्य एवेति । पात्रान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उद-
वधानं विशेषः । स च तैलसर्पिणोर्यथाऽऽज्जमाविनाशो भवति
या कार्यः ॥ ४८ ॥

अथाग्नीनां शौचमाह—

अमेध्याभ्याधाने समारोप्याग्निं निर्मन्थ्य
पवमानेष्टिं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तम्याग्निषु प्रक्षेपोऽभ्याधानं तस्मिन् स-
ति अरण्योऽसमारोप्य मथित्वाऽग्नीन् विहृत्य पवमानेष्टौ कृतायां
तावद्दोषः परिहृतो भवति । एकाशौचे तद्दृष्टव्यम् । तत्र च
पुरोडाशस्थाने चरुर्भवेत् ॥ ४९ ॥

अथ यज्ञाद्गाना प्राचल्यदोर्बल्यविवेकायाह—

शौचदेशमन्त्रावृद्धयद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु
पूर्वपूर्वप्राधान्यं पूर्वपूर्वप्राधान्यम् ॥ ५० ॥
॥ १४ ॥

एतेषु भेदेषु विरोधेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्राचल्यं परम् दोर्बल्यं
चार्यप्रकर्षाद्विदितव्यम् । यथाऽग्निष्टोमे प्रागूदत्तमवणो देशो मूत्रोप-

हत उपलभ्यते अनेवंपूत्रश्च गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च । विद्यते,
तयोरन्यतरस्मिन्नेव प्राचीनवंशादौ कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणो-
पि गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च कर्तव्यः । कस्मात् ? शौचमाधा-
न्यात् । तद्धि पूर्वेण सन्निरुद्धतरं अदृष्टत्वात् । प्रागुदक्प्रवणं
पुनर्दृष्टवान् विप्रवृष्टम् । दिष्वात्रमेतदुदाहरणे प्रदर्शितम् । एवं
'देशयोर्मन्त्रावृतोः' इत्यादि ह्यन्वशो द्रष्टव्यम् । आवृत् प्रयो-
गप्राप्त्युपायः ॥ ५० ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविचरणे गोविन्दस्वामिहृते
प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः.

युनरपि कर्त्तव्यमेव किञ्चिदुच्यते—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १ ॥

उपचारस्तद्वारः ऋत्विग्यनमानयाग्निनाम् । विहृताग्निः यस्मिन्
देशे स विहारः, यस्य विहारस्तोत्तरत उपचारो भवति स
तथोक्तः । ऋत्विग्यनमाना उत्तरतोऽग्नीनां सधरेषुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः ॥ २ ॥

अयमपि बहुमीहिरेव । उत्तरतोनिर्गम इत्यर्थः. ॥ २ ॥

तदपवदति—

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्थिति शेषः । उपचारापवर्गो दक्षिणतः क्षुपांदिष्युक्तं
भवति ॥ ३ ॥

पादोपहतं प्रक्षाळयेत् ॥ ४ ॥

अङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

अङ्गं, शरीरं 'सिक्' परिहितं वामः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्श-
मात्रमेव, नाचमनादि ॥ ५ ॥

एवं छेदनभेदनखनननिरसनपिञ्चराक्षस-
नैर्ऋतरौद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्वपि कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं 'आच्छिनन्ति'
'आच्छेत्ता ते मा रिपम्' इत्यादि । भेदनम् 'तस्मिन् स्फयेन प्र-
हरति' इत्यादिष्वष्टसंस्कारेषु । खननं 'तं स खनति वा
खनयति वा' इत्यादि । निरसनं 'तृणं वा किंशरुक् निर-
स्यति' इत्यादि । तत्र पुनर्वचनमनिरूपितदशहोत्रायौगपद्यानिवृ-
त्त्यर्थम् । पिञ्चं 'स्वधा पितृभ्य ऊर्मव' इत्यादि । राक्षसं
'रक्षसां भागोऽसि' इत्यादि । नैर्ऋतं 'नैर्ऋतेन पूर्वेण प्र-
चरति' इत्यादि । रौद्रं अस्थिसंस्त्रावहोमादि । अभिचरणी-
यानि 'यं यनमानो द्वेष्टि' इत्येवं चोदितानि ॥ ६ ॥

न मन्त्रवता यज्ञाग्नेनात्मानमभिपरिहरेत् ॥

मन्त्रवद्यज्ञाङ्गं सुखसुवादि । तेनात्मानं नाभिपरिहरेत् आ-
त्मनो बर्हिर्न कुर्यादग्नेरन्तरस्त्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगपेक्षयेति शेषः ॥ ८ ॥

वाह्या ऋत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वान् यज्ञाङ्गापेक्षयेति शेष ॥ ९ ॥

पत्नीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरत्तमौ ॥ १० ॥

फलप्रतिगृहीतृत्वान् अनयोरुदाहरणानि वैसर्जनानि दाक्षिणानि च ॥ १० ॥

अथेदानीममनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह—

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याद्धवींषि हविर्भ्यः

पशुः पशोस्सोमस्सोमादग्नयः ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्कटे उपस्थिते अग्निरनन्तर सोममाद्यने । तदनन्तर मासादि । तदनन्तर घाना पुरोडाशा । तेभ्यश्चा ज्यमनन्तर स्त्रुवश्च स्त्रुक्च । ततो जुहुरिति । एवताददत्त्विकस्त-
त्रिपाते च योज्यम् ॥ ११ ॥

यथा कर्मत्विजो न विहारादभिपर्यावर्ते-
रन् ॥ १२ ॥

आवश्यकवृत्ते विहारादव्यावृत्तिश्च, तत्र चेत्तन् कर्मैत्यनेन न-
श्यने ॥ १२ ॥

प्राङ्मुखश्चेद्दक्षिणमंसमभिपर्यावर्तत ॥ १३ ॥

अग्निभिर्मह गमने मत्स्यय विविधे । अग्नीना पृष्ठन करण मा
प्रदिति उपदेश कर्तव्य ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुखस्सव्यम् ॥ १४ ॥

अयमपि तथैव । यद्वा—द्राम्यामपि सूत्राम्या विहृतानामिव
पुरुषाणां प्रदक्षिणीकृत्य निर्गमन विधीयते ॥ १४ ॥

‘उत्तरत उपचारो विहार’ इत्युक्त । तत्र निर्गमनप्रधान
मार्गमाह—

अन्तरेण चात्वालोत्तरौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥

उत्तरवेदिपुरीषार्थं चात्वालः । वेदिपुरीषनिधानदेश उत्तरः ।
तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्वर्त्तेति । आह च मन्त्र—
‘अप्याचमन तीर्थं क इह प्रणेच इत्यनेन पथा प्रविशेत्तेर्मतस्य’
इति ॥ १५ ॥

अचात्वाल आहवनीयोत्तरौ ॥ १६ ॥

अन्तरेण तीर्थमित्यनुषज्यते । अचात्वाले चात्वालान्ये दर्शपूर्ण-
मासादौ ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पत्नीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥

अत्र मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयु । चशब्दादुपद्रष्टारो द्र-
ष्टारश्च ॥ १७ ॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥

अनमासे यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८ ॥

संस्थिते च संचरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९ ॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्मणि संचरः प्रवेशो निर्गमश्चानूत्करदेशात् पश्चादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—भतते यज्ञे पुरस्तात् निर्गमनप्रवेशो, समाप्ते पश्चादिति । अन्याधिक्यादिके च विहारे इदं विधानम् । इतरत्र 'तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यम्' इति निषेधात् ॥ १९ ॥

नाप्रोक्षितमप्रपन्नं क्लिन्नं काष्ठं समिधं वाऽभ्यादध्यात् ॥ २० ॥

अप्राविति शेषः । क्लिन्नमार्द्रम् ॥ २० ॥

अग्नेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रपद्येते ॥ २१ ॥

दक्षिणत आसितुमग्नेणेति । 'एनवन्यतरस्यामद्वरेऽपक्षम्या, एनपा द्वितीया' इति चानुशासनात् ॥ २१ ॥

जघनेनाहवनीयमित्येके ॥ २२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते वेदिमतितद्व्यापे ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण यजमानस्य ॥ २३ ॥

सामान्येऽर्चं ताने कुर्यात् । • 'प्रणीताहवनीयं ब्रह्मायतनम्' इति मिद्वे यजमानायतनविधानार्थं आरम्भः । अतश्च 'यज-

मानायतन उपविशति यजमानायतने तिष्ठति ' इत्येवमादिष्वेव
व्यवहारेषु तस्मिन्नेव देशसंप्रत्ययस्सिद्धो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रोणिमुत्तरेण होतुः ॥ २४ ॥

आयतनमिति शेष । वेदेरुत्तरापरदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५ ॥

आयतनमित्येव ॥ २५ ॥

जघनेन गार्हपत्यं पत्न्याः ॥ २६ ॥

ब्रह्माग्निभिर्जोषमासीनै एतेष्वेव देशेषु आसितव्यमित्यायतनप्रपञ्चः ।
'यथा कर्मविविजो न विहारादभिर्यावर्तेरन्' इति कृतमेव चाध्व
योरायतनाना वचनं, तद्व्यापारार्थानत्वात् सदसत्तायाः ॥ २६ ॥

तेषु कालेकाल एव दर्भान् संस्तृणाति ॥

तेषु ब्रह्माद्यायतनेषु । यज्ञोपक्रमकालानां बहुत्वाद्दीप्ता ।
दर्भास्तरणमासनार्थम् । एवं च होतृपदनमध्यज्वर्युणैव कर्तव्यमिति
भवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलुरुपात्तस्यादाचम-
नार्थः ॥ २८ ॥

नतिपुरुषं पूर्णाभिरित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

व्रतोपेतो वीक्षितस्स्यात् ॥ २९ ॥

कतमेन व्रतेनोपेतः ?—

न परपापं वदेन्न क्रुध्येन्न रोदेन्मूत्रपुरीषे ना-
वेक्षेत ॥ ३० ॥

परस्य प्रयतस्य । उद्यपि व्रतमात्रस्य पुरुषार्थतयैवंजातीयकानां
प्रतिषेधसिद्धः । तथाऽपि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधः संयोगपृथक्त्वान् ।
प्रायश्चित्तान्तरमस्यानृतवदनादिवदेव 'यदि यज्जुष्टो भुवस्त्वाहा' इ-
त्यादि । तथा—'वीक्षितश्चेदनृतं वदेदित्तं मे गङ्गे यमुने'
इत्यादि ॥ ३० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति अवह्मं मनो दरिद्रं
चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
हासीरिति ॥ ३१ ॥ १५ ॥

अमेध्यदर्शने प्रायश्चित्तमिदं निर्देष्टुदर्शने वा । कुतः 'अमेध्य-
दृष्टं वा दृष्ट्वा जपनीत्येवमुक्तम्' इति यज्ञप्रायश्चित्तेषु द्वयोरप्य-
नुमापणान् । मन्त्रस्तु विद्विष्यते—यमेदेवस्यायं गायत्रं उन्दः
आपो देवता । अवह्मं अनिरोच्यं अनिर्वायं मनः पापमपि म-
ह्मल्पयनीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्तेनोभयं मह्मल्पयने
मह्मल्पनियतं चासह्मल्पनियतं च' इति । चक्षुरपि दग्निमेव ।
दरिद्रा गनिगुल्मनयोगिनि । दृष्टिमनगनिरिति । श्रुतिरपि—'तस्मा-
त्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयमदर्शनीयं च' इति । क्रिमेभिरनिरो-

धै करणे भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिषा श्रेष्ठः श्रेयान् स-
म्यक्पश्यति, तस्मादह दीप्ते एव न नियमाननुपालयितु क्षम,
स त्व मा मा हासी मा त्यक्षीरिति ॥ ३१ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिरुक्ते
प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्याय

यज्ञप्रसङ्गात् ब्राह्मणादीन् स्मत्वाऽऽह—

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥१॥

चतुस्सङ्ख्या ब्राह्मणप्रतिलोमानुलोमाना वर्णत्वनिवृत्त्यर्था ॥ १ ॥

वर्णचतुष्टयप्रमेतरा मनुष्ययोनय इति वक्तु ब्राह्मणादीना
भार्या आह—

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्म-
णस्य ॥ २ ॥

तेषां मध्ये ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथम
ब्राह्मणी ततः क्षत्रिया इत्येव द्रष्टव्यम् । अस्वनातीयापरि
णयन 'इतरयाऽसदृशीम्' इत्यविशेषकं स्यात् । आह स
मनु —

सर्वर्णांऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमांस्तु क्रमशोऽपराः ॥ इति ॥ ३ ॥

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ४ ॥

आनुपूर्व्येण क्रमत इति चानुसन्धेयम् ॥ ३-४ ॥

एका शूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रेव मार्यो ॥ ५ ॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

^१ व्यवहारार्थं सज्ञाकरणम् । सवर्णाश्चनन्तरासु चेति विग्रहः । सवर्णास्समाननातीया । अनन्तरा इतरा । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । नत्र सवर्णाया जात पुत्रस्स एव वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्ण । अनन्तराया तु सवर्णसदृश इति । आह च मनु —

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥^२ इति ॥ १ ॥

एकान्तरद्वयन्तरास्वम्बधोऽग्रनिपादाः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्या एकान्तरा स तस्याम्बध जनयति । तस्यैव शूद्रा द्वयन्तरा तस्या निपादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सर्वैकान्तरा । सोऽपि तस्यामेवोऽग्र नाम पुत्र जनयति । एते पूर्वानुलोमेस्सह षडनुलोमा अनुक्रान्ता । तत्र चीनोऽस्यै क्षेत्रापर्ये च सत्यानुलोम्य भवति । विपर्यये तु प्रातिगोम्य भवति ॥ ७ ॥

के पुनः प्रतिलोमाः ? तानाह—

प्रतिलोमास्वायोगवमागधवैणक्षत्तृपुल्कस-
कुक्कुटवैदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥ अम्बुष्ठा-
त्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥ उग्रात् द्विती-
यायां वैणः ॥ १० ॥ निपादात्तृतीया-
यां पुल्कसः ॥ ११ ॥ विपर्यये कु-
क्कुटः ॥ १२ ॥

पुल्कसान्निपादा जातास्य कुक्कुटसंज्ञेत्यर्थः । अनेनेतद्विज्ञा-
तं भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रिया जाताः प्रतिलोमा इवेति ।
अन्यथा कथमेवमवश्यत् ॥ ८-१२ ॥

अथ बीजोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरप्राप्तिमाह—

निपादेन निपाद्यामा पञ्चमाज्जातोपहन्ति
शूद्रताम् ॥ १३ ॥

अत्र गौतमीयम्—‘वर्णान्तरानुगमनमुत्कर्षाकर्षाम्यां सप्तमेन ।
पञ्चमेनाचार्याः’^१ इति । आह तत्राभिविधौ । निपादो वेद्या-
च्छूद्रायां जात इति कृत्वौच्यते ॥ १३ ॥

तमुपनयेत्पुं याजयेत्सप्तमोऽविकृतो
भवति ॥ १४ ॥ १६ ॥

अविकृतः श्रीजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं तावच्छू-
द्रायां वैश्याज्जातस्यासप्तमाद्वैश्यापत्तिरुक्ता । एवमेव वैश्यायां
जातस्य क्षत्रियापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मण्यापत्तिरु-
च्यते । वर्णत्यागादपि वर्णसङ्करो जायत इतीदं मदर्थयितुं
आह च मनुः—

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥^१ इति ॥

स्वकर्मणा त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिः । अविकृतेत्यन्तं
वर्णसंस्कारमदर्शनार्थत्वादुपपन्नामिहाभिधानम्^२ ॥ १४ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविधरणे गोविन्दस्यामिकृते
प्रथमप्रश्ने अष्टमोऽध्यायः

अथानन्तरप्रभवानामेव किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह—

तत्र सवर्णासु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलोमविषयमिदम् । वर्णान्तरसवर्णासु भवर्णैरुत्पादिता अपि
सवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

^१मनु. १०-२४.

^२स मीज्रीसिम इत्येकेषा सज्ञा- प्रयेण निपतन्ति । त्रिषु वर्णेषु
सादृश्यादप्रतो जनयेत्तु याम् । तस्माद्विशेषाद्विभक्त्यानाहुर्मनीषिण ॥ २५.
क्षत्रान्बृहत्तनोप्रमास्रधायोगवर्षेणक्षत्रपुत्रमकुर्वत्तरेहक्षत्रपाकवज्रास्तप्रभृतयः” इत्य-
भिवसंश्रयात्.

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैश्यायाम्.

श्वष्टः शूद्रायां निषादः ॥ २ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातायां तस्यां ब्राह्मणेनोत्पादितः । अत्र
पूर्वमूत्रे आदिस्मवर्णशब्दस्मद्वशवर्ण इत्यनया व्युत्पत्त्या वर्णते ।
सुत्रारम्भस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थ ॥ २ ॥

पारशव इत्येके ॥ ३ ॥

सोऽयं संज्ञाव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

क्षत्रियाद्वैद्यायां क्षत्रियश्शूद्रायामुग्रः ॥ ४ ॥

अयमप्येकीयमतेन संज्ञाव्यतिरेकप्रकारः ॥ ४ ॥

वैद्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाधेनेऽधिकारः । 'वर्षासु रथकारः' इति । एते
अनुधनन्ता अनुग्रेमाः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रबीजं तदाह—

शूद्राद्वैद्यायां मागधः क्षत्रियायां क्षत्ता
ब्राह्मण्यां चण्डालः ॥ ६ ॥

अथ वैश्यबीजमुच्यते—

वैद्यात्क्षत्रियायामायोगवो ब्राह्मण्यां वैदे-
हकः ॥ ७ ॥

क्षत्रियबीजं पुनः—

क्षत्रियाद्वाह्यण्यां सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह—

तत्राम्बष्ठोप्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टबीजप्रभवायामनुलोमायां जाता अपि अनुलोमा एव भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

क्षत्रुवैदेहकयोः प्रतिलोमः ॥ १० ॥

शूद्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमाद्वैश्यव्राक्षणीप्रभवायां प्रतिलोमा-
यामुत्पन्नेषु प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजका-
मुत्सन्धानेन वेदनीयम् ॥ १० ॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाह—

उग्राज्जातः क्षत्तायां श्वपाकः ॥ ११ ॥ वैदे-

हवादम्बष्ठायां वैणः ॥ १२ ॥ निपादा-

च्छूद्रायां पुल्कसः ॥ १३ ॥ शूद्रान्नि-

पायां कुक्कुटः ॥ १४ ॥

इदमपि प्रतिलोमा भवन्तीत्यर्थप्रयोजकग्रहणार्थं, नेदाहर-
णाधिकमेव कथ्यते । एतार्थादशब्दा अनेकार्थैश्चकशब्दान्त-
रेषु तत्र तत्र संख्यादहारनेप्रदर्शनार्थाः । एवं च नेनेन कर्मणा
तरतमभावं विज्ञानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

छन्नोत्पन्नास्तु ने केचित्प्रातिज्यगुणाश्रिताः ।

गुणाचारपरिभ्रंशात्कर्मभिस्त्वान विज्ञानार्थमिति ॥ ३

तद्विशेषावगतिश्च तत्परिहरणवर्णमङ्गादिविज्ञेयम् ॥ ११ ॥

ततश्च ब्राह्म्याः संस्कारहीना इति कृत्वा प्रतिज्ञेया दर्शना इत्य-
तदेव ॥ ११-१४ ॥

वर्णसंकरादुत्पन्नान्ब्राह्म्यानाहुर्मनीषिण इ-

ति ब्राह्म्यानाहुर्मनीषिण इति ॥ १५ ॥

१७ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रावेवमने गौतमिन्प्रस्थापिते

प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः

—३८७—

सन्वास. प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्गर्भात् तदर्थम् । अथान्य-
रिहारार्थमाह—

धिकारावष्टम्भेन विहितो ज्योतिष्टोमादि । पूर्तं तु माधारणो धर्मः
सर्वेषां सत्त्वमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिषिक्तस्य
प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाभिवृत्त्य वदति—‘वल्लत-
श्चेनात्स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य हंशभाग्भवति’ इति ।
वसिष्ठश्च—‘स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम्’ इति ॥ १ ॥

आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वाऽस्येमे स्वधर्मा
इत्याह ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेष्वदधादध्य-
यनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहसं-
युक्तं वेदानां गुप्त्यै ॥ २ ॥

पदार्थयुक्तो ब्राह्मणः स्वं महिमानम् । किमर्थमेवं कृतवन् ब्रह्मे-
त्याह—वेदानां गुप्त्यै । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्रधर्मा इत्याह—

क्षत्रे बलमध्ययनं यजनं दानं शस्त्रकोश-
भूतरक्षणसंयुक्तं क्षत्रस्य वृद्धये ॥ ३ ॥

अदधादित्यनुवर्तते । किं तत् ? बलं शक्तिं वेदाध्यय-
नादिसंयुक्तम् । शस्त्रमायुधम् । तथा च वसिष्ठः—‘क्षत्रेण
च प्रजापालनं स्वधर्मः’ इति । भूतग्रहणं चतुर्विधस्यापि
भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा गौतमः—‘चतुर्विधस्य भूतग्रहणानाम्-
११-११. २१-१. ३१-१०

न्तस्संज्ञाना चलनपतनसर्पाणामायत्त जीवनं प्रसूतिरक्षणम्^१
इति । क्षत्रस्य वृद्धिरभ्युदय ॥ ३ ॥
वैशेष्येषु वैशेष्यकर्मादिषादित्याह—

विद्वध्ययनयजनदानकृपिवाणिज्यपशुपाल-
नसंयुक्तं कर्मणां वृद्धयै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थं । कृषि
भूमिलेखनम् । वाणिज्यं क्रयविक्रयव्यवहार । कर्माणि यागा-
दीनि । तेषां हेतुः सति वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदधादित्येव । पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । परिचर्या शुश्रूषा ।
आह चापस्तम्ब — 'शुश्रूषा शूद्रस्येतेरेषा वर्णानाम्' इति ॥ ५ ॥

किमिति शुश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

पत्तो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रनापते पदात्सृष्ट तस्माच्छूद्रो यज्ञोऽ
नवच्छ्रूतः । अतो याज्यानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः ॥ ६ ॥

एव चातुर्वर्ण्यधर्ममभिधाय पुन राज्ञ एवाह—

सर्वतोऽधुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

सर्वत्र धूर्तस्य सर्वतोयू धूश्च व्यापार विषयज्ञानमिहामिमे
तम् । सर्वज्ञ इति यावत् । पुरो धीयत इति पुरोहितः । त
वृणुयात् वृणीत ॥ ७ ॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८ ॥

तत्प्रयुक्त कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मण विद्याभिजन
वाश्च गौतमवचनात् । स ह्याह—‘ब्राह्मण पुरोदधीत विद्याभि
जनवाग्रूपवयस्सम्पन्न न्यायवृत्त तपस्विनम् । तत्प्रसूत कर्म कु
र्वीत । ब्रह्मप्रसूत हि क्षत्रमृद्धयते’ इत्यादि ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

युद्धे तु वर्तमाने—

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्त्यस्त्राणि कर्णीनि शूलादीनि । विषेण छिन्नानि दिग्धा-
नि । नसमास प्रत्येक प्रतिषेधप्राप्त्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च—

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीबालवृद्ध-
ब्राह्मणेर्न युध्येतान्यत्राततायिन ॥ ११ ॥

भीत ब्रम्न । मत्तस्मुरादिषानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्ट ।
प्रमत्तो विगतचेत्ना । विसन्नाहो विगलितकवचादिवध । वि

गतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः । तेन युध्येत तान् न हि-
स्वादित्यर्थः । तथा च गौतम — 'न दोषो हिंसायामाहवे । अ-
न्यत्र व्यश्नसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराञ्जुखोपविष्टस्थलवृक्षा-
रूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति । व्यश्नसारथीत्यत्र व्यश्नो
विसारथिरिति योजना । व्यश्नादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येकं
सम्बन्धनीयः । अन्ततोऽपि स्वदूतोऽहमिति यो वदति गौरहं
ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशिनष्टि—अन्वभ्राततायिन इति ।
आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तद्विंसायां दोषामात्रं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिन-
म् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं
मन्युमृच्छतीति ॥ १२ ॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । ऋणो यज्ञं विभर्ति सर्वं भु-
षते तदभिप्रेतमिति । आततायिविषयेऽपि ब्राह्मणद्वये दोषोऽस्ती-
ति । इतरथा 'न तेन भ्रूणहा भवति' इति नावश्यम् ॥ १२ ॥

'पद्मागभृतो राजा' इत्युक्तम् । तस्य हनिदपवादमाह—
सामुद्रशुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्नराजान्नं मामुद्रं वस्तु तत्त-
म्बन्धी सामुद्रशुल्कः पणद्वयम् ॥ १३ ॥

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

परं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृहीयादिति शेषः । परमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतवा विभज्य दशपणं गृहीयात् । अनेन सामुद्रे दशभागशुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं
प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफलुत्वापेक्षया परं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् । तत्र सारफलुविभागो गौतमेनोक्तः 'विंशतिभागशुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमासतृणेन्धनानां षष्ठ्यम्' इति । पञ्चीमितं षष्ठ्यम् ॥ १५ ॥

किञ्च—

अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं
परिपाल्य राजा हरेत् ॥ १६ ॥

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्रह्मस्य भिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाधिष्ठानाध्याये 'न तु कदाचिद्ब्रह्म ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । आह च मनु—

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यब्ध निधापयेत् ।

अर्वाव्यब्धादरेत् स्वामी परेण नृपतिरिरेत् ॥ इति ॥

गौतमोऽपि ' प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रतिब्रूयु । विख्या-
प्य राज्ञा सवात्सर रक्षयम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्रुतुर्षं राज्ञदशेषश्च '
इति ॥ १६ ॥

सर्वापराधेषु—

अवध्यो वै ब्राह्मणस्तर्वापराधेषु ॥ १७ ॥

वैशब्द श्रुतिसमूचनवचनार्थं । तथा च गौतम—' पक्षि
परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चावन्धश्चादण्डश्चाबाह्णकार्यश्चापरिवाद्यश्चा-
परिहार्यश्चेति ॥ इति । सर्वापराधेषु ब्रह्महत्यादिव्यपि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—

ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापानेषु
कुसिन्धभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनाय-
सा ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्निर्धनम् ॥

निर्धनं त्वया मवासयेदिति शेषः । कुसिन्धः कबन्धः ।
भगः स्त्रीव्यञ्जनम् । सृगालो मोमायुः । स च शूनोपि प्रदर्शनार्थः ।
सुराध्वजः सुराभाण्डः । आह च मनु—

स्तेनस्य भ्रापटं कार्यं सुरापाने सुराध्वजः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्महृत्ये शिरः पुमान् ॥ इति ॥

कबन्धावृत्तिकेन कृष्णायसेन ललाटेऽङ्कयति । उत्तरीयवास-
सां चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । स्वयमेव प्रायश्चित्तं करोति ।
तस्यायं दण्डः ॥ १८ ॥

क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्तत्सर्वस्वहरणं
च ॥ १९ ॥

सर्वत्र निरुष्टजातीयस्योत्कृष्टजातीयवधे वधस्तत्सर्वस्वहरणं च
दण्डो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथावलमनुरूपा-
न् दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥ १८ ॥

तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथावलं
यथास्वशक्ति । तथा स्मृत्यन्तरम्—

देशकालवयश्शक्तिबलं सञ्चिन्त्य कर्मणि ।

तथाऽपराधे वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ इति ॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृपभैकाधिकं राज्ञ उ-
त्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थम् ॥ २१ ॥

दण्ड प्रायश्चित्तं चैतत् । यथा 'श्वभिः खादयेद्ब्रान्ना निहीनवर्ण-
गमेने स्त्रियं प्रकाशम्' इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एवं
च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमप्यात-

नै नाश इत्यनयान्तरम् । गृह्य—स्वजानीयनिमित्तोपमशमनम् ।
यथा—

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यम्य ज्ञाननोऽज्ञाननोपि वा ।
म तम्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥ इति ॥ २१ ॥

ज्ञातं वेदये दश गृह्य ऋषभश्राविकः ॥ २२ ॥
सर्वेभ्य प्रागभिचार्य इति शेषः । ज्योतिषे रात्रौ त्यागः ॥ २३ ॥

गृह्यवधेन स्वीचधो मोचयश्च व्याख्यातः ॥

ऋषभेनादशगोव्यजनमग्रे ददयेत् । इह शान्द्रायणस्याप्युपपयो
द्रष्टव्यः । आह न मनु—

सीशूद्रविद्वज्जराधो नास्तिरयं चोपपातकम् ।

उपपातकांशुक्तो गोत्रो यासं यवान् पिबेत् ॥

इति मनुस्मृत्यः

एतदेव मनुः कुर्युर्गोपपातकिनो द्विजाः ।

भवर्त्तार्णवर्ग्यं शूद्रार्थं शान्द्रायणमपापि वा ॥ इति ॥

अन्यत्रात्रेभ्यो वचात् ॥ २४ ॥

वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी अनङ्गानारोपितभारवह-
नक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः ॥ २५ ॥

धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते । अत्र दानतपसोस्तमुच्चयः । अत
एतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनावग्नि-
होत्रादिविशिष्टोपयोगार्थौ । दुर्मितादिषु च बहुद्रोमृत्वेन बहुत्रो-
दृत्वेन प्रजासंरक्षणार्थौ चेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रा-
यश्चित्तं गुस्तरं न स्यादिति ॥ २६ ॥

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥

‘रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र क्षेप दाम्पत्यं भवति’^१ इति ।
गोवध इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः ॥

हंसभासवर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूक-
कण्टकडिडिकमण्डूकडेरिकाश्ववध्रुनकु-
लादीनांवधे शूद्रवत् ॥ २८ ॥

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति ।
सर्वत्र जातिदेशे मार्जाधीनता । इह मण्डूकग्रहण मार्जारादीना-
मपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।

श्वगोघोनूककाकांश्च शूद्रहत्याग्रतं चरेत् ॥^२ इति ॥

प्रचलाको लिम्ब । डिङ्गिक चुचुन्दरी । आदिग्रहणात्
कुञ्चक्रौञ्चदेरपि ग्रहणम् । 'कुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्राय
श्चित्तम्' इति स्मृत्यन्तरात् । एव तावत् 'शास्ता राजा दु-
रात्मनाम्' इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राज्ञा कारयितव्यानी-
त्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दर्शितानि ॥ २८ ॥

साम्प्रतं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्त्यर्थं साक्षिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र प्रथमं मृषावदनं परिहरन् वदति—

लोकसङ्ग्रहणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी
ब्रूयात् ॥ २९ ॥

द्वयोः परस्परविप्रतिपन्नोऽज्ञातमयं साक्षिभिर्भावयेत् । महाम-
नपरिग्रहार्थं तत्र साक्षी यथादृष्टं निरपेक्षप्रमाणेनावगतं यथाश्रुतं
मातृवाक्यादवगम्य तथैव ब्रूयात् ॥ २९ ॥

पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षि-
णम् । पादस्सभास्तदस्सर्वान् पादो रा-
जानमृच्छति ॥ राजा भवत्यनेनाश्व
मुच्यन्ते च सभास्तदः । एनो गच्छति
कर्तारं यत्र निन्द्यो ह निन्द्यते ॥ ३० ॥

राज्ञा सम्यक्परीक्षणा कर्तव्येति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः ।
इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे

त्रयः पादाः साक्षिसभासद्भागा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्ट-
निग्रहः परीक्षाकारिणां पापप्रमोचनार्थ इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥३०॥

तत्र परीक्षावेद्यायां पृथक् श्लोकसंचयः—

साक्षिणं त्वेवमुद्दिष्टं यत्नात्पृच्छेद्विचक्षणः ॥

अधुना निर्दिष्टान् साक्षिण एवं पृच्छेदिति पदान्वयः ॥३१॥

कथं पृच्छेत्—

यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरि-
प्यसि । एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं
भवेत् ॥ तत्सर्वं राजगामि स्यादनृतं
ब्रुवतस्तव ॥ ३२ ॥

सुकृतं धर्मः । स च सुष्ठु कृतो यथाविध्यनुष्ठितः । यमनृ-
तेन पराजयसि तद्गामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योभिप्रैति—

सुकृतं यच्चया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥^१

इत्यवदत् ॥ ३२ ॥

किञ्च—

त्रीनेव च पितृन् हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् ॥ ३३ ॥

अनृतवदनमात्रे एष दोषः ॥ ३३ ॥

साक्ष्यनृते तु—

सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा व-
दन् ॥ ३४ ॥

आत्मनः पूर्वापरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अघर्मप्रवणचित्ता-
ना आत्मीयवश्यहननोपाये वैराग्यं भवतीत्येवं सान्त्वनम् ॥ ३४ ॥
अपेक्षानी विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषापेक्षयाऽनृतवदने दोषमाह—

हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् । पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति
गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं
पुरुषानृते । सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्षी
साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३५ ॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात् ॥ ३५ ॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णाः पुत्रिणः साक्षिणस्त्वरन्यत्र

श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः

॥ ३६ ॥

मानुष्यहीनो बुद्धिहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजिताः
वचनादसाक्षिण । बुद्धिहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारद —

वचनादोषतो भेदाः स्वयमुक्तिर्भूतान्तरः ।

श्रोत्रिय वचनात्ते न स्युर्दोषदर्शनात् ॥^१ इत्यादि ॥ ३६ ॥

साक्षिद्वैधे सति राज्ञा तत्पुरुषैश्च किं कर्तव्यमित्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः ॥ ३७ ॥

प्राधान्यं तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिस्तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः ।
कार्यं इत्यध्याहारः । किमुक्तं भवति—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥^२

इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३७ ॥

अतोऽन्यथा कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सति कर्तव्यं नाम दोषो
भवति । कर्तुं नरकं तस्मिन् निपातं कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

तत्र च प्रायश्चित्तमाह—

द्वादशारात्रं जुहुयादिति ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः

धृनमिति शेषस्स्यात् । तावद्राहवनीय एवाय होम राज्ञो रा-
 ष्पुरुषाणा च । कूष्माण्डानि 'यदेवा देवहेळनम्' इत्यारभ्य
 भ्यत्यपाल[?]प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्र च होममेद । प्रत्यह होमा-
 वृत्तेरिति केचिन् । अपरे द्वादशरात्रस्य सखेदेवानाहु ॥ ३९ ॥
 इति षोडशयनधर्मसूत्राविचरणे गोविन्दस्वामिरुते
 प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः

'साक्षिण पुत्रिण' इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भव-
 न्नीत्येतत्प्रसङ्गेन विवाहानामवतार —

अष्टौ विवाहाः ॥ १ ॥

उच्यन्त इति शेष । नियमार्थमदृष्टार्थं च । ततश्च वक्ष्यमाण-
 ग्राह्यादिनियमधर्मलङ्घननिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थानुचित म
 षतीति ॥ १ ॥

तत्राह—

**श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्धिने क-
 न्यादानं ब्राह्मः ॥ २ ॥**

अयमाद्यो धर्मविवाह । श्रुत वेदार्थज्ञान शील सर्वसहिष्णुता ।
 ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽस्वन्नरेताश्च । कन्या अस्तद्योनि । आ-
 ह च मनु —

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ इति ॥

^१मनु. ३-२५.

^१ते आ. ३-३.

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सहधर्मश्चर्यतामिति
प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

आच्छादनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । 'एषा'
इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । स्वकीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽ-
नया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ॥
तृतीयस्तु—

पूर्वा लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते
दत्त्वा ग्रहणमार्षः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतीनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गो-
मिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहणमार्षो नाम विवाहः ॥ ४ ॥

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स
दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विभरगवेलायामेव कंषिद्वरसम्पन्निर्युक्तमृत्विक्त्वेन वृत्वा
दक्षिणाकाले तदीयमायेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च ता
प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे 'प्रनापतिस्त्रियां यज्ञः' इति षड्भिर्मन्त्रैः
पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहं कुर्यात् । स दैवो नाम ॥ ५ ॥

सकामेन सकामायां मिथस्संयोगो गान्ध-
र्वः ॥ ६ ॥

सयोगस्तमवाय । विवाहहोमस्तु यथाविध्येव । एवं
क्षणो गान्धवा नाम पञ्चम ॥ ६ ॥

पठस्तु—

घनेनोपतोप्यासुरः ॥ ७ ॥

कन्यावन्तमुपतोप्य । यथाविध्येव होम ॥ ७ ॥

सप्तम उत्तर—

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्रापि तथैव विवाह । यथा तस्मिन्हरण तथैव राक्षस ॥ ८ ॥

तथाऽष्टम—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः॥ ९

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टेकेना ।
उपयमन बाहुर्मैधुनम् । एवं त्वाह च मनु—

सुप्ता मत्ता प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहाना पैशाचः मथितोऽष्टमः^१ ॥ इति॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वापि पूर्वः-
पूर्वश्चेयान् ॥ १० ॥

ब्राह्मणानाप्त्यर्पदेवाश्चत्वार मशस्ता । तत्रापि पूर्वपूर्ववि-
वाह उत्तरोत्तरात् वेदितव्य ॥ १० ॥

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वाश्चक्षुराक्षस्यैशाचाश्चत्वारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वश्रेयानिति वक्तव्ये उत्तरोत्तरः पापीयानिति वचनं पुनरन्त्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वव्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मानवम्—‘स पापिष्ठो विवाहानाम्’ इति ॥ ११ ॥

अत्रापि पञ्चसप्तमौ क्षत्रधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात् क्षत्रस्येति ॥ १२ ॥

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—‘क्षत्रस्य बलान्वितम्’ इति । आसुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिमतम् ॥ १२ ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः स शूद्राणाम् ॥ १३ ॥

ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सूनाह—

अयन्त्रितकळत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥

अयन्त्रितं अनियतं कळत्रं भार्या रोषा ते भवन्ति अयन्त्रितकळत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्वा कथमिति चेत्—

कर्षणशुश्रूषाऽधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

कर्पणं वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निरुष्टकर्मधिकृतत्वा-
त्तयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानु-
गतत्वात् ॥ १६ ॥ २० ॥

एतदपि गान्धर्वस्य लक्षणम्—‘सकामेन सकामायाम्’
इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोः निबन्धः । तदनुगतं विहित-
विवाहकर्म । तथा आपस्तम्बः—‘यस्या मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्या-
मृद्धिर्नैतरदाद्रियेत’ इति ॥ १६ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा प्रजा भवतीति
विज्ञायते ॥ १७ ॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा न सति
तत्रोत्पत्ताः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

साधवस्त्रिपुरुषमार्पादश दैवादश प्राजाप-
त्यादश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्रा-
ह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥ १८ ॥

अनोऽस्मिन्नर्थे व्याख्यानमपि भवतीत्येव ॥ १८ ॥

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्रा-
णां भवतीति ॥ १९ ॥

ऋज्वेतन् ॥ १९ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—

क्रीता द्रव्येण या नारी सा न पत्नी विधीयते ।
सा न दैवे न सा पित्र्ये दासी तां
कश्यपोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

क्रीतायां धेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याविक्रयोऽपि न कर्तव्य इत्याह—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वस्तुतां लोभमो-
हिताः । आत्मविक्रयिणः पापाः महा-
किल्बिषकारकाः ॥ पतन्ति नरके घरे
घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् । गमनागमनं
चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥ २१ ॥

कन्याविक्रयी कुत्सितजन्ममाप्नुवति अष्टपाती च तस्मात्क-
न्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मादिविवाहेत्यन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् ।
ब्राह्मिणेन वेदस्वीकरणायानव्ययनप्रकरणमारभ्यते—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्याऽप्रद्युत्पातभूमिक-
स्पृशमज्ञानदेशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रयाणे-
ष्वहोरात्रमनध्यायः ॥ २२ ॥

पौर्णमासी तिथिः यस्या चन्द्रमा पूर्णः उत्प्रेरन् । अष्टका
भाष्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी । अमावास्या अमा सह
सूर्येण यस्या तिथौ चन्द्रमा वसति सा अमावास्या । अ-
प्रद्युत्पातः यस्मिन् ग्रामे दाहस्तस्मिन् ग्रामे । भूमिकम्पो भुवश्च-
लनम् । श्मशानं शवशयनम्, शरीरस्य दहनभूमिं निक्षेपभू-
मिर्वा । गमनदिवसोपि प्रयाणम् । तच्च देशपत्त्यादिभिः प्रत्ये-
कमभिसम्बन्धते । देशपते राज्ञः राष्ट्रे प्रवामे परणदिवसेऽपि ।
एकतीर्थं एकतीर्थं गुरुं ययोरिति विग्रहः । एतेष्वहोरात्र
नापीपीतेति ॥ २२ ॥

वाते पूतिगन्धे नीहारे च नृत्तगीतवादित्र-
रुदितसामझाब्देषु तावन्तं कालम् ॥ २३ ॥

वातो वायुः दिवा चेत्यामुगन्धहरः । नृत्तं नृत् कर्णभ्रा-
वि । पूतिगन्धो दुर्गन्धः । नीहारोऽऽत्र हिमद्वयं तच्च हिमानी ।
तेष्वनध्यायः । वादित्रं वीणावादनम् । यावदेव न निवर्तते
तावदनध्यायः ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपातेऽपहमनध्या-
योऽन्यत्र वार्षिकात् ॥ २४ ॥

स्तनयित्सुमैषगर्जितम् । विद्युत्तटित् । अप्रमृष्टमन्यन् ॥ २४ ॥

वर्षाकालेऽपि वर्षवर्जमहोरात्रयोश्च तत्कालम् ॥ २५ ॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनायित्सुसन्निपातो भवति चेदाऽस्तमयादन-
ध्यायः । रात्रौ चेदोषसः ॥ २६ ॥

पित्र्यप्रतिग्रहभोजनयोश्च तद्विवक्षेपः ॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तत्पित्र्यं तस्मिन् आमश्राद्धार्थं
वा भोजनार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ २६ ॥

भोजनेष्वाजरणम् ॥ २७ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्याजरणमित्य-
र्थः ॥ २७ ॥

कथं पुनरुक्तवत्येव भोजनमभ्युपगम्य आमन्त्रणरूपे पाणौ
चामश्राद्धेऽनध्याय इत्याशङ्क्याह—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः ॥ २८ ॥

आमश्राद्धस्याप्येतदेव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

एतदेव द्रवयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विशेषमिति श्रुतिः ॥

अनध्याय एवायमविशेष । प्रायश्चित्तं तु प्रतिगृहीतेऽर्थमेव ।
'आमश्रेदर्धमेव' इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरा-
दवगन्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् पाण्मासे कृच्छ्रमेव तु ॥
सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यात् एकरात्रस्तथाऽब्दिके ॥
दशकृत्व. पिवेदापो गायत्र्या चाभिमन्त्रिता ।
मासि श्राद्धे च ता एव नित्यश्राद्धे जपेच्च ताम् ॥ इति ॥

पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ ३० ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यनुवर्तते । असमावृत्तस्यायम् ।
समावृत्तस्य त्वशुचिभावादेवानध्याय प्राप्त । अत्रोपाध्यायमेव
वेदप्रदानात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात् । 'मा-
तरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहा' इति ॥ ३० ॥

कथमयमपि पितेति वेत्तदाह—

द्वयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्म-
णस्योर्ध्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्ध्वं
नाभेस्तेन हैतत् प्रजायते यद्ब्राह्मणानु-
पनयति यदध्यापयति यद्याजयति य-
त्साधु करोति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवति ।
अथ यदवार्चीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी

प्रजा भवति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचान-
मप्रजासीति न वदन्ति ॥ ३१ ॥

उह वै इति निपातद्वय त्रय वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस
इति । शृणोनेरौणादिकोऽमुन् प्रत्यय । श्रमेण श्रुतवन इत्य
र्थे । अनूचानो वेदतदर्थाङ्गाध्यायी । ईदृशस्य ब्राह्मणस्य
द्वय रेतः प्रजननहेतुर्विद्यते । तत्र ऊर्ध्वं नाभेरैकम् । स च
ब्राह्मणवायु नाभेरुत्थितो वक्तृविवराद्विविधाना शब्दानामभिन्ध्य
अत्र । अवाचीनोऽन्यन् । स च नाभेरवाचीन अवर्गित्पन्न
सर्गशुक्लहेतु वायु । तत्र ऊर्ध्वग्रेण रेतसा चतस्र प्रजा
उत्पादयति उपनयनाध्यापनयाननसाधुटताभि । अस्त्यैव हीत्य प्रजा
उत्पादयितु शक्तिरस्ति । एतद्वि प्रजाना श्रेष्ठतर जन्म
शरीरान्तरेऽप्यनुग्राहकत्वात् । तथा चापस्तम्ब — 'तच्छ्रेष्ठं जन्म
शरीरमेव मातापितरौ जनयत' इति । पशुवदेवेत्यभिप्राय ।
उक्त च — 'काम मातापितरौ जैनमुत्पादयतो मिथ' इति ।
अथ यदवाचीन नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा भवति । यस्मा-
देवविधस्य पुरुषस्य चतस्र प्रजास्म-निति केवल श्रोत्रियस्या-
ध्यापननिमिताऽस्ति तस्मादौरस्याभावेऽप्यमुमप्रजोसीति विद्वांसो न
वदन्ति । तस्माद्वेदप्रदानपितरि मृते यत्पुनर्ध्यायो युक्त ॥ ३१ ॥

यस्मादेवम्—

तस्माद्विनामा द्विमुखो विप्रो द्विरेता द्विज-
न्मा चेति ॥ ३२ ॥

द्वे नामनी यस्य स दिनामा 'तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुक' *
इति श्रुति । अर्धुकस्समृद्ध । द्वे चास्य मुखे पाणिरास्यमिति
द्विमुखः । द्वे रेतसी शुक्रमेक, द्वितीय ब्रह्म । जन्मनी अपि द्वे मातु-
र्यं ब्रह्मणश्च ॥ ३२ ॥

अथ प्रकृतमनुसराम —

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं का-
लम् ॥ ३३ ॥

समुच्चितयोरप्यपपात्रनिषेध । ततश्च कुर्यादतिरोहिते अपपात्रे
अनध्यायम् ॥ ३३ ॥

नक्तं शिवाविरावे नाधीयीत स्वप्नान्तम् ॥

रात्रौ शिवाविरावे वृद्धगोमायुस्ते । न च विशिष्ट, ततः
तस्मिन् सति सुप्त्वा बुद्ध्याऽध्येतव्यम् ॥ ३४ ॥

. अहोरात्रयोस्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाधीयीत ॥

तत्रैका सन्ध्याऽरुणप्रभातमारम्य आमूर्त्योदयदर्शनात् । अपराऽ-
स्तमयादारम्य आनस्तोदयात् । पर्वस्विति बहुवचनात् बह्व्य-
स्तिययो गृह्यन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उम-
योरपि पर्वणोरुभितस्तिधिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपद्येति । अतोऽष्ट-
मीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्युयं च गृहीतं भवति । चशब्दा-
द्यस्या तिथावादिन्योऽन्तमेति साऽभिप्रेता । तथा हि—

यां तिथिं समनुमाप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिर्मुनिभिः प्रोक्ता दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ॥

अन्यथा तावन्तं कालं साप्ता तिथिरित्यर्थस्स्यात् ॥ ३५ ॥

पर्वप्रसङ्गादित्यमन्यः पर्वणि नियम उच्यते—

न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयात् ॥ ३६ ॥

एतदतिक्रमेऽप्यध्ययनविघ्न एव भवतीति कल्प्यते ॥ ३६ ॥

श्रुतिरेपाऽयमभिर्मांस्त्रि विज्ञायत इति गमयति—

पर्वसु हि रक्षःपिशाचा व्यभिचारवन्तो
भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३७ ॥

पर्वसु रक्षसि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये,
अभीत्याभिमुख्ये, चरतिः गमने भक्षणे च वर्तते । पर्वसु विविधं
गच्छन्ति विविधं भक्षयन्ति च । पर्वसु अभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः ।
तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः तद्रक्षःपिशाचा जायन्ते । अतोऽ-
स्मादेव भयान्न कर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

प्रकरणार्थमेवानुसरति—

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायोऽ-
न्यत्र मानसात् ॥ ३८ ॥

अद्भुतमाश्चर्यम् । यथा घणित्प्रज्जति । यथाऽम्बुनि प्रावाणः ।

प्लवन्ते । जले चान्युद्भवः कौ अपत्योद्भव इत्याद्युत्पातः ।
परार्थविपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्थावरस्य देशान्तरगमनप्रतिमारोदन-
रुधिरस्त्रवणादि । यद्वा—पृथीतत्पुरुषोऽयमद्भुतोत्पात इति । अन्येषु
चाद्भुतोत्पातेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसात् अध्य-
यनात् । मानसाध्ययनविशिष्ट एष सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः ।
कचिन्मानसेऽपि निषेधदर्शनान् । यथा—

उदके मूयरात्रे च विष्मूत्रे च विसर्जयन् ।

उच्छिष्टश्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ॥

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः ॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुविभाव-
नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—‘तस्य वा एतस्य
यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः’* इति ॥ ३९ ॥

‘शुचिनाऽधीयात्’ इति यदुक्तं तद्वाचिकस्येव मा विज्ञाथीति
मानसार्थं विनिन्दन्ति—

अथाप्युदाहरन्ति—

हन्त्यष्टमी ह्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं च-
तुर्दशी । हन्ति पञ्चदशी विद्यां तस्मात्प-
र्वणि वर्जयेत् ॥ तस्मात्पर्वणि वर्जये-
दिति ॥ ४० ॥ २१ ॥

‘उपाध्यायहनेने तदलाभकृत’ विघ्नः लक्ष्यते । एवं शिष्यह-
नेनेनपि तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहनेननापि पुरुषान्तरनेरपे-
क्ष्यभावो लक्ष्यते । अन्योऽप्यध्ययनविघ्नसद्भावो द्रष्टव्यः । अत्य-
न्तनिश्च्रेयसत्वाद्ध्ययनस्य विघ्नसन्ततिरवश्यंभाविनी । सा च तद्व-
र्जनेनैव परिहरणीया । तथाचोक्तम्—‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’
इति ॥ ४० ॥

इति योगावनधीयधर्मसूत्रविघरणे योगिन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः.

प्रथमप्रश्नस्तमास.

अथ द्वितीयप्रश्नः.

ब्रह्महत्यादिषु दण्ड उक्तः ‘अवध्यो वै ब्राह्मणस्तर्वापराधेषु’
इत्येवमादिना—

अथातः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति शेषः । विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवानिमित्तक्षेप-
कलं यैः कर्मभिः नानुभूते तानि प्रायश्चित्ताति । तत्रापराधिनोऽ-
नुतापिनो बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्तमुच्चयः । स्वयमेवा-
प्त्य राज्ञे वेद्यमानस्य दण्ड एव । य.पुनरनुतापेन प्राय-
श्चित्तमनुतिष्ठति तस्य तेनैव भावितव्यम् । एनोभूयस्तेव क्रम-
नियमे हेतुः ॥ १ ॥

इदमत्र प्रधानम्—

भ्रूणहा द्वादश समाः ॥ २ ॥

भ्रूणहा ब्रह्मघ्नः भ्रूणो यज्ञं विभर्ति वा नयतीति तत्साधन-
वधकारी भ्रूणहा ब्रह्महेति यावत् । समाः सवत्सरान्वक्ष्यमा-
णव्रतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह—

कपाली खट्वाङ्गी गर्दभचर्मवासा अरण्यनि-
केतनः श्मशाने ध्वजं शवशिरः कृ-
त्वा कुटीं कारयेन्नामावसेत् सप्तागारा-
णि भैक्षं चरन् स्वकर्माचक्षाणस्तेन
प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः ॥ ३ ॥

खट्वाया अङ्गं पदादि तदण्डार्थं भवति । गर्दभचर्म वासो
यस्य स तथोक्तः । अरण्यमस्य निकेतनं विहरणदेशः । च-
क्रमणदेश इति यावत् । श्मशानं निरुक्तम् । तत्र कुटीं
कारयेदिति सम्बन्धः । शवस्य शिरो ध्वजं विह्व कुर्यात् भि-
क्षाकाले । यं हत्वा एतच्चरति तस्य शिर इति । यस्य कस्य
चिदित्यन्ये । तथा च सति शवग्रहणमविधित्करं स्यात् ।
स्वकर्माचक्षाणः ब्रह्महाऽहमस्मीति ब्रह्मघ्ने भिक्षां देहीति युवन् स-
ञ्चरन्नापि यदि भिक्षा सप्तस्वगारेषु न लभेत तदोपवासं कार्यम् ।
तामेव कुटीमधिबसेत् । एवं द्वादशसमाश्रयन् पूतो भवति ।

ब्राह्मणाधिकारमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्मुमन्तुराह—‘ब्राह्मणो
ब्राह्मणं हत्वा’ इति ॥ ३ ॥

अधुना द्वादशवर्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोसवेनाग्निप्लुता वा यजेत ॥ ४

आहितान्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतयोश्चित्तसमाधानं कार्यम् । अश्व-
मेधस्तु राजयज्ञत्वात् ‘राजा विजितसर्वभौम’ इत्येवविशिष्टस्य
राज्ञो भवति ॥ ४ ॥

अश्वमेधावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥ ५ ॥

अन्यस्याप्यश्वमेधावभृथे आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायश्चि-
त्तानि हन्तृगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकल्प्यन्ते ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋययो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्व-
के । मतिपूर्वं व्रतस्तस्य निष्कृतिर्ना-
पलभ्यते ॥ ६ ॥

‘तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यात्’* इति ब्राह्मणं विज्ञा-
य हननमुच्यते । अमतिपूर्वक इत्यनेन च ब्राह्मणोऽग्नौ निशि-
तेऽपि प्रमादवृत्तं हननम् ॥

आह व मनु —

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते^१ ॥ इति ॥

यथा—

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्^१ ॥ इति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राग्भाविषु व्यापारेषु प्रायश्चित्तेनाह—

अपगूर्य चरेत्कच्छूमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्र-
वर्तने ॥ तस्मान्नैवापगुरेत न च कु-
र्वीत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवगम्यते ब्राह्मणापगोरणादिष्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीति^१ उच्यते—निषेधस्त्वावद्ब्राह्मणविषय एव उपलभ्यते । 'तस्माद्ब्राह्मणाप तापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यान्'^{*} इति । यत्र च निषेधः प्रायश्चित्तेनापि तत्रस्थेन भावितव्यम् । अपगूरणं नाम हिमार्धमुद्यमः । अपमृष्टमन्वन् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति शेषः । नवगंवत्सरान् राजन्यस्य वधे भवतु ब्रह्मचर्यं चरेदिति ॥ ८ ॥

तिस्रो वैश्यस्य ॥ ९ ॥

संवत्सरत्रयं प्राकृतं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९ ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्च ॥ १० ॥

शूद्रं हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तमित्यनुवर्तते ।- चशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरपि निर्गुणयोर्हनेने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दर्शयितुम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणवदोत्रेऽप्याः ॥ ११ ॥

आत्रेयी आपन्नगर्भा । तथा वसिष्ठोपि ब्रूते—‘रजस्वला-
मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र होष्य दम्पत्यं भवति’ इति ।
ब्राह्मणवदिति । स्वजातीयात्रेयाः वधे स्वजातीयपुंवधं वन्द
प्रायश्चित्तमित्यतिदेशः । विगुणविभागोपि द्रष्टव्यः । सगुणहन-
नप्रायश्चित्तं सगुणहनन एवातिदिश्यते । एवमस्वामिकद्रव्यप्रक-
रणे पुनर्ब्रह्महत्यादिषु यदाभिहितं तेन सहेतेषा विकल्पव्यवस्था-
समुच्चया अत्र हन्यमानगुणापेक्षया वेदितव्याः ॥ ११ ॥

गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत ॥ १२ ॥

तत्र तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तथा यो मै-
थुनमाचरति स गुरुतल्पगः । मरणान्तिकं चैनत्मायश्चित्तम् । एव
वृत्तवतो ह्यग्निम् लोके प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । मरणान्तु पूतो भवति
अतीतस्योर्ध्वदैहिकमापि ज्ञातिभिरस्य वर्तव्यम् । अन्यत्रापि मरणा-
न्तिके दण्डे प्रायश्चित्ते चैनदृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत्तस्यैव प्रायश्चित्तम्—

सूर्मिं ज्वलन्तीं वा श्लिष्येत् ॥ १३ ॥

सूर्मिशब्देनायस्मयप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३

लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय
दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा
निपतनात् ॥ १४ ॥

रूपाण्यपारेहरन्नित्यभिप्रायः । परिवास्य छित्वा । एत-
त्प्रायश्चित्तत्रयं बुद्धिपूर्वविवक्षया । सम्प्रवापेक्षश्च विकल्पः ॥ १४ ॥

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादा-
य स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां ज-
हीति तेनैनं हन्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणस्वर्णं हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः
स्तेन इति गीयते । तदेतत्प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढ-
दारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसल स्कन्धेनाधाय राजानं गच्छेदिति
सम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्तेनशासनमपि राज्ञो वध इत्येतत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनाधाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वि-

यात् । अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रध-
र्ममनुस्मरन् ॥ शासने वा विसर्गे वा
स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् । अशासनाच्च
तद्वाजा स्तेनादाप्नोति किल्बिषमिति ॥

१६ ॥

शासनं वध । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ॥ १६ ॥

सुरां पीत्वोष्ण्या कायं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्जातीयस्य या सुरा प्रतिपिडा तथैवोष्ण्या अग्निवर्णाया पी-
तया कायं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वा प्रतिपिडा । अत एव हि सर्वा-
सुरां समतयैवैकत्वेन निदर्शयति—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्* ॥ इति ॥

मरणान्तिकमेतन्मतिपूर्वके ॥ १७ ॥

अमत्या पाने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्पुनरुप-
नयनं च ॥ १८ ॥

कृच्छ्राब्दपादः संवत्सरप्राजापत्यचतुर्भागः । ब्रह्महत्यादिपूर्कैः
प्रायश्चित्तैः ब्राह्मण एवाधिक्रियते नान्यः । कुत एतत् ? ब्रह्मह-
त्यादिभिः पतति यः तद्वत् । कथमिति चेत् । पञ्चाग्निविद्यायां दर्श-
नात् । तत्र सुक्तं 'यथेयं न प्राक्तुतः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति'
इति प्रक्रम्य 'तदेयं श्लोकः—स्तेनो हिरण्यस्य सुरा पिबंश्च गुरोस्त-

ल्पमावसन् ब्रह्महा च । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाक्षरस्तैरिति ॥
अथ ह य एतानेव पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याक्षरन् शम्पना
ल्लिप्येते ११ इत्यादि ॥

आह च मनु —

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रस्समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मरक्षया ॥१२॥ इति ॥

तथा सुरायामपि—

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥१३॥ इति ॥

तथा—

सुवर्णस्तेयकृद्दिमो राजानम् ॥१४॥ इति ॥

एवमन्यान्यपि स्मृतिलिङ्गानि 'ब्राह्मणो ब्राह्मण वातयित्वा'
इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह—

वपनव्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात् ॥१९॥

व्रतं सावित्रव्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चशब्दात्
मेखलादण्डधारणमपि गृह्यते । तत्र हेतुः—पूर्वानुष्ठितत्वात् कृ-
तस्य करणासम्भवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनस्संस्कार-
मर्हति ॥ २० ॥

मूत्रपुरीषयोरिति द्वितीयार्थे पठो 'सुषं सुषो भवन्ति'
इति । अयं पुनस्संस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । विद्वराह-
श्लोकदर्शनात् ॥ २० ॥

सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युपिताः पि-
वेत् । शङ्खपुष्पीविषकेन पडहं क्षीरेण
वर्तयेत् ॥ २१ ॥

सुराः यस्मिन् भाण्डे धयन्ति पिबन्ति तत्सुराधानम् । अत्र
पर्युपिताः उपसाङ्गतरिते काले निहिताः । शङ्खपुष्पीनाम समु-
द्रतीरे लताविशेषः । पर्युपितामु वासिष्ठ आह—

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्विजः पिबेत् ।
पश्नोदुम्बुराबिल्वपलाशानामुदकं पीत्वा त्रिरात्रिभिश्चु-
द्धयति ॥^१ इति ॥ २१ ॥

इदमन्यमरणे प्रायश्चित्तम्—

गुरुप्रयुक्तश्चेन्त्रियेत गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरेत् ॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितदिशण्यो यदि त्रियेत स

श्लोकस्य विषयः । शास्त्राविरुद्धोदकुम्भोद्धारणादिविषये प्रेरणामिदम् ।
दुर्गदेशगमनादिषु विषयेषु धूणहत्यासममेव । गुरोश्शासननिमित्तमृत्यु-
विषयः च तत्स्वापराधनिमित्तं तु मरणादेशं वक्तुमिति । अगुरो पुन-
श्चोदायितुर्हननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२ ॥

एतदेवासंस्कृते ॥ २३ ॥

संस्कारः संस्कृतशौचाचारादिलक्षणानुशासनं तदभावोऽसंस्कृतः त-
स्मिन्नप्येतदेव रुच्छ्रयम् । एतत्संस्कृतं भवति—शिष्यशासनाकर्तुं गुरो-
प्राज्ञापत्यत्रयमिति ॥ २३ ॥

गुरुप्रसङ्गाद्व्रह्मचारिणो नियममाह—

**ब्रह्मचारिणश्शवकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र मा-
तापित्रोराचार्याञ्च ॥ २४ ॥**

शवकर्म अलङ्कारणवहनदहनादि । तेन कृतेन व्रतावृत्तिरूपनय-
नावृत्तिः, पुनरुपनयनम् । तदेतदन्यत्र मातापित्रोराचार्याञ्च ।
तेषां शवकर्मण्यपि दोषाभावः । आह च मनु—

आचार्यं रामुपायाय पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु त्रीणि भेदान्न त्रतेन विपुज्यते ॥ इति ॥

इदानीमन्यत्रापि पुनरुपनयननिमित्तेषु ब्रह्मचारिणः क्वचिदपवाद-
र्थमिदमाह—

**स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषज्या-
ये सर्वं प्राश्नीयात् ॥ २५ ॥**

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाभिभूयेत काम तथा भैषज्यार्थं सर्वं
मधु मासमपि प्राश्नीयादिति सम्बन्धः । तत्र ब्रतावृत्तिर्नास्ति गुरो-
रुच्छिष्टमोजनेऽपि । गुरु आचार्योऽभिभूयेत । अयं प्राशिते व्याधेर-
पगमस्ततो निवेतैत । व्याधीयीत इह गतावित्यस्य धातोरधिपूर्वं लि-
ङ्ग्यात्मनेपदम्, यक्सीयुद् गुणादौ कृते कर्मकर्तरि व्याधीयीतेति
भवति व्याधिमान् भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोरुच्छिष्टसर्वप्राशनेऽपि रोगश्मनस्याप्यसम्भवे तु—

येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरपि यत्प्रतिपिद्धं लक्ष्मणगृज्जनादि तेनापि चिकित्सा कार्ये-
त्यभिप्रायः । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति स्मृते ॥ २६ ॥

न यदाऽङ्गदी स्यात्तदुत्थायादित्यमुपतिष्ठते
हंसश्शुचिपदित्येतया ॥ २७ ॥

गङ्गी व्याधितः । ब्रह्मचारिणो व्याधितस्य सन्ध्योपासनादिनि-
यमानुष्ठानाशक्तो प्रायश्चित्तमेतत् । उत्तरेषा चैतदेवाविरोधित्वात् ॥
तत्र गृहस्थस्येदम्—

दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः पि-
बेद्रेतस्याभिः ॥ २८ ॥

स्वभार्यायामेवैतत्प्रायश्चित्तम् । रेतस्याः कच रेतश्शब्दवत्य-
ताश्च 'पुनर्मामैविन्द्रियम्' इत्यनुवाकः । तासु च मूत्रा शब्दप्र-

वृत्तिः । 'सृष्टीरूपं दधाति' इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेधं परिभाषायां
द्रष्टव्यं 'परस्त्रीषु च दिवा च यावज्जीवम्'^{१२} इत्यत्र ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी ॥ २९

संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनं—'सप्तरात्र
कृत्वैतदवकीर्णिम्व्रतं चरेत्' । 'प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी' इति च ॥

स गर्दभं पशुमालभेत ॥ ३० ॥

पशुग्रहणं हिंसाविषयेति कर्तव्यतामाप्स्यर्थम् । अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् ॥ ३० ॥

तत्रैता देवताः—

नैऋतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदेवतो यम-
देवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवताभिधानं 'यदेवत् पुरोडाश' इति परिभाषा-
मिद्वस्यानुषाङ्गं । निऋतश्चैरक्षोयमाना च विरूपः । पुरोडा-
शो वातरयो ॥ ३१ ॥

शिश्रात्प्राशित्रमप्स्ववदानैश्चरन्तीति विज्ञा-
यते ॥ ३२ ॥

सान्नाय्यविकारस्यापि पशोः प्राशित्रवचनाच्च शिश्रावयवाद्यव-
दातव्यम् । हृदयाद्यवयवमप्यु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लोकिने
अग्नौ कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

अपि वाऽमावास्यायां निश्यग्निमुपसमा-
 धाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे
 आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्य-
 वकीर्णोस्मि कामकामाय स्वाहा ।
 कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोस्मि कामका-
 माय स्वाहेति ॥

परिचेष्टा आज्यसंस्कारादिना । अग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये ।
 पूर्वस्यासम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यद्वा—स्वपरमेरेणसकृदसकृच्छ-
 क्तिसदसद्भाववर्णप्रयतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्मृत्यन्तरो-
 क्तम् 'तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रस्तप्तगृहान् भैक्षं
 चरेत् कर्माधक्षाणः संवत्सरम्' इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यद्वृद्धिर्मभिमन्त्र-
 येत—सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्तमिन्द्रस्तं
 बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निस्तिञ्चन्त्वा-
 युषा च बलेन चायुष्मन्तं करोतमेति ॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् । प्रयताञ्जलि' शुद्धवद्धाञ्जलिः ।
 अञ्जलिश्च द्विहस्तसंयोगः । कवातिर्यद् नात्यन्ताग्रचभिमुखता
 नात्यन्तपराङ्मुखता तद्वितन्वन्निति । अग्न्युपस्थाने 'सन्तिर्यद्वृ-
 वोपतिष्ठेत् नैनं प्रत्यङ्ग पराङ्' इति ॥ ३४ ॥

अथ महापातस्विष्टावकादयश्च ज्ञातिभिः कथं त्याज्याः ?
कथं वा भ्रात्रा इति ? तत्राह—

अथास्य ज्ञातयः परिषद्युदपात्रं निनयेयु-
स्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वाऽपः
पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्धवन्तं
ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति ॥ ३५ ॥

उदपात्रनिनयनेन स्मृत्यन्तर^१प्रसिद्धस्याङ्गस्य विधिरुक्तः । सोऽयं
प्रदर्शयते—विप्राणां गुरुणा ज्ञातीनां च परिषदि सन्निधौ ऋ-
कृतवानसीति पृष्टे असावहमित्थंभूत इति प्रतिब्रूयात् । इत्थंभूत
इदं पापं कृतवानस्मीति । एव तं सभाष्य उदपात्रं निनये-
युरिति सम्बन्धः । अवस्करादमेध्यपात्रमपा पूर्णमानीय दामेन
कर्मकरेण वा पदा विपर्यस्येयुः । स यद्येव कृते चीर्णवत अच-
रमह प्रायश्चित्तमिति चरित्वा ब्रूयात् । तमवादिपञ्चतयमारब्ध-
वन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः पृच्छेयुः चरितं त्वया यथाविधि प्रायश्चि-
त्तमिति ॥ ३५ ॥

ओमितीतरः प्रत्याह ॥ ३६ ॥

अभ्यनुज्ञावचनमेतत् । एवं तस्मिन् विजृम्भना ॥ ३६ ॥

चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः ॥ ३७ ॥

चरितनिर्वेशं चरितप्रायश्चित्तं सवनीयं सवनयोग्यं सवनश-
ब्देन ऋतुरभिप्रेयः । तेन याज्ययाजकमावमापादयेयुरित्यर्थः ।

यद्वा—सोते प्राणिप्रसङ्गमर्गणस्सवन तत्र यत्र सवनीय जातम्
 मेदि तस्य कुर्युरिति यावन् । तथा च वसिष्ठ —‘प्रत्युद्धार
 पुत्रनन्मना व्याख्यातः’^१ इति । तदेतन् सपितृत्यागप्रत्युद्धारस
 म्वन्व गौतमीये ‘त्यजेत्पितरम्’^२ इत्यस्मिन्ध्याये विवृतम् । तदपि
 प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृ-
 यात् । प्रजाता चेत्कृच्छ्राब्दपादं च-
 रित्वा यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्पुनर-
 ग्निश्चक्षुरादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ ३८ ॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च माहाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्—
 ‘सगोत्रा गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्म
 णी न त्यजेन्मातृवद्गमिनीवन्’^३ इति । विभृयादिति शेष । स्वयमेव
 ब्रवीति—‘गर्भो न दुष्यति वश्यप इति विज्ञायते’^३ इति । मि-
 न्दाहुती पुन सर्वत्राविशिष्टे । अशिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रती-
 यात् ॥ ३८ ॥

परिवित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

परिवित्तः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजक ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुद्धय-

तीति ॥ ३९ ॥

अट्टतदाराग्रिहोत्रसयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनीयान् दारसयो-
गमग्रिहोत्रसयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः परिवेत्तः ।
परिवेत्तुर्गं कन्या प्रयच्छति स द्यातः । तमेव यो याजयति
स याजरुः । एतेषां चतुर्णां वृत्तेण शुद्धिः । यया सह
परिवेत्ता भूयात् तस्या त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ ३९ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ४० ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । पतनीयानि पतनार्हाणि कर्माणि
महापातरेभ्य ईपन्नचूनानि ॥ ४० ॥

कानि पुनस्तानि—

समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भू-
म्यनृतम् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेव-
नम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च ।
एषामन्यतमत्कृत्वा चतुर्थकाला मितभो-
जिनस्स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् । स्था-
नासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षेस्तदप-
हन्ति^१ पापम् ॥ ४१ ॥

समुद्रसंयानं नावाज्जरा द्वीपान्तरगमनम् । ब्राह्मणस्वन्या-
सापहरणं निक्षेपहरणम् । भूम्यनृतं साक्ष्यं भूमिविषयानृतवा-
दः । सर्वे पण्यैर्व्यवहरणीयेरप्युभयतोद्विज्यैवहरणम् । शूद्र-
भेद्यता तत्सेवनमुच्यते । शूद्राया गर्भस्थापनं शूद्राभिजननम् ।

^१ योऽप्युपेयुः, एष भ्यवहरणं, तदपहन्ति.

शूद्राया स्वभार्यायामभिजातत्वम् । तदपत्यत्वं शूद्रस्य पुत्रभाव
स्तवाह पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषामन्यतमस्मिन् ऋते प्रायश्चित्त
चतुर्थकालाः चतुर्थे घाते येषां भोजनं ते तथोक्ता मितभो
जिनः अल्पभुज अपोऽभ्यवेयुस्सवनानुकल्पं त्रिपवणस्तान्
स्थानासनाभ्यामहोरात्रयोर्यथासङ्ख्यं विहरन्त एते तत्पापं त्रि
भिस्तवत्सरेरपहन्ति अपन्न-तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-
स्तेवमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी
त्रिभिर्वपैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ ४२ ॥

कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येते । वर्णशब्दानुपपत्तेः शूद्रैवेत्यपरां
तस्तेवनं तद्रमनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरसूत्रेऽपि । उ
दकाभ्यवायी त्रिपवणस्तानी एकरात्रेण सकृद्रमन एवमाह । अ
भ्यासि च तदभ्यास कर्मण पुनः प्रयोगात् । विदुषो बुद्धि
पूर्वगमन इदम् ॥ ४१ ॥

अथोपपातकानि ॥ ४३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि पतनीयेभ्यो व्यूनानि ॥ ४१

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां प-
तितां च गत्वा भेषजकरणं ग्रामयाजनं र-
ह्योपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषीरक्षणं
यज्ञान्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषणमिति ॥ ४४ ॥

भगम्याः मातृपुत्राद्याः । ताश्च नारदो जगाद—

माता मातृपुत्राश्च श्रुमार्तुलानी पितृपुत्राः ।

पितृव्यसत्त्विशिष्यस्त्री भार्या पुत्रस्य चा भवेत् ॥

दुहिता चार्यभार्या च सगेत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्गोत्तमा च या ॥

आत्मान्यतमा गता गुस्तत्पुत्रं चरेत् ।

शिश्वस्योत्कर्तेन दण्डं नान्यो दण्डो विधीयते^१ ॥ इति ॥

अत्र माता स्तन्यप्रदा । गुर्वी माता गुरुः पिता तयोस्तस्वी

च । यस्यापपात्रा कन्या । उपपत्तिरिति पाठे पण्यस्त्री ।

पतिता ब्रह्महत्यादिभि र्वै पुरुष पतति, स्वर्गीयैश्च । तथा

च वसिष्ठ —

श्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

भर्तृवधो म्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥^२

भेषजकरणं उपजीविका यस्य । ग्रामयाजनं बहूना याजनम् ।

रङ्गोपजीवनं नर्तनेनोपजीवनम् । नाट्याचार्यता नर्तकेभ्यो न-

टशास्त्रस्य भरतविशाखिल्यादे प्रतिपादनम् । गोमहिषीरक्षणमप्यु-

पजीवनाय । एवंयुक्तं वेदनिन्दा, विप्रापवाद, शस्त्रपाणित्व,

अग्निगोवाहणेभ्यो दानप्रतिषेध, अयाज्यस्वभस्माज्यपदार्थात्मनिक्रय

इत्यादि । कन्यादूषणं तद्रूपं तद्रूपं वा रोहिणी काणा

विश्वरूपा बहुभुगाकुला मन्दमतिर्मन्दप्रज्ञा बहुभाषिणी दुर्गन्धगा-

त्रेत्यादि ॥ ४४ ॥

तेषां तु निर्वेशः पतितप्रवृत्तिर्द्वौ संवत्सरौ ॥४५॥

निर्वेशः प्रायश्चित्त पतिताना प्रवृत्ति जीवन भक्ष्यवृत्तिरित्यर्थः ।
अथ वा—ब्रह्महणो व्रत द्वां सवत्सरौ चरेत् ॥ ४५ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणानि वेदितव्यानि । तान्युपपातकेभ्यो न्यूनानि ॥४६॥

द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छ्रवृत्तिता समावृत्त-
स्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं
चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्र-
निर्देशश्चेति ॥ ४७ ॥

द्यूतमक्षादिभिर्देवनम् । अभिचारः श्येनद्युष्टानम् । पथि
क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एनैककणिशाद्धरण तेन धानमुच्छ्रवृत्तिता ।
स नानाहिताग्नेरशुचिर । आहिताग्नेस्तु विहितः । तथा हि—
वर्तयस्तु मिलोऽत्राभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्ष्णीयनान्तीयाः केयला निर्गपेत्सदा ॥ इति ॥^१

समावृत्तो गृहस्थस्तस्य भिक्षाचर्या । तस्य चरः समावर्तनप्रभृति
मासचतुष्टयादूर्ध्वं गुरुकुले वासः । अनस्तस्य मासद्वयं मामचतु-
ष्टयं वा गुरुकुलवाम इष्यते एव । तथा चापस्तम्भ — 'द्वौ द्वौ
मासौ समाहित आचार्यकुले वसेन् भूयश्श्रुतमिच्छन्' । इति
तस्यैवोक्तक्षणान् कालादूर्ध्वं यदध्यापनं तदप्यशुचिरस्य ।
अतश्चेतन् ज्ञापितं यावन्मरणं विद्यासङ्ग्रहं कार्यं इति । तदुक्तम्—

वस्त्रीपण्डितकालेऽपि कर्तव्यश्रुतिगृह्यः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो ज्योतिषशास्त्रोपजीवनम् । चशब्दान् प्रतिशे-
मन्नेखनग्रहपरपारोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

शान्येतान्यशुचिरराणि—

तेषां तु निर्देशो द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्
द्वादश द्वादशाहान् द्वादश पडहान् द्वादश-
अपहान् द्वादशाहं पडहं अपहमहोरात्रमेका-
हमिति यथाकर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

अत्र पडहात्प्राग्ये अहो निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन याज-
येत् । पडहादींश्चनशनेन । यथा पापस्य क्षमाप्यागत्यचा-
मेता । तत्र गुरुभ्यासे गुरुत्वाः । मध्यमे मध्यमः । कुर्याद्गुरु ॥

पतितानामेव विजिदाह—

- अथ पतितास्समवसाय धर्माश्वेत्युरितेतरया-
जका इतेगतराध्यापका मिथो विवहमानाः
- पुत्रान् सन्निष्पाद्य द्यूयुर्विप्रव्रजतास्मत्त ए-
वमार्यानिपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न
सेन्द्रियः पतति तेदेतेन वेदिनव्यमद्वेष्टीनो
हि साक्षं जनयतीति ॥ १९ ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्माश्वेत्युः ।

तेषां तु निर्वेशः पतितप्रवृत्तिद्वौ संवत्सरौ ॥४५॥

निर्वेशः प्रायश्चित्तं पतितानां प्रवृत्तिः जीवनं भैक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
अथ वा—ब्रह्महणो व्रतं ह्येव संवत्सरौ चरेत् ॥ ४५ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणानि वेदितव्यानि । तान्युपपातकेभ्यो न्यूनानि ॥४६॥

धूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छृष्टवृत्तिता समावृत्त-
स्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं
चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्र-
निर्देशश्चेति ॥ ४७ ॥

धूतमक्षादिभिर्देवनम् । अभिचारः श्येनाद्यनुष्ठानम् । पापि
क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एकैकवर्णिशोद्धरणं तेन वर्तमुच्छृष्टवृत्तिता ।
स चानाहिताग्नेरशुचिकरः । आहिताग्नेस्तु विहित । तथा हि—
वर्तयंस्तु सिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्धेपेत्सदा ॥ इति ॥^१

समावृत्तो गृहस्थस्तस्य भिक्षाचर्या । तस्य चैव समावर्तनप्रभृति
मासचतुष्टयादूर्ध्वं गुरुकुले वासः । अतस्तस्य मामद्वयं मासचतु-
ष्टयं वा गुरुकुलवाम इष्यत एव । तथा चापस्तम्भ—‘ह्येवो
मासौ समाहित आचार्यकुले वमेन् भूयश्श्रुतमिच्छन्’^२ । इति
तस्यैवोक्तदशगान् कालादूर्ध्वं यदध्यापनं तदप्यशुनिरासम् ।
अतश्चेतद् ज्ञापितं यावन्मरणं विद्यामद्ब्रह्म कार्यं इति । तदुक्तम्—

स्स्युर्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पप आतच्य
मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजय-
न्ति । एवमशुचिशुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५० ॥

अपतितायामपि जनन्या पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवती-
त्येतदनेन कथ्यते । करय हेतोः । यावता नन्योपि उत्पन्न ।
मिथ्येतदिति । हारीतग्रहण पूजार्थं नेद मत् पर्युदसितुम् ।
अत्र दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां बीजमाधान्यं दर्शयति । तथा
द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्ला
धारत्वम् । यथा च दधिधान्या भयतायामातञ्जितादभयताद्बभौ
मथननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येष्विष्टादिषु उपयुज्यते ।
एवमशुचिशुक्लनिष्पादितेन पुस्तं न धर्मसम्बन्धो विधीयते ।
अथ यदुक्तं 'न सेन्द्रियं पतति' इति तत् मिथ्यम् । कथं
हो हि पुरुषो भवत सोपाधिको निरुपाधिरश्र । यो निरु-
पाधिकः परमात्मा तस्याकर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये
करोति तत्फलं च अनुभवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिर्देहपर्यन्तः ।
स हि क्षेत्रज्ञः । तस्मिन्श्चाहप्रत्ययः । स च भूतात्मा स
देहोऽहङ्कारः मनः ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता त क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ इति ॥^१

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पतति । एव च कृत्वा सृष्टेः अपि
पतितेषु तत्संविष्टानां तद्देहदर्शनादि शिष्टनिष्पुण्यगम्यते । तस्मा

णान् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र पर-
स्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना भवेयु तानिष्पादिताननु-
पनीय एवं पितरो श्रूयुः । विप्रप्रजत निर्गच्छतास्मत्तः
अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत । निर्गता आर्यान् प्रतिपत्स्यथ
श्रूयमार्यान् प्रतिपत्स्यथ अपिशब्दस्सम्भावनावचन । आर्यै किल
यूय सम्प्रयोग प्रतिपत्स्यथेति । आर्या एव युष्माकमुपनेतारो
भविष्यन्तीति । पतितपुत्रा अपि तैस्संसर्गाभावे शुचयो भवन्ति ।
संसर्गे हि ससर्गपतनमिति । ननु पतितपुत्रत्वादपि तद्वतीत्या-
शङ्क्याह—अथापि न सेन्द्रियः पतति । यद्यपि च पिता
पतति तथाऽपि न सेन्द्रिय इन्द्रियेस्सह न पतति तस्मान् न
हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतिनानि ।
कर्तृकरणयोश्च पृथक्कृत्वा प्रतिज्ञ उपस्थेन्द्रिय च कर्मेन्द्रियम् ।

श्रोत्र त्वक्क्षुपो जिह्वा नाभिका चैव पञ्चमी ।

पादूपस्थं हस्तपाद वाम्नेन दशमी स्मृता ॥ इति*॥

पुत्राश्चेन्द्रियनिष्पादिता । तथा च मन्त्र — ‘अङ्गादङ्गात्स-
म्भवसि १’ इत्यन्तं वरगसमानाधीन । अथोच्येत सर्वैरेव
पितृगुणैः पुत्रस्यैव विनश्यम् । अपि पतिनत्वे तदपि स्यात्—
तदेतेन वेदितव्यं दृश्यते स्वयमर्थोऽङ्गहीनोपि साक्षं जनयति
साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नात्रापि पतितपुत्रेणापि पतिनेन भवि-
ष्यम् ॥ ४२ ॥

अमु तावत्पक्षं दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतो दधिधानीसधर्माः स्त्रिय-

स्स्युर्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य
मन्यति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजय-
न्ति । एवमशुचिशुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५० ॥

अपतितायामपि जनन्या पतितादुत्पन्नश्चेत् पतिन एव भवती-
त्येतदनेन कथ्यते । वस्य हेतोः । यावता मन्योपि उत्पन्न ।
मिथ्येतदिति । हारीतग्रहण पूजार्थं नेद मन पर्युदासितुम् ।
अत्र दधिधानीसाधर्म्यान् स्त्रीणां बीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा
द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनस्य दधिघात्या एव । आसामप्यशुनिशुक्ला-
धारत्वम् । यथा च दधिधान्या प्रयतायामातञ्जितादप्रयताद्भो
मधमनिष्पन्नं नवनीतं स्रुतं न धर्मकार्येष्विष्टधादिषु उपयुज्यते ।
एवमशुचिशुक्लनिष्पादिनेन पुंसां न धर्ममन्त्रो विधीयते ।
अथ यदुक्तं 'न सेन्द्रियं पतति' इति तन् मिथ्यैव । कथं
हौ हि पुरुषो भवत सोपाधिको निरुपाधिकश्च । यो निरु-
पाधिकः परमात्मा तस्याऽर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये
करोति तत्फलं च अनुभवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिर्देहपर्यन्तः ।
॥ हि क्षेत्रज्ञः । तस्मिन् आहमत्ययः । स च भूतात्मा स
देहोऽहंकार मनः ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोन्यने बुधः ॥ इति ॥

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पतति । एतच्च स्रुत्या मृतेष्वपि
पतिषु तत्सन्निष्ठाया तद्देहसंश्लेषादि शिष्टैर्नामुपगम्यते । तस्मा

दशुचिशुक्लोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृति — ‘पतितोत्प
न्न पतितो भवतीत्याहुः’ इति । यदप्युक्तम् ‘अङ्गहीनोपि
साङ्गम्’ इति तदपि ग्रहस्थितिवशात् आहारविशेषवशाच्च युक्त
म् । इह तु सैन्द्रिय एव पततीत्युक्तम् । किञ्च—स्त्रीपुमाभ्या
मि पुत्रो जन्यते । यद्यत्रापि पुमानङ्गहीन स्त्री तु साङ्गा भवत्येव ।
ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनु —

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ इति ॥

इदं चान्यत्—भूयासो धर्मा कारणगता कार्ये भवन्ति ।
तत्र शूरादयो गुणा पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वच । अत
एव तदपि मिथ्यैव । तस्मान्न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यत
इति स्थितम् ॥ ५० ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्यास्ती
त्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः ।

पतनीयानां तृतीयोऽंशस्त्रीणामंशस्तृतीयः

॥ ५१ ॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यत्तूक्तं ‘चतुर्थवाला मितभोजिनस्सृष्टु’ इति
तस्य तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदु-
त्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र
तौल्येऽपि तद्वन्नित्ये स्त्रीणां दोषलाघवमवगम्यम् । तथा च वनिष्ठ
शुक्तिमेवाह—

‘पतिनोत्पन्नः पतितो भवति’ इत्याहुरिति । अत्र स्त्रिया हि परगामीति कथमुपेयामिति ॥ ५१ ॥

‘सर्वपण्यैर्व्यवहरणम्’ इति पतनीयमुक्तं, तत्र किल विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाभ्यजनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

श्वविष्टायां किमिर्भूत्वा पितृभिस्सह मज्जतीति ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ ५२ ॥

पितृन्वा एष विक्रीणीते यस्तिलान्विक्रीणीते ।

प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान्वि-

क्रीणीति ॥ ५३ ॥

एषा निन्दा तिलतण्डुलयोर्विक्रयस्य ॥ ५३ ॥

सुकृतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो

दुहितरं ददाति ॥ ५४ ॥

सुकृतं पुण्यं तदंशाः सुकृतांशाः । पणमानो योऽन्यस्य श्रुत्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै द्रव्यान्तरमाप्त्यर्थं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥

अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

तृणविकाराः रज्जुमनकयदयः । काष्ठविकाराः सुसुखप्रति-
मादयः । तद्वन्नं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्यापदि विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पशवश्चैकतोदन्ता अश्वा च लवणोद्धृतः ।

एतत् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति॥

ब्राह्मणमाह—हे ब्राह्मण ! तत्रैतत्पण्यं यदेकतोदन्ता पशवः
शृङ्गिणस्तेऽप्येकतोदन्ता अश्वा पाषाणश्च लवणोद्धृतो लवणव-
र्जितः । तन्तुश्चारजनीकृतः कुम्भश्चकुम्भहरिद्राद्यराजित इत्यर्थः ॥

पातकविशर्मितेषु पण्यापण्यानां येषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तदु-
च्यते—

पातकवर्जं वा बभ्रुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पि-
पाऽवसिञ्च्य कृष्णैस्तिलैरवकीर्यान्ूचानाय
दद्यात् ॥ ५७ ॥

वाशाब्दे वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तविरुद्धार्थः । बभ्रुपिङ्गलयोर्वि-
कल्पायां वा । रोमशाम् । एवभूता गा गृतेन वाऽभ्यञ्ज्य तामैव
कृष्णतिलैरवकीर्य बद्धश्रुताय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ५७ ॥

कूडमाण्डैर्द्वादशाहम् ॥ ५८ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ ५८ ॥

यद्वर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते
इति ॥ ५९ ॥

अवर्त्तनमवर्त्तन फलविधौ ॥ ५९ ॥

पातकाभिर्दशंसने कृच्छ्रः ॥ ६० ॥

पातस्ययमित्युक्तिमात्रे प्राजापत्योऽयं प्रायश्चित्तं तस्यानृतेन पात-
केनापिशस्तस्य ॥ ६० ॥

अथास्मिन्नेव विषयेऽभिर्दशंसितुराह—

तद्वद्दोऽभिर्दशंसितुः ॥ ६१ ॥

तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति । ब्राह्मणमनृतेन पातकेनाभि-
र्दशंस्य वत्सरं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत्र गौतम — ‘ब्राह्मणाभि-
र्दशंसने दोषस्तावान् । द्विरनेनसि’^१ ॥ ६१ ॥

पतितमम्प्रयोगे सति कियता कतमेन सम्प्रयोगेन पतति तत्रो-
भयं वक्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनाज्ञं तु यानासनाशनादि-
ति ॥ ६२ ॥

यानासनाशनाद्यैस्संवत्सरेण पतति । न तु याननादिभिस्संवत्सरेण ।
किं तर्हि^२ सम्प्रव्यभारेण सद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् या-
जनादीनां बहिरङ्गत्वाच्च यानादीनां तद्युक्ता योजना । याजनं नाम
ऋत्विग्यजमानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽध्यापनम् । क-
न्यादानप्रतिग्रहहस्तगसम्बन्धो योनम् । यानाद्येकस्यां शालायावे-
वस्मिन् कुञ्जरे बन्ध्याया वा ॥ ६२ ॥

अमेध्यप्राशने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रे-
णावाप्यते । अपः पयो घृतं पराक इति
प्रतित्रयहमुष्णानि स तप्तकृच्छ्रः ॥ ६३ ॥

अमेध्यशब्देन श्वापदोष्ट्रखरादीनां मासं लघुभगृजनपल्लवुकाठ-
यश्च गृह्यन्ते । अनादीनि त्रीण्युष्णानि । पराक उपवास प्र-
तित्रयहम् । एवमेकैकस्मिन् कृते सति द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्यै-
तस्य कृच्छ्र इति सङ्गा ॥ ६३ ॥

त्रयहं प्रातस्तथा सायं त्रयहमन्यदयाचितम् ।
त्रयहं परं तु नाश्रियात् पराक इति
कृच्छ्रः ॥ ६४ ॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ ६४ ॥

अतिवालकृच्छ्रमाह—

प्रातस्तथायमयाचितं पराक इति त्रयश्चतुरात्राः
स एषः स्त्रीवालवृद्धानां कृच्छ्रः ॥ ६५ ॥

एकैकमेवाहः परं तु नाश्रियात् । अतश्चतुरहोऽयम् । बालादि-
ग्रहणमशक्तीभ्यस्तणम् ॥ ६५ ॥

यावत्सकृदाददीत तावदश्रियात्पूर्ववत्सोऽतिकृ-
च्छ्रः ॥ ६६ ॥

पूर्ववदित्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्ते आसनियमार्थं सरुद्रहणम् ।
प्रासस्तु शिष्यण्डपरिमित पाणिपूर्णाक्षो वा ॥ ६६ ॥

अब्मक्षसृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

रुक्मोपि द्वादशाहोऽब्मक्षो भवेत् । तृतीयग्रहण समुच्चिता-
नामेपा सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम् । यथाऽयं तृतीयो भवति तथा
कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—चतुर्थं त्र्यहोऽयं तृतीयस्तत्रचहोऽब्मक्षो भव-
ति । प्रथमद्वितीयौ चोदनभक्षो । चतुर्थं पणक् इति । स
एव कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

अथ ऋतुयाममुच्यते—

कृच्छ्रे त्रिपवणमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ६८ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यदिन सायमिति उपस्पर्शनं स्नानम् ॥

अधश्शयनम् ॥ ६९ ॥

उपरि सदादिषु शयननिषेधः । अनुपस्तीर्णे देशे शयनमध-
श्शयनमित्यपरे ॥ ६९ ॥

एकवस्त्रता केशहमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७० ॥

अधोत्तरीय प्रतिषिध्यते ॥ ७० ॥

एतेदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जं केशवपनवर्जम् ॥

यो यावन्नियमं कृच्छ्रेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । कृ-
च्छ्रचरणे केशवपनं तु वर्ज्यते । द्विस्त्किरुक्तप्रयोजना ॥ ७१ ॥

इति द्वितीये प्रथमोऽध्यायः .

एवं तावद्ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्त विहितम् । अधुना
ग्रहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्सप्तपिपाह—

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी
वृषलान्नवर्जी । ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च
जुह्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥

नित्योदकी उदकमण्डलहस्त । नित्ययज्ञोपवीती । नित्यो-
पवीतिमाचीनावीतिम्यामन्यत्र । नित्यस्वाध्यायी अन्यत्रानध्यय-
नात् । वृषलशूद्र । अन्नग्रहणादाम प्राणसंशये तत्स्थि-
त्यर्थमभ्यनुज्ञातेमेव । ऋतु अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमनात् ।
न वसन्तादि । तत्र गच्छन् मेधुनमाचरन् । आह—

ऋतुस्स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयप्योदश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः^१ ॥

एतच्च स्वमार्यायामेव । विधिवच्च जुह्वन् श्रुतिस्मृतिचोदितेन मा-
र्गेण । ब्रह्मलोकान्न च्यवते । ब्रह्म च तल्लोकाश्च ब्रह्मणेन

तस्मान्न च्यवते न भेद प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेण गृहस्थस्यापि स्वाश्रमविहितकर्मणामुक्तिमनुमनते । आह च याज्ञवल्क्य —

न्यायार्जितधनस्तच्छ्रद्धाननिष्ठोऽतिथिभियः ॥

श्राद्धरुत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि निमुच्यते' ॥ इति ॥

तथा च धर्मस्त्वन्वद्याहणम्—'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । नृक्षसत्थोऽमृतत्वमेति' इति ॥ १ ॥

'कृतौ च गच्छन्' इत्युक्तम् । तच्च 'प्रजानिश्च्रेयसम्' इति गृह्योक्तम् । प्रजानां च जीवनं कथं भवतीति दायविभागप्रकरणमारम्भते । तत्र परटतिरूपा श्रुतिमुदाहरति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतिः' ॥ २ ॥

पुत्रग्रहणात् पुत्र एव विभजेत्, न दुहितुः । तथा च श्रुति — 'तस्मात्त्रियो निरेन्द्रिया अदायादी' इति । स्मृतिरपि—

विभाग चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्' ॥ इति ॥

तत्र दातव्यद्रव्यदायविभाग इदानीं कर्तव्य इति विधिवल्पना ॥ २

तत्राय प्रकार —

समदास्सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेष वञ्चिच्छ्रूयते विषमो भाग इति । अयं तु समो विभागः सर्वर्णपुत्राणामोरसानां समानगुणानां च । न त्वसर्वर्णपुत्राणामनौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेव विषये उद्धारयुक्तं विभागमाह—

वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ४ ॥

वरमुत्कृष्टरूपद्रव्यमुद्धरेत् पृथ्वीयात् ॥ ४ ॥

किं तत्र प्रमाणम् ?

तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निर्वसाययन्तीति श्रुतिः^१॥

निर्वसायनं पृथक्करणम् । धनेनोपतोप्य पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
अनया श्रुत्याऽविशेषादिति हेतुः अपसारितो भवति ॥ ५ ॥

। दशानां वैकमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ६ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । दशसंख्याधिकेषु सत्स्वेष विभागो लभाय भवति ।
न तु दशसंख्यान्यूनेषु । एतावुद्धारो गुणवज्ज्येष्ठविषयौ वेदि-
तव्यौ ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । अवशिष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७ ॥

पितुरनुमत्या दायविभागस्सति पितरि ॥ ८ ॥

तदनिच्छया विभागे दोषा अपि भवन्ति ॥ ८ ॥

चतुर्थीं वर्णानां गोश्वजावयो ज्येष्ठांशः ॥ ९

अश्विनियमेनोद्धार । मृते जीवति वा पितरि गोश्वजाविवे-
तन् । इतरे सम विभजेरन् । निमगादिना ज्येष्ठभागद्वयावशि-
ष्टस्याप्याधिक्ये सति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एव समानवर्णस्त्रीपुत्रविषये सति विभाग उक्त । अथ—

**नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान्
कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथा-
क्रमं विभजेरन् ॥ १० ॥**

नानावर्णस्त्रियो ब्राह्मणादिस्त्रिय । तत्पुत्रसमवाये सति सर्वं
दशधा विभज्य चतुरोशान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत् । इतरेषु पदसु
त्रीनशान् क्षत्रियामुन । तत्परिशिष्टेषु त्रिषु द्वौ वैश्यामुन ।
तस्यैतद्वशिष्टाश शूद्रामुन । एव क्षत्रियोपि मुन्यस्य वर्णक्रमात्
पौत्रादृत्तानां त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं प्रकल्पयेत् । तथा वै-
श्योपि स्वपुत्राय द्वावेकमिति विभजेत् । अमृत्यो विषमविभाग ॥

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ॥ ११

औरसपुत्रो वक्ष्यते 'सगर्णाया मरुतायाम्' इति । तस्मिन्-
तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहरा भवेयुः । सर्वजनानां तेषां विभज्य
तेषामेव पौत्रा मन्वाद्य त्रीन् द्वावेकमिति वक्ष्येत् ॥ १० ॥

**सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्वेदृण-
वान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥**

गुणमान् हि श्रुतिशीलादिज्येष्ठ ॥ १२ ॥

गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठाशहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३ ॥

आहारदानादिगुणवत्त्वं समर्थ एव । अतो ज्येष्ठ गुणवान्
तया कृत ॥ १३ ॥

‘औरसे तूत्पत्ते’ इत्युक्तम्, तत्र सर्वस्यौरसनिमित्तग्रहणे प्राप्ते
परिभाषते—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं
पुत्रं विद्यात् ॥ १४ ॥*

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्या स्वयमुत्पादित औरसो न
क्षेत्रजात ॥ १४ ॥

एव तत्प्रसङ्गात् पुत्रप्रतिनिधीनाह—

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं
दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादिति वर्तने अभ्युपगम्य मवाद्यास्मदर्थनया दुहिता दीयते

* अथाप्युदाहरति—

‘अनादन्नात्समवायं दद्यादपि तामने ।

आमा वै पुत्रनामसि स जात शरदस्तर्तामति ॥

इति सूत्रपाठो ब्राह्मणश्रुतिर्दृश्यते ॥

तस्या जात दौहित्र पुत्रिमापुत्र विद्यात् । अन्यत्वमोरमापेक्षया
तस्यास्य गाणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्य दौहित्रमित्यस्यापरा व्याख्या—
अन्य असवादर्पणं दत्ताया जात त दौहित्रमेव विद्यात् ॥ १५ ॥

पुत्रिमापुत्रेत्येव लक्षणं पुत्रो मातामहस्यैवैतत्प्रकथयति—

अथाप्युदाहरन्ति—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामह-
मिति ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमे पिण्डे मातरमुद्दिश्य दद्यात् ।
स्त्रिया पिण्डदानं वचनप्रामाण्याद्भवति । पितृस्थानीया हि सा
द्वितीय मातु पितरमात्मनो मातामहम् । तृतीय तस्या पिता-
महमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाज्येयं पि-
ण्डदानम् । एतत्प्रमाणेन प्रदर्शितम् । तत्राप्युक्तम् । कथं तु खलु
पुत्रिमापुत्रस्य पिण्डदानं भवति निमृष्टा एतत्तेऽमुष्ये तत मम पितामह
ये च त्वामन्वेतत्तेऽमुष्ये पितामहं प्रपितामहं ये च त्वामन्वेतत्तेऽ
मुष्ये प्रपितामहं ये च त्वामन्विति । अमुष्ये अमुष्या इति
स्वमातरं निर्दिशति ॥ १६ ॥

मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्ये-
नानुमते स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः ॥ १७ ॥

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति नम्वन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्र

हृणादिना संसृते । कार्यानिभिजः क्लीनः तृतीया प्रवृत्तिः । व्या-
धितस्तीक्ष्णरोगेण प्रभोत्पादनासमर्थो गृह्यते । एषा त्रयाणां मा-
र्यायामन्येन आद्या वा पित्रा वाऽनुमते देवरेणोत्पादितः क्षेत्रज्ञो
भवति ॥ १७ ॥

स एष द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाति-
कथभागभवति ॥ १८ ॥

स एष क्षेत्रज्ञः द्विपिता द्वौ पित्रौ गो जननः क्षेत्रज्ञ-
श्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्गोत्राभ्यामेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयो-
जनम्—स्वधा पिण्डोदनादि । रिक्तं मृतस्य यदतिगम्यते
द्रव्यम् ॥ १८ ॥

शुश्रूषाविवाहपिण्डदानग्रहणस्योपगोगपार—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डेपिण्डे च
नामनी । त्रयश्च पिण्डाप्यण्णां स्युरेवं
कुर्वन्न मुह्यतीति ॥ १९ ॥

मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे
परिगृह्यते स दत्तः ॥ २० ॥

मातापितृभ्या वा दत्तः ॥ २० ॥

सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः ॥

सादृश्यं जात्यादिना सकामं अस्याह पुत्रो भविष्यामि यदि
मा ग्रहीष्यतीति यो मन्यते पुत्रार्थो न स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि
गृह्णाति एव गृहीत कृत्रिम उच्यते ॥ २१ ॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः ॥ २२ ॥

गृहे अतिगुप्तायामपि स्त्रियामुत्पन्न उत्पादितोऽयमिति पूर्वमज्ञा-
तः । पश्चात्कालान्तरे येन केनचित् विभयाधारिणा कारणेन
अस्यामुत्पादितोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथाऽपि गूढ इत्यभिप्रायः ।
अत्र गृहग्रहणं प्रवृत्तिताया गूढोत्पन्नस्य गूढ इति मज्ञा मा भृदि
दित्येतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽप-
त्यार्थे परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापि सदृश इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टस्य कः ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेत्तस्यां यो
जातस्स कानीनः ॥ २४ ॥

अनेन ज्ञायते गृहज मरुताया जायन इति । गूढात्संस्तु-
तामाहु । अनतिसृष्टा अनभ्युपगता गुरुभि अतिमृष्टायामप्य-
संस्तुताया मरुतायामप्यनतिसृष्टाया स एव । सोऽय सटश्य
ामृत्यादितो मातामहस्य पुत्र ॥ १४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञा-
ता वा तस्यां यो जातः स स-
होतः ॥ २५ ॥

गर्भिणी सती सगर्भा गर्भवत्यपि तादृशी या परिणीयते
तज्जातस्सहोदो नाम । बोधुग्राय पुत्र । विज्ञानाया तु स
स्वार एव नास्ति ॥ २५ ॥

मातापित्रोर्हस्ताक्रीतोऽन्तरेण वा योऽपत्यार्थं
परिगृह्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्रव्य प्रत्यायेति शेष ॥ २६ ॥

क्लृप्तं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं विन्देन्नस्या
पुनर्भवा यो जातस्स पुनर्भवः ॥ २७ ॥

मृतोऽप्यत्रानुज्ञान । तथा न वमिष्ठ — 'मृते वा मात्रपि
पुनर्भवति' इति ॥ २७ ॥

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं दद्या-
त्स स्वयंदत्तः ॥ २८ ॥

स्वस्वत्वनिवृत्ति परम्बत्वापादन च दानम् । अत्रापि शरी-
रेन्द्रियाणामात्मोपत्वादानव्यवहार ॥ २८ ॥

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥
द्विज ब्राह्मण ॥ २९ ॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादे । पूर्वं क्रमोदायास्तु पुत्र । अथ तु का-
मादूदाया । अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्ग्रहणमनयो
पुत्रकार्येष्वपि प्रावण्यार्थम् ॥ ३० ॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विविनक्ति —

अथाप्युदाहरन्ति-

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं वृत्तकृत्रिमौ ।
गूढजं चापविद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥ ३
कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ ३

औरमादय गोत्रभाजश्च रिक्थभाजश्च । रिक्थ द्वयम् ।
कानीनादयश्च तत्पुत्रभाज । पारशव अमाग एव विद्यमानः ।

अस्मात्पुत्रादिदमप्यवगम्यते । निषादकन्याऽपि सुसमीक्ष्यासगोत्रादेव
बोद्धव्या । अन्यथा सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्रा-
दय काशकुशस्थानीया पुत्रप्रतिनिधयो मन्तव्याः । अवश्य-
रणीयत्वान् पुत्रोत्पत्ते । उक्तं च 'पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः' इति ।
योपिता पुत्रवत्स्या भवितव्यम् । 'अधीरायाश्च योपितः' इत्यभोग्या
नप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१-३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति स्म—

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजह्वनिः ॥ ३३ ॥

औपजह्वनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रथमः औरस एव पुत्रो
न पुत्रिकापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

स हि जनर राजान प्रतिरुत्थेयमुवाच—

इदानीमहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनक नो पुरा ।

यतो यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ॥

यम एतद्युगे औपजह्वनिमाहूय पप्रच्छ परशरेष्वृत्पादिन पुत्र
विं जनयितुमिति उताहो सेत्रिण इति । एष प्रजा जनयितु-
रेवेति निश्चित्य तदिदं पुनः यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
इदानीमहमित्यादि । सम्प्रति अहमीर्ष्यामीति न सन्देहः । स्त्रीणा-
मिति द्वितीयार्थं पृष्टी । अथवा—स्वार्थ एव । स्त्रीणां चरन्त
पुरुष नेर्ष्यामीत्यर्थः । हे जनक! पुनः यस्माद्यमस्य धर्मराजस्य
सदने स्थाने वैश्वानरः जनयितुरेव पुत्रमब्रुवन् रूपयो न संक्षिप्त

इति । न हि यमराजसकाशे निश्चितोऽर्थो मिथ्या भवितुमर्हती-
त्यौपजह्वने मुनेर्मतम् ॥ ३४ ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्भार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेततः ॥

रेतो दधातीति रेतोधाः बीजं पुत्रं प्रकृतं नयति भुञ्जे
पुत्रफलं लभते परेत्य मृता यमसादने पुण्यपापोपभोगस्थाने ।
नेव क्षेत्री । यस्मादेव तस्मात्पररेतसो विभ्यन्तो भार्या
रक्षन्ति ॥ ३५ ॥

एव जनकादि कन्याशिक्ष्यान् प्रत्याह—

**अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि
वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराधे
मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ३६ ॥**

अन्ये बीजप्रपन्नं मा वार्षं । तत्र को रोपः । जनयितुः पुत्रो
भवति साम्पराधे परलोकेऽपि यदनेन विण्णोदकदानादि जनयितुरेव
भवेत् । न क्षेत्रिण इति । ननु भार्याया पुत्रस्य च रक्ष-
णपोषणचित्रित्वादि सर्वं क्षेत्रिणैव क्रियते तत्रयमस्मिन् पक्षे
इति । उच्यते गोत्रं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ वेत्ता लब्धः क्षेत्रस्य
कुरुते एतं तन्तुं मोघं कुरुते निष्फलोऽथ प्रयास इत्यभिप्रायः ।
इतिशब्द औपजह्वनेरिच्छोपसंहारार्थः ॥ ३६ ॥

अभेदार्थं सार्धमनेन पुत्रभरणक्रममाह—

तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशान् स्तोपचयान् मु-
निगुप्तानिदृष्युरा व्यवहारप्रापणात् ॥ ३७ ॥

अप्राप्तव्यवहाराध मात्र आ षोडशाक्षरान् । तथा हि—

गर्भस्थैस्सादृशो द्वेय आऽष्टमादत्तरास्तिष्ठः ।

यान् आ षोडशोऽयः पौगण्डधेति शब्दजने ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये साठानामंशान् स्तोपचयान् गुप्तादिदृष्युः ।
उपनयो नैस्यादिनी वृद्धिः । तथा यान्तां द्वयं गर्भस्थैः । उ-
पनयंशान्ता रक्षितान् परंरनगद्वान् आप्यवहारमात्रादिदृष्युः ॥ ३७ ॥

अतीतव्यवहारान् प्राप्ताच्छादनेर्धिभूयुः ॥

अन्वजडद्विग्व्यसनिव्याधितार्द्धाच्च ॥ अर-

मिणः ॥ पतिततज्जातवर्जम् ॥ ३८-४१ ॥

ओरसेरघातव्यवहारेऽपि न वर्तय इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं विभूयादनभिभापमाणः ॥ ४३ ॥

यद्यपि माता भापेत च । तथा च गौतम — 'न कर्हि-
चिन्मातापित्रोरवृत्तिः' इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षण वा ॥ ४३ ॥

उक्तं पुत्राणां दायविभागः । दुहितरं वि लभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्त्वाम्प्रदायिकं लभेरन्न-
न्यद्वा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकमित्यलङ्कारविशेषः । साम्प्रदायतो लब्धस्त्वाम्प्रदा-
यिर मातामहेन मातामह्या वा स्वमात्रे यदत्त तस्त्वाम्प्रदायि-
कं अन्यत् असाम्प्रदायिकं स्वर्गादिशयनप्रावरणादिकमात्मनः । ए-
तावदेव दुहितरो लभेरन्नं नान्यत् ॥ ४४ ॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तस्या स्वातन्त्र्यं भवेत् दृढदृढ्यताभिमानेनेत्यभि-
प्रायः ॥ ४५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥

तस्यातस्यामवस्यायामरसनामेतेषा दोष ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया हृदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः॥

‘न स्योस्वातन्त्र्यं’ सिद्धो दायप्रतिषेध पुनरनूद्यते निन्दाशेषनय ।
निरिन्द्रिया निर्गतरसा । तदेतदवश्यागन्तव्यानुत्तताप्रदर्शना ।
र्थम् । आह च—

शय्यासनमलङ्कार काम रोधमनार्यनाम् ॥

द्रोतभाव कुचयां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयदिति ॥ ४७

भर्तृहिते यतमानास्स्वर्गं लोकं जयेरन् ॥ ४८ ॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्दनादिभिर्भर्तार नातिक्रमेदिति यावद् ॥ ४८

अत्रैव प्रसङ्गात्मायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कृच्छ्रः ॥ ४९ ॥

व्यतिक्रमः परपुरुषनिमित्तो मानसेन वाचिकेन व्यापार ।
समानजातीयविषयमेतद्बुद्धिपूर्व च ॥ ४९ ॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यत्न पुन स्वमर्तृबुद्ध्या मेथुनाय सकल्पयने सम्भाषणे वा
असमानजातीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । शूद्रे व्यावस्य
कर्तारि सति द्विजादिस्त्री चान्द्रायणं चरेत् कुर्यात् । अप्र
जायामेतत् । कुत १

ब्राह्मणक्षत्रियविशा स्त्रियशूद्रेण मङ्गताः ।

अप्रजाता विरुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति वसिष्ठदृष्टेः^१ ॥ ५० ॥

वैश्यादिषु प्रतिलोमं कृच्छ्रातिकृच्छ्रादींश्चरेत् ॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवयस्य कर्तारि सनीत्यर्थः । बहुवचनं ब्राह्मण्या द्वौ कर्तारौ क्षत्रियाया एव इति त्रयः । प्रतिलोमं व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राग्द्वौ गृहीतौ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं अतः कृच्छ्रप्रक्रमा एते त्रयः अस्मिन् क्रमेणैव प्रतिलोम्य वैश्य-सम्बन्धे ब्राह्मण्या कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे सत्यतिकृच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यससंगे कृच्छ्र इति । अमतिपूर्वं तु वसिष्ठ आह—

‘प्रतिलोमं चरेयुस्ता कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्’^२ । इति ॥

अत्र प्रतिलोम्यं प्रथममभोजनं तत्र त्रयहमयाभितमित्यादि । चान्द्रायणमुत्तरमस्य । ‘चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानि’ इति गुरु एतुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यात यज्ञस्वामिभिः ॥ ५१

उक्तं स्त्रीणां ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ—

पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥ ५२ ॥

संवत्सरं प्राजापत्यमिहाभिप्रेतम् । अत्र पारदारश्च भवर्णविषयः । मतिपूर्वं चैतत् । अमतिपूर्वं तु वसिष्ठः—‘ब्राह्मणश्रेदप्रेक्षापूर्वं ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽ-

तिकृच्छ्र । एव रामन्यवेश्यथो ^१ इति । अनिवृत्तधर्मकर्मा कर्मा-
दिनिवृत्तिहीनस्तद्ग्रायागमने कृच्छ्र । निवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् ।
तद्ग्रायागमनेऽतिकृच्छ्र । ‘अनिवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् तद्ग्राया
मतिकृच्छ्र’ इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ ५३ ॥

राज्ञोऽयमुपदेश । मरणान्तिक चेतत् । कटः प्रकृतिद्रव्य बी-
रणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत् क्षीरणेर्वैष्टयित्वा
शूद्रमग्नौ प्रास्येत्’ इति ॥ ५२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डस्तद्ग्रहणे भवेत् ॥

अग्राहणः क्षत्रिय वैश्यश्च । तयोश्शारीरो दण्डः अग्नौ प्रक्षेप-
कर्तव्य । कनसद्ग्रहणे अपदार्थ । निगुप्तब्राह्मणीगमने मतिपूर्वं
वेश्यो लोहितदैर्भवेष्टयित्वा अग्नौ प्रक्षेप्तव्य । रामन्यश्शरपत्रैरिति ॥

अथ प्रपञ्च —

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अपीति शेष ॥ ५५ ॥

अब्राह्मणवध उक्त । अत्रापवदति—

न तु चारणदारेषु न रक्षावतरे बधः ।

संसर्जयन्ति ता हेतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि ॥

चारणदाराः देवदास्य । रङ्गावतारः पण्यस्त्रिय । तामु
सङ्ग्रहणे कथो न वर्तव्य । येन तास्तंसर्जयन्ति सम्बन्धयन्ति
आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुमो द्रव्यलिप्सया । तानेन स्त्री-
णद्रव्याश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवस्वभावत्वादासा तद्वहने
प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । 'पशु वेश्या च यो गच्छेत्प्राजापत्येन
शुद्धयति' इति । तथाऽन्यत्रापि—

जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च ।

चारणादिस्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव चेति ॥ ५६ ॥

अथ नानाबीजायतनत्वादपवित्र स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रोत्पन्नमपि
क्षेत्रजगूढोत्पन्नकानीनसहोदरपौनर्भवाख्यमित्यपवित्रमेतत् । परममत्रा-
दिवदस्यवहार्यमित्याशङ्क्याह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

भासिमासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

परापुरुषसर्गविषयाणि मानसानि वायिकानि पापानि पुन-
रहिमादिनिमित्तान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥

विश्व—

सोमद्रोचं ददत्तासां गन्धर्वद्रिडाक्षितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्षत्वं तस्मान्निष्कल्मषास्त्रियः ॥

तामा स्त्रीणां सोमद्रोचं दत्तवान् । यत एव तस्मात्ता
भिर्पेच्छते त्रिये तद्वर्त्रा नैव परिरक्षणीयम् । देवताप्रसादमङ्गा-

दिदमन्यदुच्यते—गन्धर्वशिक्षितां गिरम् भाषणप्रकारम्
 अनोऽनुचितपापणेऽपि तामु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चो-
 क्तम्—पात्रलक्षणे 'स्त्रीषु क्षान्तम्' इति । अग्निश्च सर्वभक्ष-
 सर्वभोग्यत्वं दत्तवान्, यत एवं देवताभ्यो दत्तराः स्त्रियः नि-
 पकल्मषाः अपराधेष्वपि न त्याग्या इत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

किमेव उत्सर्गः? नेत्याह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
 मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ ५९ ॥

अधिदेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तदपि मति मन्भवे ।
 धर्माधिकारः पुनरस्यैव । अप्रियवादिन्या तु विपत्तः । तस्या
 अपि ग्रामाच्छ्रादनं देयम् ॥ ५९ ॥

अथ परः स्त्रीधर्मः—

संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमद्यलघणानि वर्जये-
 दधदशयीत ॥ ६० ॥

मृतः पणियंस्थाः तस्याः ज्यं माससर्गिणो नियमः । सत्यं
 तावदुच्यते । तद्ग्रहणं च प्रजननं स्यापि ग्रहणम् । तथ ग्रा-
 ङ्गीविजम् ॥ ६० ॥

पण्मासानिति मौद्गल्यः ॥ ६१ ॥

अशक्तानुग्रहोऽयम् । अन्यथा पित्रेनरस्त्रोनेन 'यावन्नि-
 नेनपत्नी' इत्यनेन विरोधस्तथा ॥ ६१ ॥

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्जनयेत्पुत्रमपु-
त्रा ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्वं सवत्सरात् पङ्क्त्यो मासेभ्य गुरुभिश्चशुरप्रभृ-
तिभि अनुमता । सप्तु अन्येषु देवरेषु द्वितीयोऽवरश्च पत्यु-
र्भूत तस्मात्पुत्रमेक जनयेत् तावत्तैव सपुत्रत्वसिद्धे विवक्षितत्वा-
च्चैकवचनस्य ॥ ६२ ॥

अत्र देवरनियोगो न स्यादित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा ।
नाकामा सन्नियोज्या स्यात्फलं यस्यां न
विद्यत इति ॥ ६३ ॥

या पुरुषसम्बन्ध नेच्छति । यस्यामुपगमनफलं न विद्यते
गर्भस्य स्त्रवणात् ॥ ६३ ॥

अन्यत्रापि देवरनियोगादगम्यामाह—

मातुलपितृष्वसा भगिनी भागिनेयी स्तुषा मा-
तुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ६४ ॥

स्वसृशब्दो मातुलपितृशब्दाभ्यां प्रत्येक सम्बन्धने । भगिनी
सौदरी । स्तुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुलस्य पत्नी ।
सखिवधूः सख्युश्च भार्या ॥ ६४ ॥

अगम्यानां गमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायण-
मिति प्रायश्चित्तिः ॥ ६५ ॥

अमर्षिर्गमन एतदुच्यते । ये पुनर्मांसं गृहेषु
पितृभ्यश्च मन्वेग भक्षित्य बन्धुमनां मग्नां पुमान् पश्य-
न्ति चरन्ति न धर्मं तथा मर मेवा निन्दन्ति ॥

एतेन चण्डालीव्यवायो व्याख्यातः ॥ ६६ ॥

व्यवायो गमनम् । एतदप्युच्यते ॥ ६६ ॥

तद्वद—

अथाप्युदाहरन्ति-

चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य
च । अज्ञानान्पतितो विप्रो ज्ञानात्तु ममतां
व्रजेत् ॥ ६७ ॥

पितृगुणेनैवैन्द्रिय भाव्यो गत्वा प्रमादतः । गुह्य-
तत्त्वांश्च भवेत्तेन कुर्यात्तत्तस्य निधाय हनि ॥

गुरुः गुरुस्थानीयोऽभिप्रेतः । नरेन्द्रोऽभिपिक्तः । पूर्वोक्त
इति अनन्तराभिहित प्रायश्चित्तं, तच्च कृच्छ्रादित्रयम् ॥ ६८ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशक्तावनुकल्पमाह—

अध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरशक्तः क्षत्रधर्मेण जी-
वेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ६९ ॥

‘अशक्ति’ नित्यकर्मावसादो भूत्यावसादो वा । अध्यापनादि-
ष्वेकैर्नैव जीवनाशक्तौ द्वितीयं तृतीयं चाधितिष्ठेत् । तत्रापि लघू-
पायासम्भवे गुरूपाय आधेय । कुत एतत् ।

यात्रामाग्नप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अहेतुशेन शरीरस्य कुर्वात धनसंचयम् ॥ इति स्मरणात् ॥^१

क्षत्रधर्मः शस्त्रधारणम् । प्रत्यनन्तरत्वात् । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्ये
वर्तते । क्षत्रधर्मो हि वैश्यधर्मानन्तर ब्राह्मणस्य । अनेनैव दर्श-
यति क्षत्रधर्मासम्भवे वैश्यधर्मेणोपजीवेदिति । सोऽपि प्रत्यनन्तर
एव शूद्रधर्मव्यपेक्षया । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
तदभावे क्षत्रियवृत्तिः । तदलामे वैश्यवृत्तिरिति ॥ ६९ ॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥

न क्षत्रधर्मो ब्राह्मणेनास्येथ इति गौतमाचार्यो मन्यते स्म ।
प्रसिद्धगौतमीये ‘तदलामे क्षत्रियवृत्तिः’^२ इति वचनात् अन्यत्रोक्तम-
शास्त्रमस्तीति कल्प्यते । तया ‘आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् त्रियेत पुन-
स्तंस्कारं कृत्वा शक्वच्छोचमिति गौतमः’^३ इति वासिष्ठे । अत्यु-

ग्रः अतितीक्ष्णः 'सङ्क्रमे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दोषो हिंसायामाहवे'^१
इत्येवंलक्षणो ह्यसौ ॥ ७० ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

मगार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।
गृहीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

अथशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अन-
र्हस्त्रीपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्म-
बुद्धयेति यावत् ॥ ७१ ॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तं, इदानीं
तन्नुवदत्युत्तरविधित्पया—

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ७२ ॥

न हीनवर्णेनोत्पृष्टवर्णवृत्तिरास्थेया । 'न तु कदाचिज्जन्मा-
यसीम्'^२ इति वासिष्ठनिषेधात् । तत्र दृषिवाणिज्यलक्षणादिः
वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः । 'तृणवाष्टमविवृतं
विक्रेयम्' इत्येवमादिना ॥ ७२ ॥

अथ दृषावाह—

प्राक्प्रातराशत् कर्षा स्यात् ॥ ७३ ॥

प्रातराशौ दिवाभोजनं, तेन च लक्ष्यते वासरस्य पञ्चमो भाग इति । तत्र हि भोजन विहितं 'पञ्चमे भोजनं भवेत्' इति दक्षवचनात् । अहं कालान्तरात्प्रयोगे वाऽनदुह्या विकृष्या-
क्लिष्टौ ततो विमृजेत् ॥ ७३ ॥

तौ विशिनष्टि—

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया
मुहुर्मुहुर्भ्युच्छन्दयन् ॥ ७४ ॥

अविच्छेदोणाभ्यामनुत्तनासाम्यामित्यर्थः । अण्डोत्कर्तनेन हि बीजशक्ति क्षीयते । अनुदन्नारया आरा नाम सलोहको दण्ड-
तयाऽनदुह अनुदन् तयोर्व्ययामकुर्वन्भ्युच्छन्दनमविद्धतयाऽनक्षल-
प्रायाश्च मृदोऽपनयन प्रियभाषण कण्डूयनादिना लालन च तं
मुहुर्मुहुः कुर्वन्विलिखेत् भूमिमिति शेषः ॥ ७४ ॥

स्वरमेणा जीवनाशक्तेन हीनवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, अस्याम-
प्यापदि न परित्याज्योमिः. कुत प्रभृति स गृहीत इत्यस्यामाकाशा-
यामाह—

भार्यादिरग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्रयाधे-
यात् ॥ ७५ ॥

गौतमीयमतेन द्रायादिपक्षोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवा-
ग्निरित्यभिप्रायः । कर्म गार्ह्यं यदग्रयाधेयात् पूर्वं तस्मिन्
गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणा पुनरनु-

वादोऽग्निहोत्रादितुल्ययोगक्षेमप्राप्ति हेतुत्वज्ञापनार्थः अग्रचाधेयात्पूर्वं गार्हाणां शूलगवादीनामनुष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अग्रचाधेयप्रभृत्यथेमान्यजस्त्राणि भवन्ति यथैत-
दग्रचाधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणमु-
दगयनदक्षिणायनयोः पशुः चातुर्मास्यानि
ऋतुमुखे पट्वोता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्ये-
वं क्षेमप्रापणम् ॥ ७६ ॥

क्षेमप्रापणं मोक्षः । एवंनित्यकर्मनिरतः प्रतिपिद्वर्गवर्णा गृ-
हस्थोऽपि विमुच्यते इत्यभिप्रायः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययायजिघांसया ।

मोक्षार्थो न प्रवर्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिपिद्वर्गवर्णे च दोषं वक्तुमुपक्रमे—

अथाप्युदाहरन्ति-

न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।

कामं शक्यं नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्नशीलेनेति शब्देन
विहिताकरणस्वभावो लक्ष्यते । स्वप्नो निद्रा मनोवृत्तिविशेषः ।
'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा' इत्यागमः । हिनाहितप्राप्तिपरि-
हारोपायभूतशुभाशुभकर्मानुष्ठानवर्जिनाकलितचेतनमो हि पुंसो नास्ति
निद्राऽवसरः । अप्रसज्ये हि चेत्तसि निद्रा भवति । अलसो वा

दिवास्वप्रशील । सर्वात्रभोगिशब्देनापि प्रतिपिद्धत्वेन कथ्यते ।
भोज्याभोज्यव्यवस्था यस्य नास्तीत्यभिप्रायः । भुक्तिरत्र व्यापार-
मात्रोपलक्षणार्थं आरूढपतितः तापस परित्राभक्तवृत्त्या व्यवस्थितः ।
एतेनैवस्वर्गं गन्तुं प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

देन्यं शाठ्यं जैह्व्यं च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

आत्मनः क्षीणत्वप्रदर्शनेन वा विष्णुना देन्यम् । शक्तौ
सत्यामपि परोपकाराकरणं शाठ्यम् । जैह्व्यं कौटिल्यम् ।
चशब्दादस्त्रीलङादिकमपि । देन्यं पुनः प्रवृत्तेन च वर्जनीयम् ॥ ७८ ॥
अस्मिन्नर्थे गाधामाह—

**अथाप्यत्रोदानसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संवादे
गाधामुदाहरन्ति ॥ ७९ ॥**

उशना शुक्रः । तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वणस्तु क्षत्रिय-
तस्य दुहिता शर्मिष्ठा । तयोस्संवातेऽपि सुवादः ॥ ७९ ॥

गाधाश्लोकः —

**स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्णतः । अ-
याहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णत इति ॥**

प्रतिशास्त्रं प्रमापते । तत्र पूर्वणार्धेन देवयान्याः पितुरुत्त-
मसो दीनस्त्वभावश्च कथयति । उत्तरेण चात्मनः पितुर्वृषपर्वण-
सर्वतो विपरीतस्त्वभावत्वम् ॥ ८० ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनब्रह्मसूत्र-
विवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ।

भूयोपि नियमायोच्यते—

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

ननु 'पितृतर्पणं भवेत्' इति ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं
किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्यं
विकल्पः । यद्वा—तपस्येऽवगाहने एष विशेषः ॥ २ ॥

अनुतीर्थमप उत्तिष्ठेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते नले तर्प-
णमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके दृष्टस्तथाः पठ्यते । यद्वा—
नदीतरणानन्तरमेतदुत्तिष्ठनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्ववन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

तस्यामेव प्रातस्स्नानं विधीयते तदस्यादिषु कृत्यामु वा ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

सेतुकृत् सननदृत् स्नानतर्पणादिपुण्यफलाशङ्काभवति । भवति
पुण्यकर्ता सेतुद्वेनोशमाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताशेन लिप्यते^१ ॥ इति ॥

निपान तटाकरूपादि ॥ ९ ॥

उपसहरति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

एव निर्वाहक परकीयनेनोपन्यस्यति स्प—

अथाप्युदाहरन्ति—

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु
नो सदा । निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपा-
त्तीनव्यटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्त्विति मन्थ । अविशेषितेन पि-
ण्डशब्देनावजरादीनां पिण्डा गृह्यन्ते । आपत्सु स्तवन्तीनां अ-
निरुद्धानां आभावे कूपे चेत् स्नान समुपस्थितं तदा त्रीन्पिण्डा पूर्णान्
भगनुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आप प्रस्तुतास्तत्राह—

बहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽप्या-

ज्यं वा याजयित्वाऽनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
शित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति ॥ ८ ॥

काश्यपो वामदेवो वा ऋषिः । अप्सिस्वति शेषः । उत्तरं न
तुष्टुं तरत्समन्दीयमप्सु जपेदिति । बहु भृत्यभरणक्षमादधिकं
द्रष्टव्यम् । अपतिग्राह्यस्य पतिनादेवो परिग्रहनुष्टमसुरादेवो स्व-
भावनुष्टम् । अभोज्यान्नोऽनाशयान्नः । एतच्च रहस्यप्रायश्चित्त-
माह गौतमः—‘रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुर्ऋच तरत्स-
मन्दी’^१ इत्यादि ॥ ८ ॥

एतेऽप्यनाशयान्नाः, एनस्वित्त्वानु, के ते :

गुरुसङ्गरिणश्चैव शिष्यसङ्गरिणस्तथा । आहार-
मन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासत इति ॥

गुरवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयता प्राप्याहृतप्रायश्चित्तमसि
संसर्गं न व्रजेदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्तद्विः प्रायश्चित्तेऽहृते द्विजः ॥ इति ॥

नित्योदनीत्यत्र यदारब्ध तदेव पुनः प्रसीति प्रमत्तानुप्रमत्त
परिसमाप्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ९० ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि व्रतानि व्रतानि । स्नातका अ-
प्युक्ताः । अथावशिष्टानि ॥ १० ॥

सायं प्रातर्यदशनीयं स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं बलि-
मुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविद्वानभ्यागतान्-
यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ११ ॥

यदशनोयमित्यनेन हविष्यस्यापि ग्रहणं केचिद्विच्छन्ति । तस्य-
नयैकानुक्ततया परामृश्यम् । वैश्वदेवं कृत्वा बलिं चोपहृत्य
इत्यध्याहारः । बलिहरणानन्तरं चाभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत्
भोजयेदित्यर्थः । तृणभूष्युदकादीनां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

अधानुकल्पमाह—

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात् ॥
यो वा प्रथममुपागतस्तथात् ॥ १३ ॥

गुणवान् कश्चन विद्यानुष्ठानसम्पन्नं पण्डितं एव वा ।
वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिस्स्वर्गसङ्ग्रहः^१ ॥ इति ॥

शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुज्यात् ॥ १४ ॥

ततस्तं भोजयेदिति शेषः । द्विजादीनां तु विद्यातपसी एव भो-
जयितुं पर्याप्ते । शूद्रस्याभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकर-
णम् । ततश्च निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमपि कर्मणि नियु-
ज्यादित्युक्तं भवति । युक्तं चैतद्वसिष्ठवचनात्—‘अश्रोत्रिणां
अननुयाज्या अनग्रयश्शूद्रसघर्माणो भवन्ति’^२ इति । आचार्योपि
विवक्षति—‘कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु नियोजयेत्’
इति । कर्म च वाष्टमेऽनमृत्तिनासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

श्रोत्रियाय चाऽग्रं दद्यात् ॥ १५ ॥

यदि बहूना न शक्नुयान् इत्यनुवर्तते । तत्राह—शिष्यण्डप्रमणा
चत्वारो आसा एकैक मक्ष चतुर्गुणित पुष्करमित्युच्यते । तत्पु-
ष्कलचतुष्टयं चाग्रम् ॥ १५ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधेन
संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

भक्तमन्त्र नित्य ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादय । तेषामुपरोध
षाडा तदभाक्कोऽनुषरोधः । विभागो दानम् । तदुपरोधे सति न
कर्तव्यम् । आह च—

भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यूर्ध्वदैहिकम् ।

तद्भवसमुखोदर्कं जीयतश्च मृतस्य च ॥ इति ॥ १६ ॥

न त्वेव कदाचिददत्त्वा भुञ्जीत ॥ १७ ॥

अदत्त्वा भोजने सति दोषगुरुत्वख्यापनार्थो निपातद्वयप्र-
योगः ॥ १७ ॥

पुनरप्यदत्त्वा भोजननिन्दामाह—

अथाप्यत्रान्नगीतौ श्लोकाबुदाहरन्ति—

यो मामदत्त्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथी-
नां च सुहृज्जनस्य । सम्पन्नमश्रन्विषम-

चि मोहात्तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि ॥
 हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्यातिथिन्
 भृत्यजनावशिष्टम् । तुष्टशुचिश्चद्व-
 यदत्ति यो मां तस्यामृतं स्यां स च मां
 भुनक्ति ॥ १८ ॥

अज्ञाभिमानिन्या देवतया गीतावेर्मां स्त्रीर्मां निन्दास्तुतिरूपौ ।
 अनयो पूर्वं निन्दारूप । उत्तमो विपरीतरूप । पितृदेवता-
 म्योऽज्ञादान वैश्वदेवोत्तराणाम् । महायज्ञे अनिधीना तनस्यैव ।
 चतुर्थ्यर्थे पटी । ममज्ञ मृष्टम् । तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि
 शरिद्रव्य व्याधिं मोक्षादयामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दमायप्रान्त
 वर्तमानोपपन्नार्थः ॥ १८ ॥

अथाग्नदानप्रमद्वाङ्मयप्रदानमेवेत्येव वर्तयामित्याह—

सुव्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्धनिवेदो-
 पवार्धवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाभ्ययनाश्वसं-
 योगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविज्ञागो यथाश-
 क्तिं कायां बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु ॥१९॥

अग्निं न मरे चतुर्थ्यर्थे ममभ्यो द्रष्टव्यो । यथा—निमित्त-
 मयोग एव । चतुर्थ्यर्थे न वेदपारगेभ्य इत्यनुक्तस्य द्रष्टव्य ।
 एव य तेभ्य एव नानन्ययुक्तं भवति सुव्राह्मणः आचार्यः-

म्पन्न आसमात्रप्रयोजनवान् । श्रोत्रियस्तदनुष्ठानपर । वेदस्य
 पार पर्यन्त निष्ठा तदर्थज्ञान तद्रमयतीति वेदपारम् विगार-
 सिद्धवेदार्थज्ञानवानित्यर्थः । गुर्वर्थः गुरुमरक्षणपर । निवेशो
 विवाहः । स च सन्तानार्थो यम्य स निवेशार्थः । औपध
 भेषजम् । उत्तिक्षीणो विहीनधनः । यक्ष्यमाणः प्रसिद्धः ।
 अध्ययनमयोगो ज्ञानैकशरणः । अश्वसयोगः पण्या अवति ।
 विश्वजिज्ञासा सर्वस्ववक्षिण ऋतु तद्यागो वैश्वजितः स चान्येषा-
 मपि सर्ववेदसदायिना प्रदर्शनार्थः । एतेभ्यो बहिर्वेदिना अक्र-
 तुकालेऽपि याचमानेभ्यो द्रव्यदानं यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनु —

मान्तानि क यक्ष्यमाणमध्यग सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थपितृमात्रार्थं स्वाध्यायाध्युषतापि न ॥

नैवेतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुवान् ।

निस्स्वेभ्यो डेयमेतेभ्यो दानं निद्याविशेषतः* ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृतान्नं पक्वान्नम् । आह च—‘इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं
 देयमुच्यते’* इति । इतरेभ्योऽतिथिभ्यः बाहिर्वेदि दानमेव देय-
 नियमतः । स्नान्तानयादिभ्यः पुनः कृतान्नमश्नात् न ॥२०॥

तदिदं पूर्वोक्तमातिथ्यं, तदन्नमिहानुच्यते—

सुप्रक्षालितपादपाणिराचान्तश्शुचौ संवृते
 देशेऽन्नमुपहतमुपसङ्गृह्य कामक्रोधद्वेह-

लोभमोहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन्प्राश्रियात् ॥ २१ ॥

आत्मयाजिनो भोजिनो विधिरयम् । सवृते देशे उपविश्व
भुञ्जीतेति शेष । फलकाद्यै पाद पात्र वाऽऽरोप्य न भोक्तव्य-
मिति । उपहृतमानातम् । उपसङ्गृह्य प्रीतिपूर्वकमभिवाद्य कामा-
दीन्वर्जयित्वा शब्दं सीत्काराद्यकुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्रयामुत्सृजेत् ॥ २२ ॥

जग्ध्वाऽवशिष्टस्य पिण्डस्याभोज्यत्वात्पात्रयामुत्सर्जने पुनरादा-
नप्रसङ्गाच्च । अतः यावद्द्रुसितुं शक्नोति तावदेव आददीतेति गम्यते ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप्युपस्पृश्या-
ग्निमभिमृशेत् ॥ २३ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभितन्वष्यते । यावद्दिर्मांसपरमाणुभिर्मिश्रिते
ओदने तद्रसोपलब्धिर्भवति तावद्भिस्संसृष्टस्य प्राशने इदं प्रायश्चि-
त्तम् । ननु मांससंसृष्टनिषेधेनैव मत्स्यसंसृष्टस्यापि निषेधप्रसिद्धे-
कृतं पृथगुपादानं, मत्स्यार्थमित्युच्यते । मत्स्यगन्धोपपन्नोपापि
प्रायश्चित्तं भवतीत्यभिप्रायः । तिलसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २३ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ २४ ॥ पालाश-
मासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्ज-
येत् ॥ २५ ॥ नोत्सङ्गेऽन्नं भक्षयेत् ॥ २६ ॥

आसन्द्यां न भुञ्जीत ॥ २७ ॥ वैणवं
 दण्डं धारयेद्रुक्मकुण्डले च ॥ २८ ॥
 पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
 येत् ॥ २९ ॥ न वह्निर्मालां धारयेत् ॥ ३० ॥
 सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत् ॥ ३१ ॥

अष्टयार्थमेतद्भूतम् ॥ २४-३१ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै ब्रूयात् ॥ ३२ ॥ यदि
 ब्रूयान्मणिधनुरित्येव ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

न परस्मा इत्यनेन आत्मनो निरीक्षणो न दोषः । इति
 करणलिङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेधमव्यवस्यामः ॥ ३२-३३ ॥

पुरद्वारीन्द्रकीलपरिधावन्तरेण नातीयात् ॥

इन्द्रकीलः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिधा तु प्रसि-
 द्धा । तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३४ ॥

प्रेङ्खयोरन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खो निखातदाच्छलन्वमाना क्रीडाफलदा तयोर्द्वारान्तरेण गम-
 ननिषेधः ॥ ३५ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ ३६ ॥

तन्ती दाम तल्लङ्घन निषिध्यते । चशब्दात् गोतन्ती च ॥

भस्मास्थिरोमतुषकपालापस्नानानि नाधि-
तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

रोमशब्द केशश्मश्रुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नान स्थलस्ना-
नधूतजल गात्रोद्वर्तनमल वा ॥ ३७ ॥

गां धयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३८ ॥

स्वकीयामपि ता न वारयेत् । एव न परस्मा आचक्षीत ।
किमय स्तनधयनीयस्य स्थापननिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र
गा धयन्तीमिति श्रवणाद्वेन्वा एव क्वचित्काञ्चित् पिबन्त्या इति ।
केचित्पुनस्तस्यास्तथा प्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातु स्तनान्
पिबत, तत्र हि सात्रोश मथयन्ति वारयन्ति च । कथं धय-
न्तीमिति शब्देन स्तनमपिबन्ती गम्यते ? । गा धयन्ती वत्समूत्रा-
दिवमिति योजनया । अनेन चातीव प्रस्तुतावस्था लक्ष्यते ॥ ३८ ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ३९ ॥

क्षीरिणी गोर्धेनु । अधेनुस्तद्विपरीता । उच्चारणनिषेधाददृष्ट
कल्प्यम् ॥ ३९ ॥

शुक्ला रूक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥ ४० ॥

यथाऽश्रोत्रिय वदन्ति श्रोत्रिया इति । रूपास्तु विद्यमाने
दोषे गुणव्यापका । यथाऽन्ध चक्षुष्मानिति ॥ ४० ॥

। नैकोऽध्वानं व्रजेत् ॥ ४१ ॥

। मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गान् । अतस्सद्वितीयो व्रजेत् ॥ ४१ ॥

न पतितैर्न स्त्रिया न श्रूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह व्रजेदिति शेषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्गमन इत्यर्थः ॥

न प्रतिसायं व्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयादेव । नक्त सायम् ॥ ४३ ॥

न नग्नस्नानायात् ॥ ४४ ॥

न नक्तं स्नायात् ॥ ४५ ॥

अनयो पूर्वप्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यनैमित्तिके ।
तत्र हि—‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्’ इत्युक्तम् ।
नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधः केचिदिच्छन्ति ॥ ४४-४५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

बाहुभ्यां तरतीति बाहुकः ॥ ४६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतितानां बालादीनां
नामुत्तारणाशक्तेः ॥ ४७ ॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

अधोमुख एव निम्नो हि भूभाग गर्तो भवति । को विशेष
रूपगर्तयोरिति चेत्—कूपो नाम दुस्सेनादायोदक पातु खात इत्य-
र्थः । यद्वा—कोरुदन्मुहृत्य पातुमिति । अनेकविध गर्तः ॥

न तत्रोपविशेद्यत एनमन्य उत्थापयेत् ॥ ४९

सर्वत्र पारवश्य पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । राजभवननिर्दिष्टास
ननिषेधोऽयम् । स्वयमारोहमशक्य देश मत्यारोहणनिरोधो वा
'सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत' इत्यारभ्योक्तानां प्रतिषेधानां केचि
ददृष्टार्था केचिदृष्टार्था केचिदुभयार्था इत्यवश्य परिग्रहणीया एव ।
नो चेत् 'स्नातकग्रतलोपे च प्रायश्चित्तमयोजनम्' इतिवत्स्यात् ॥ ४९ ॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥

अब्राह्मणेभ्योऽप्यचक्षुःप्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यो कर्मसङ्कटे समुपस्थिते
पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुकोपसह्यार्थः ।
तेन 'चक्रिणेऽन्वकाय यवसमुपजीविने तपस्विने हिताय वा' इत्यादि-
ब्राह्मणादि ग्राह्यः ॥ ५० ॥

ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पन्थानं कथलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह—

प्रभूतैर्घोदकयवससमित्कुशमाल्योपनिष्क्रम-
णमाढ्यजनाकुलमनलससमृद्धमार्यज-
नभूयिष्ठमदस्युपवेश्यं ग्राममावसितुं
यत्तेत धार्मिकः ॥ ५१ ॥

प्रभूतशब्द एषादिभिर्पुत्रभिः प्रत्येकमभिमन्वनीय । एधः
इन्धनं ययरा दोहानां गवादीनां भक्ष । उपनिष्क्रमणं वि
हारभूमि । आढ्याः धनवन्त । अल्पा निस्त्साहा । तद्वि-
परीता अनलसाः । आर्याः पण्डिता । दस्यवश्चोरा तैरपि
वेश्य अदूष्यम् । यत्र हि धर्माश्रमाविरोधेन जीवनं सुकरं भवति
तत्र धार्मिको नित्यं निवसेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

उदयानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उपित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥

उदयानं कूप एवोदके नान्यन् यस्मिन् ग्रामे स एवमुक्तः ।
वृषलीशब्दं प्राक् प्रदानाद्भजनस्वलायां वाचकः । तथा हि—

पितृगृहे तु या कन्या ऋतुं पश्यत्यसत्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः^१ ॥

वृषलीपतिरिति शूद्रायाः पतित्वे निषेकं निन्दति । धर्मानुपपत्तेः ।
एवविधौ धार्मिकोपि शूद्रसाधर्म्यमृच्छति । तस्मादल्पोदके ग्रामे धार्मि-
को न निवसेदित्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

ग्रामनिवास उक्तः, नगरे त्वेवविधेऽपि निवासानिषेधाय निन्दति—

पुररेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च ।

नगरे वसन् सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्य-

तीति न तदस्ति ॥ ५३ ॥

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृश्यते ।
तेन परिपूरिते यस्य नेत्रे वदन च स तत्परिपूर्णनेत्रवदनः ।
उष्ट्रखरविट्पराहगजाश्वपुरीषमूत्रसुराकोच्छिष्टशकपालास्थितुषभस्माद्युप-
हृतसर्वावयव इत्यर्थः । एवविषस्मुनियतेन्द्रियोपि नगरे वसन्
परलोकं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेणु प्रस्तुतस्तत्राह—

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजश्शुभम् ।
अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवात्ससाम् ॥

पूर्वाणि पञ्च रजासि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि
वर्ज्यानि । समूहनी समर्जनी ॥ ५४ ॥

पूज्यान्पूजयेत् ॥ ५५ ॥

अवसरौचित्योपायेनायमपि श्रेयस्वरो नियमः । उक्तं च—
'प्रतिबध्नाति हि श्रेय पूज्यपूनाव्यतिक्रमः' । इति ॥ ५५ ॥

ऋपिविद्वन्नृपवरमातुलश्वशुरत्विजः ।
एतेऽर्घ्याश्शास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभा-
गशः ॥ ५६ ॥

ऋषिर्भन्त्रार्थज्ञः । विद्वान् साङ्गस्येतिहासस्य प्रवक्ता । नृ-
पोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । वरो वोढा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः ।
अर्ग्या मधुपर्काह्ना इति शास्त्रेण वेदेन चोदिता स्मृताश्च

स्मृतिकर्तृभिर्भन्वादिभिरप्यनुमोदिता । यद्वा—कालविभागेन
स्मृता ॥ ५६ ॥

कोसौ कालविभाग इत्याह—

ऋपिविद्वन्नृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरत्विजौ ।
मातुलश्वशुरौ पूज्यौ संवत्सरगतागताविति ॥

प्राप्ताः प्रवासादनभ्यागता । क्रियारम्भ. पुसवनयागादीना
मारम्भ । संवत्सरपर्यागतौ संवत्समुपनिष्ठाऽऽगतौ ॥ ५७ ॥

अग्न्यगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ॥

स्वाध्याये वर्तमाने भोजनेऽपि बाहोर्मुद्रण नमस्काररूपेण ।
चशब्द प्रशस्तभगल्यदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिप्रदर्शनार्थ ॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥

तृतीय षष्ठमुपवीत व्यतिपज्यते तदुत्तरीयम् । तत्र स्नानर
स्य प्राप्यमण्डपेषु कर्मस्ववश्य कर्तव्यमित्युच्यते । उत्सर्गो मूत्र
पुरीषमरणम् ॥ ५९ ॥

हवनं भोजनं दानमुपहार. प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ ६०

जान्वोर्द्वयोरेकस्य दक्षिण बाहु निधायैतादि कार्याणीत्यर्थः ।

उपहारोऽश्वारोहणम् । यद्वा—मसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषयः॥

अन्नदानं स्तूयते—

अन्ने श्रितानि भूतानि अन्नं प्राणमिति श्रुतिः ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्नं हि परमं हविः ॥ ६१ ॥

अन्ने श्रितानि अन्नावष्टम्भानि नङ्गमानि च । 'अन्नं प्राणमन्नमपानम्'* इति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुत-
प्रहुतादयस्तेषामन्नानि । तस्माद्यथाशक्त्या दातव्यम् ॥ ६१ ॥

हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति ।

अन्नं दक्षिणया शान्तिमुपयातीति नश्श्रुतिरिति॥

हुतं होम कूश्याण्डगणहोमादिलक्षणः । तेन पापं शा-
म्यते । हुतविषयः च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शाम्यति । अन्न-
दानविषयः च न्यूनातिरिक्तमस्वादुना कृत प्रियवचनाभावनिमित्तं
च दक्षिणया शाम्यति । वक्ष्यति हेतान्—

भोजयित्वा द्विजानन्ते पापसेन च सर्पिषा ।

गोभूतिलहिरण्यानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥

इति । चशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्रात्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः ।
सा च 'तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददाति'† इत्येवमादीका ॥ ६२ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्यामिकृते

तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

यथा स्नातकस्यान्नदानमवश्यं कर्तव्यं, एवमुपनीतमात्रस्य सन्ध्योपासनं प्रत्यहमवश्यं करणीयमित्याह—

अथातस्सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः । तस्मिन् खल्वर्थे स्मर्यते—

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं मित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुधौ ॥ इति॥

माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयति सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्गलकरम् । सन्ध्या नाम रात्रेर्बासरस्य चान्तरालकालवर्ती सूर्यः । उपासनं तत्र भणवत्याहृतिसहिततत्सवितुरिति मन्त्रोच्चारणजन्यस्तद्विषयसन्ततो मनसो व्यापारः । इदमेवात्र प्रधानम् । यदन्यत्तदङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं मभिव्यापन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते’* इति । कुर्वन् म-दक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणग्रहणं ऋणश्रुतिवत् । विधिमनुष्ठानक्रमं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः कृतः । तत्र कालो वक्ष्यते—
‘सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्य’ इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वाऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः

प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभि-

मत्याऽविलिङ्गभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः

पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मा-

नं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तृसत्कारोऽयम् । तीर्थं नदीदेवतातादि वहिर्ग्रामाञ्जलाशय ।

तत्र गतस्मिन् अप्रयतश्चेत्त्मायादेव । प्रयतस्तु न स्नायात् । स्नानास्नानयोर्विकल्पः । स च शक्त्यशक्त्यपेक्षः । प्रक्षालितपादपाणिरित्यादि अभिषिक्तानभिषिक्तयोस्साधारणम् । प्रक्षालनचामणिरन्यात् । ‘अम्याहित पूर्वम्’ इति पाणे पूर्वनिपाताभावशङ्कान्दसः । अत्रापामाचमन समन्त्र वेदितव्यम् । मन्त्रश्च—‘अग्निश्च मा मन्युश्च’* इत्यनुवाकस्सायकाले । ‘सूर्यश्च मा मन्युश्च’* इति प्रातः । प्रत्यहं हस्तपादादिभिः पापकरणस्थालेपार्थं भावितत्वात्तदपलेपनसमर्थत्वाद्धेतयोः । प्रक्षालनाचमनप्रोक्षणानि च बाह्याभ्यन्तरमलोल्लेपनार्थानि गम्यन्ते । प्रयतो भवतीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव च स्नानमप्यत्र ‘हिरण्यशृङ्गम्’† इत्येवमादिभिः समन्त्रकमेव द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति सन्ध्योपासनफलप्रदर्शनवेलायां मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमोचनम्—‘यदुपस्थकृतं पापम्’ इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चैतमर्थमनुमोदमान उपलक्ष्यते—‘अथाचामेदग्निश्चेति सायं सूर्यश्चेति प्रातः मनसा पापं ध्यात्वा निबदन्’‡ इति । यद्यपि रहस्यभाष्यश्चित्तप्रकरण इदं पठ्यते । तथाऽपि वाक्यादविगानसमाचारादहरहराभ्यवगन्तव्यम् । सुरभिमतौ ‘दधिक्रावृष्णः’§ इत्यृक् । अग्निलङ्काः अवेदवत्या ताश्च ‘आपो हि’|| इति तिस्रः । वारुण्यो वरुणदेवत्या ताश्च ‘वच्चिद्धि ते’¶ इति तिस्रः । केचित् ‘अव ते हेडः’|| इति ‘इम मे वरुणः’|| इति चेच्छन्ति । ‘हिरण्यवर्णाः’|| इति चतस्रः । पावमान्यः ‘पवमानः’|| इत्यनुवाकः । अन्यानि पवित्राण्यधमर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति ‘उपनिषदो वेदा’ इति प्रक्रम्य ‘सावित्रीति चेति पावनानि’ इत्यनेन । यद्वा—

* याज्ञिकी २४, २६

† याज्ञिकी १

‡ वसि २३, २३

§ तै. ॥ १. १. १

|| तै. स. ५. ६. १

¶ तै. स. ३-४-११

|| ,, ,, २-१-११

|| ,, अ. १. ४-८

‘अथमर्पणं देवकृतम्’ इत्यत्र । प्रयतः पूतस्तन्ध्योपासनयोग्यो भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशि-
ष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च सार्ववर्णिकं सर्व-
वर्णसाधारणम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं पूर्वोक्तेर्मन्त्रैर्मार्जनं तच्च ब्राह्म-
वैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाद्विजस्य धारणमेव ।
द्विजातीनां पुनरुभयोरसमुच्चयः सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां
मार्जनमवश्यंभावि ॥ ३ ॥

किञ्च—

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्स्तन्ध्योपासनकाला-
च्चेतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो
भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्मणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वेऽमेग्रहणेनैव
सिद्धे स्तन्ध्योपासनस्य शृङ्गग्रहणं तस्यात्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ।
तच्च प्रदर्शनमस्माभिरयानश्चन्द्रयोरभिप्राय वर्णयादिः । परिग्रस-
मूहेन सुरभिमत्यादिस्तोमेन आत्मानं प्रोक्ष्याद्विरेयात्मानं परितो-

पि रक्षा कर्तव्या । अत ऊर्ध्वं गायत्र्याऽभिमन्त्रितेनाम्भसा
हतानि रक्षास्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायवाक्येण पठि-
तम् 'सन्ध्याया गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति'^१
'यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति'^२ इति च । तदपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण ।
'अग्निश्च'^३ इत्यादिपुनरुक्तम् । स्मृतिरप्यस्ति—

कराभ्या तोयमादाय सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः^४ ॥ इति ॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलाया कर्तव्येषु समन्त्राचमनप्रो-
क्षणजलोत्क्षेपणसावित्रीजपोपस्थानेष्वाचार्येण स्वशास्त्रायांभुक्ता उक्ता ।
उक्तास्तु नोक्ता सिद्धत्वादेव । न केवलमेतत्क्षेपणप्रदक्षिणे एव भवत ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्व्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्तोदकेन पा-
णिना प्रत्यङ्मुखस्तावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयेत् ॥ ५ ॥

दर्भेष्वग्रयितेष्वनन्तर्गमेषु त्रिष्वासीनस्तादृशानेव दर्भान् तोद-
केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादक्षिणो गृहीतव्यः ।
सावित्रीं सवितृदेवत्या 'तत्सवितुः^५' इत्येतामृचं प्रणवव्यादृतिसहि-
ताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेता च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योर्वेदविद्विभो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ६ ॥ इति ॥

^१ ति आ २२.

^२ याज्ञिकी २४, २५.

^३ व्यासस्मृति

^४ ति स १-५-६.

^५ भनु, २-७८.

‘अवमर्षणं देवकृतम्’ इत्यत्र । प्रयतः पूतसन्ध्योपासनयोग्यो भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशि-
ष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च सार्ववर्णिकं सर्व-
वर्णसाधारणम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्मार्जनं तच्च ब्राह्मं
त्रैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाद्विनस्य वारुणमेव ।
द्विजातीनां पुनरुभयोस्समुच्चयः सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां
मार्जनमवश्यंभावि ॥ ३ ॥

किञ्च—

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्सन्ध्योपासनकाला-
च्चेतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो
भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव
सिद्धे सन्ध्योपासनस्य दृष्टग्रहणं तस्यात्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ।
तच्च प्रदर्शितमस्माभिरयानशब्दयोरभिप्रायं वर्णयादेः । पवित्रस-
मूहेन सुरभिषत्यादिस्तोमेन आत्मानं प्रोक्ष्याङ्गिरेवात्मानं परितो-

पि रक्षा कर्तव्या । अत उर्ध्वं गायत्र्याऽभिमन्त्रितेनाम्भसा
हतानि रक्षास्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायब्राह्मणे पठि
तम् 'सन्ध्याया गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप उर्ध्वं विक्षिपन्ति'^१
'यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति'^२ इति च । तदपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण ।
'अग्निश्च'^३ इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्मृतिरप्यस्ति—

कराभ्या तोयमादाय सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन् ययोर्द्वयोः^४ ॥ इति॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलाया कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनप्रो
क्षणजलोत्क्षेपणसावित्रीनपोपस्थानेष्वाचार्येण स्वशास्त्रायामनुक्ता उक्ता ।
उक्तास्तु नोक्ता सिद्धत्वादेव । न केवलोत्क्षेपणप्रदक्षिणे एव भवत ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्तोदकेन पा-
णिना प्रत्यङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयेत् ॥ ५ ॥

दर्भेऽप्रग्रथितेष्वनन्तर्गर्भेषु त्रिष्वासीनस्तादृशानेव दर्भान् सोद-
केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादक्षिणो गृहीतव्यः ।
सावित्रीं सवितृदेवत्या 'तत्सवितुः'^५ इत्येतामृचं प्रणव्यादृतिसहि-
ताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेता च जपन् व्याहृतिपूर्विकाः ।

सन् ययोर्बेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युजः^६ ॥ इति ॥

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्यः । न होतइतान-
मृते श्रोतस्मार्तकर्मभासेद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्याहतीना-
मृषिर्वाग्देवः । देवी गायत्री छन्दः । ओंकारसर्वदेवत्यः पारमेष्ठ्य ।
व्यस्तानां व्याहतीनामग्निर्वायुस्सूर्य इति देवताः । सावित्र्या ऋषिः
विश्वामित्रः गायत्री त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता । मन्त्र्योपासने
विनियोगः । यस्मिन् सर्वमोतं मोतं च भवतीति ओंकारेण ब्रह्मो-
च्यते । नञ् सविनृमण्डलमव्यवर्ति ।^१ तथा च श्रुतिः—‘आदित्यो
ब्रह्मेत्यादेशः’ इति । स एव च भूः भवतेस्सद्रूपं परं ब्रह्म । भुवः
भावयतेः तदेव हि सर्वं भवतीति । देवः स्वः । तथा च यास्कः—
‘स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्तृतो रमान् स्तृतो भासं
ज्योतिषां स्तृतो भासेति’^१ । यो देवस्सविताऽस्माकं धियः कर्माणि
पुण्यानि प्रति प्रेरयेत् तस्य यो भर्गः तपनहेतुः वरेण्यं वरणीयं
वरदं वरमण्डलमभिचिन्तयाम उपास्मह इति मन्त्रार्थः ॥ १ ॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह—

प्राणायामशो वा शतकृत्वः ॥ ६ ॥

‘मावित्रीमावर्तयेत्’ इत्यनुवर्तते । प्राणायामश्चासुनिरोधनमात्रम् ।
प्रत्यावृत्तिश्चासुनिरोधः । अथ वा यावच्छक्ति निः चतुः पञ्चदशः
पठित्वा श्वासमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥

**उभयतःप्रणवां सप्ततव्याहृतिकां मनसा
वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥**

मावित्री प्राणायामश्च इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्या-

स्तथा सप्तव्याहतिमिस्सह वर्तत इति सैवोच्यते । सप्तव्याहृतयो
भूरादयस्मत्यान्ता । अत्रैव क्रम कल्प्य । प्रथम प्रणवस्तत
सप्त व्याहृतय ततस्सावित्रीसहिताच्च ध्यानत प्रणव इति । के-
चित्सावित्र्या एवोभयत प्रणवत्वमिच्छन्ति । न तु सप्तानामपि
व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादितस्सप्तव्याहृतिक सावित्र्या दशरु
त्वोऽभ्यास तत प्रणव इति । एतौ पक्षौ विचारणीयो ।
आद्यस्य तु सम्प्रदायोस्ति ॥ ७ ॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन ॥ ८ ॥

ब्रह्महृदयं 'ओ भू । ओ भुव ' इत्यनुवाक । अनेन न-
वरुत्वो वचनेन त्रय प्राणायामा सम्पद्यन्ते । तान्तः क्षान्ति
मापन्नस्सावित्रीमावर्तयेदिति सिंहावलोकन-ध्यायेन सम्बन्ध । स्मृति-
शतमिदत्वात् । एव हि प्राणायामलक्षण प्रसिद्धम्—

सप्तव्याहृति सप्रणवा गायत्री गिरमा मह ।

त्रि पठेदायतप्राण, प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति^१ ॥

'ओमापो ज्योति ' इत्यनुवाकशेषश्चिर । तत्र प्रणवो गत ।
व्याहृतित्रय च । महः महत पूजाकर्मणो वा ब्रह्म । जनो
ब्रह्म जनेर्विपरितोष्य न जायत इत्यर्थ । तपस्तपतेरभिजनकर्म-
ण । सत्यमिति त्रिवानुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्वं ब्रह्मैवे युपमहारार्थ ।
सावित्री गता । आप आप्रेते । ज्योति द्योते दीप्तिकर्म-
ण शब्दरू । हि तद्ब्रह्म । अमृत जीवनश्चि हि । तद्ब्रह्म बृहतेर्वृद्धि-
कर्मण परिवृद्ध भवति ॥ ८ ॥

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण
तत्त्वा यामीति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

‘अहन्येष मन्त्रो रात्रौ वारुणः’ इति श्रुते. रात्रिमिति कालनि-
र्देशः । उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः । उपस्थानं चो-
पोत्थितेनैव यच्छ्रुतिसमाचारः । प्राप्तद्वंद्वं प्रदक्षिणादि तदप्यत्र
वर्तव्यं ‘तृतीयशिश्टागम’ इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्राप्नुवस्तिष्ठन् ॥ १० ॥

एवमिति ‘तीर्थं गत्वा’ इत्यादि सर्वमतिदिशति । प्रा-
तरिति कालनिर्देशः । प्राप्नुव इति प्रत्यङ्मुक्त्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते मित्रस्य चरूपणीधू-
तो मित्रो जनान् यातयतीति द्वाभ्याम् ॥

आतिरोहितार्थमेतन् ॥ ११ ॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये स-
माप्नुयात् ॥ १२ ॥

सुपूर्वा नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु पूर्वा सन्व्यामुपक्रम्यादित्योदयो
सरकाये समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चि-
माम् ॥ १३ ॥

सुपश्चात् यावन्नक्षत्रविभावन तावदिति समाश्रयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सायंप्रातस्सन्ध्योपासनकर्तुरायुवच्छेदो न भवतीत्याह—

सन्ध्ययोश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः ॥

सन्ध्योपासनकर्तुर्भवतीति शेषः । सम्पत्तिस्तत्पूर्णता । सा च सन्ध्योपासनेन यथाविध्यनुष्ठानेन भवति । तस्या च सत्यामहो-
रात्रयोस्मन्तस्तिरविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छिन्न भवती-
त्यर्थः । आह च—

रूपयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

महा यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च' ॥ इति ॥

अथानुपासितुर्दोषमाह—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकौ भवतः—

अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिन्माम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणा-
स्त्वमृताः ॥ सायं प्रातस्तदा सन्ध्यां ये वि-
प्रा नो उपासते । कामं तान् धार्मिको रा-
जा शूद्रकर्मसु योजयेदिति ॥ १५ ॥

प्रजापतिग्रहणमादरार्थम् । अनागतमनतिस्मन्तामिति चोदि-
तकालमिप्रायम् । कथं वे ब्राह्मणा इति विप्रग्रहणं च द्वि-

जात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रवर्गस्वित्युक्तम् । इतरथा क्ष-
त्रियकर्मस्वित्यवश्यत् ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वाशुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्वाहिष्कार्यस्सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति^१ ॥

तदा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे राज्युपवासः प्रातरतिक्रमे
अहरुपवासः ॥ १६ ॥

अतीता ता सन्ध्यां कृत्वेति शेषः । उपवासोऽनशनम् ॥ १६ ॥
किञ्च—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तप्रशंसैषा ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

१ यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं
भवेत् । सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मा-
त्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थकृतं परभार्या प्रति बहुशः प्रायश्चित्तस्याग्नानादिह स्व-
भार्यायामेवानृतुकालाद्युपयोगेऽनाग्राते वेदितव्यम् । पद्भ्यां यद-
नुद्धिपूर्वप्रतिषेधगमनादि कृतम् । बाहुभ्यामपि हिंसाच्छेदनभेदनादि

हस्तचापलं तत् । तथा मनसा परद्रव्यस्याभिध्यानादि । वाचा
कृतं अवद्यवदनादि । यत्रयत्र वाङ्मनकायकृते प्रायश्चित्तान्त-
रादिना विरोधो नास्ति, तत्र एतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।
सन्ध्योपासनप्रशंसा चेष्टा ॥ १८ ॥

किञ्च—

रात्र्या चापि सन्धीयते ॥ १९ ॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमभ्युदयः ॥ १९ ॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २० ॥

वरुणो नाम पापमप्सु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २० ॥

एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमु-

च्यते ॥ २१ ॥

अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाऽयम् । रात्रावुपस्थादिभि-
कृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥ .

अह्ना चापि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्वैव व्याख्या ॥ २२ ॥

मित्रश्चैनं गोपायति आदित्यश्चैनं स्वर्गं लोक-

मुन्नयतीति ॥ २३ ॥

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

अथ ।सहस्र स्तौति—

स एवमेवाहरहरहोरात्रयोः सन्धिषूपतिष्ठमानो
ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्त-
मानो ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते
ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

ब्रह्मपूतः सावित्र्या पूत । ब्रह्मभूतः शब्दब्रह्ममणवमापन्न ॥

आह च—

योऽश्रीतेऽहन्यहन्येतास्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रित ।

'स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमानिति' ॥

विज्ञायते। इति श्रुतिससूचनम् ॥ २४ ॥

इति धीगोविन्दस्यामिबिरचिते बोधायनधर्मविवरण
छितीयप्रश्ने चतुर्थाऽध्याय

प्रयतोऽभिषिक्त इत्युक्तम् । प्रमङ्गात्तद्विगमाह—

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च
गृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षाल-
यते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेष । तत्रारम्भे हस्तयो प्र

क्षालनम् । यद्वा—तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षाल्येति सम्बन्धः ।
चशब्दात् गोमयदाहादीति । अनन्पूर्वे हि समाप्ते क्लृप् ल्यप्
भवति, इह तु छान्दस गृह्येति ल्यच्चादेशः । तीर्थम्

नदीषु देवस्नानेषु तटाकेषु सरस्सु च ।

स्नान समाचरेन्नित्यमुत्सप्रस्रवणेषु च ॥ इति ॥ तथा—

सति प्रभूतं पयसि नाल्ये स्नायात्कथंचन ।^१

न त्वेवनातीषरम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डैकदेशेन कमण्डलूदकेन
वैकैक पादं त्रिं त्रिं प्रक्षालयते । एवमात्मानमपि अनर्धक्ष-
तदङ्गन्यायेनात्मनश्शरीरं प्रक्षालयदिति गम्यताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं

यत्र च ब्राह्मणाः अप्रक्षाल्य पादौ तत्र

प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

प्रथमान्तशब्दो निर्देशः । प्रातिपदिकार्थमात्रे हि प्रथमा
स्मरति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वव्यापनार्थम् । तस्माद्गौ नगौ
प्रवृत्तमर्थं सूचयत । तस्मात्प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति ।
'अहं कृत्यतृचक्षुः' इति स्मरणेन प्रत्ययादर्शयितुं गम्यते । न तु
कर्मत्वम्, प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथापोऽभिप्रतिपद्यते—

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि या-

चितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्य-
श्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्म-
णा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्म इन्द्रो वरु-
णो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः-
पुनरिति ॥ ३ ॥

अपशब्दान्प्रक्षालनानन्तर्यमाह । गोमयेनात्मानमालिप्येति केचि
दिच्छन्ति । हिरण्यशृङ्गमित्यृचोर्वाग्मदेव ऋषि । काण्डर्पयो वा
विश्वेदेवा । प्रथमा पुरस्ताद्बृहती, द्वितीया पङ्क्ति । उभे अपि
लिङ्गोक्तदेवते । तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—हिरण्यशृङ्ग हिरण्यशृङ्ग
वरुण त्वा शरणं प्रपद्ये । मया याचितस्त्वं मम
स्नानाय तीर्थं जलाशयं देहि । वरुणो ह्यपा राजा 'यासा
राजा वरुण' * इति लिङ्गात् । एष एव वा तुभ्यं तीर्थमिति गृह-
येहीति । असाधूनामभोज्यानां अन्नं यन्मया भुक्तं यो वा मया
च पापकर्मभ्यः प्रतिग्रहः कृतः । यच्च मन्त्रेवाकायकर्मभिः दुष्कृ-
तं कृतं भवति । तत्सर्वमादत्तं जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः । किमत
यन्मया पुनः पुनः प्रार्थयितुं शक्यते इति ॥ ३ ॥

एतदन्यो भवति—

अथाञ्जलिनाऽपि उपहन्ति सुमित्रा न आप
ओपधयस्सन्त्विति ॥ ४ ॥

द्विहस्तसयोगोऽञ्जलिः । तेनाञ्जलिना जलप्रवेशादनन्तरमुप

हन्ति गृह्णाति । नः अस्माकं आपश्चौपधयश्च तदुत्पादितास्मुमित्रा
मुखेहेतवस्सन्तिवति मन्त्रार्थ ॥ ४ ॥

अथेना अप —

तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेप्यो
भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातु द्वेप्यो यस्या दिशि अस्ति ता दिशं अ-
पोऽभ्युक्षति । य पुरुष अस्मान् द्वेष्टि य वा यय द्विष्म
तस्मै दुर्मित्रा दुःखहेतव आपो भूयासुरिति मन्त्रार्थ ॥ ५ ॥

अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमाव-
र्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं
तदपगच्छतादिति ॥ ६ ॥

व्यक्तो मन्त्राभिप्राय ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्जयोन्मज्जय ॥ ७ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासःपल्पू-
लनं नोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यद्युपरुद्धास्सथुरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽ-
प्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय
नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्य इति ॥ ९ ॥

उत्तीर्याचम्याचान्तः पुनराचामेत् ॥ १० ॥

उन्मज्ज्याचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः । निमज्जनमद्विरात्मनः प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताम्र्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तर-
भाविनियममनुक्त्वा मनम्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणभयात्तार्थ उप-
दिशतिस्म—नाप्सु सत इति । प्रयमणं शौचं मूत्रपुरीषाद्य-
पनयलक्षणं मलापनयनं पाणिम्यामवस्फोटनं उपस्पर्शनं आचम-
नम् । एतत्तूयमप्सु सता न कर्तव्यमित्यर्थः । 'तपस्यमवगाहनम्'
इत्यस्मिन्नव्याये 'स्नवन्तीष्वनिरुद्धाप्सु' इति निरुद्धास्वप्सु प्रतिषेध
उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्तमाह—यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते
नमोऽग्रय इति । नात्र मन्त्रे तिरोहितं किञ्चिदस्ति । जलाशयादुत्तीर्यं
प्रादुक्त्वा उदङ्मुखो वा आचामेत् । अप आचम्य आचान्तः पुन-
रिति चोक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—मन्त्राघमनं सर्वत्राचान्त एव
कुर्यादिति ॥ ७-१० ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ।
यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं
पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वा-
हेति ॥ ११ ॥

वामदेवा ऋषयः, विश्वेदेवा वा ऋषयः । द्वे अप्येने अनु-
ष्टुभौ आपः प्रार्थ्यन्ते । आपदशोधयन्तु । इह पृथिवीशब्देन
तन्मयं शरीरमुच्यते । ताभिरादिः पूतं शरीरं पुनातु माम् ।

पुनातु ब्रह्मणस्पतिरिति । एकस्मिन् बहुवचन पूजायाम् ।
 'एतद्वैष्णवान् खनामि' इति यया । पृथिवी पुनात्वित्यर्थः ।
 ब्रह्मपूत बृहस्पतिपूत शरीरम् । यदुच्छिष्टमन्यत् यदभोज्यं
 मया मुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम तत्सम्बन्धीति शेषः । सर्वं पुनन्तु
 मा सर्वस्मादस्मान् मामापः पुनन्तु । मामापोऽसतां च
 प्रतिग्रहम् । असन्तश्शूद्रा पापकर्माणो वा तत्प्रतिग्रहनाता-
 देनसो मामाप पुनन्त्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणा-
 द्द्वयेयमित्येवेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्—

पवित्रे कृत्वाऽद्भिर्मार्जयत्यापो हिष्ठा मयोभुव इ-
 ति तिसृभिर्हिरण्यवर्णांशुचयः पावका इ-
 ति चतसृभिः पवमानस्तुवर्जन इत्येतेना-
 नुवाकेन मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन
 त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः
 पीडयित्वा प्रक्षालितोपवाताक्लिष्टानि वासां-
 सि परिधाय दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारय-
 माणः प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त-
 येच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम्॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्वाग्या मार्जनम् । अन्तर्जलं जलम-
 ध्यम् । तेनैव सिद्धे गतग्रहण जलेनैव सर्वाङ्गीणाच्छाद-

नार्थम् । अघमर्पणं नामार्पणम् । 'अस्तं च मर्त्यं च'* इति
तृचम् । तेन त्रिपठितेन एक प्राणायामो भवति । एवमेव
त्रयः प्राणाश्चामाः । वास.पीडनमिह पितृणा नृप्यर्थम् । उप-
घातं शोषितम् । अहिष्टमच्छिद्रम् । बहुवचनादन्तर्वासो वरि-
वासश्च । उत्तीर्येति ग्रहण मध्याह्नसन्ध्याग्राहकम् । आचमना-
नन्तरं च सावित्र्यभिगन्त्रिताना अपामादित्याभिमुख सदाचारसिद्ध
द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते उद्वयं तमसस्परि । उ-
दुत्यम् । चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उद-
गादिति ॥ १३ ॥

मावेतत् ॥ १३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पञ्च ब्र-
ह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावय-
ति ॥ १४ ॥

यज्ञशब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य—

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुस्स्याच्छतगुणः साहस्रोमानसस्मृत ॥

इत्यादि । तुल्यवन्प्रसङ्गास्यानान् प्रणवव्याहरीनामपि सावित्र्याः

पूरस्तात् प्रतिपादनमवगम्यते । अहरहरिति नित्यस्नानार्थतामाह ।
किलिङ्गं पापम् ॥ १२ ॥

पूतः पञ्चभिर्वह्नयज्ञैरथोत्तरं देवतास्तर्पयति ॥
अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽदितिर्वृहस्पतिस्स-
र्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-
त्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि
तर्पयामि ॥ ओं वसूंश्च तर्पयामि ॥ १६ ॥

पितरोऽर्यमा भगस्सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी
इत्येतानि दक्षिणाद्वाराणि दैवतानि सन-
क्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्ता-
नि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च तर्पयामि ॥ १७ ॥

मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा
विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहू-
र्तानि तर्पयामि ॥ ओमादित्यांश्च तर्पयामि ॥

वसवो वरुणोऽज एकपादद्विबुध्न्यः पूषाऽश्विनौ
यम इत्येतान्युदग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-

त्राणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि॥
 ॐ विश्वेदेवास्तर्पयामि । साध्यास्तर्पयामि ।
 ब्रह्माणं त । प्रजापतिं त । चतुर्मुखं त ।
 परमेष्ठिनं त । हिरण्यगर्भं त । स्वयंभुवं
 त । ब्रह्मपार्षदांस्त । ब्रह्मपार्षदीश्व त ॥ अग्निं
 त । वायुं त । वरुणं त । सूर्यं त । चन्द्र-
 मसं त । नक्षत्राणि त ॥ सद्योजातं त ॥
 ॐ भूः पुरुषं त । ॐ भुवः पुरुषं त । ॐ
 सुवः पुरुषं त । ॐ भूर्भुवःस्सुवः पुरुषं त ।
 ॐ भूस्त । ॐ भुवस्त । ॐ सुवस्त । ॐ
 महस्त । ॐ जनस्त । ॐ तपस्त । ॐ
 सत्यं त ॥ ॐ भवं देवं त । ॐ शर्वं देवं
 त । ओमीडानं देवं त । ॐ पशुपतिं देवं
 त । ॐ रुद्रं देवं त । ॐ उग्रं देवं त । ॐ
 भूमिं देवं त । ॐ महान्तं देवं त ॥ भव-
 स्य देवस्य पत्नीं त । शर्वस्य देवस्य पत्नीं
 त । ईशानस्य देवस्य पत्नीं त । पशुपतेदे-
 वस्य पत्नीं त । रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त ।
 उग्रस्य देवस्य पत्नीं त । भूमिस्य देवस्य

पत्नीं त । महतो देवस्य पत्नीं त । भवस्य
 देवस्य सुतं त । शर्वस्य देवस्य सुतं त ।
 ईशानस्य देवस्य सुतं त । पशुपतेर्देवस्य
 सुतं त । रुद्रस्य देवस्य सुतं त । उग्रस्य
 देवस्य सुतं त । भीमस्य देवस्य सुतं त ।
 महतो देवस्य सुतं त । रुद्रांस्तर्पयामि ।
 रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्प-
 यामि ॥ २० ॥

ओं विघ्नं त । विनायकं त । वीरं त । स्थूलं
 त । वरदं त । हस्तिमुखं त । वक्रतुण्डं त ।
 एकदन्तं त । लम्बोदरं त । विघ्नपार्षदांस्त ।
 विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २१ ॥

ओं सनत्कुमारं त । स्कन्दं त । इन्द्रं त । पृथ्वीं
 त । पण्मुखं त । जयन्तं त । विशाखं त ।
 महासेनं त । सुब्रह्मण्यं त । स्कन्दपार्षदांस्त ।
 स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २२ ॥

ओमादित्यं त । सोमं त । अङ्गारकं त । बुधं
 त । बृहस्पतिं त । शुक्रं त । शनैश्चरं त ।

राहुं त । केतुं तर्पयामि ॥ २३ ॥

ओं केशवं त । नारायणं त । माधवं त । गो-
चिन्दं त । विष्णुं त । मधुसूदनं त । त्रिवि-
क्रमं त । वामनं त । श्रीधरं त । हृषीके-
शं त । पद्मनाभं त । दामोदरं त । श्रियं
देवीं त । सरस्वतीं देवीं त । पुष्टिं देवीं त ।
तुष्टिं देवीं त । विष्णुं त । गरुत्मन्तं त । वि-
ष्णुपार्षदांस्त । विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि ॥

ओं यमं त । यमराजं त । धर्मं त । धर्मराजं
त । कालं त । नीलं त । मृत्युञ्जयं त ।
वैवस्वतं त । चित्रं त । चित्रगुप्तं त । औ-
दुम्भरं त । वैवस्वतपार्षदांस्त । वैवस्वत-
पार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २५ ॥

ओं भूमिदेवांस्त । काश्यपं त । अन्तरिक्षं त ।
विद्यां त । धन्वन्तरिं त । धन्वन्तरिपार्षदां-
स्त । धन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २६ ॥

अथ निवीती-ओमृषींस्त । महर्षींस्त । परम-
र्षींस्त । ब्रह्मर्षींस्त । देवर्षींस्त । राजर्षींस्त ।

श्रुतर्षींस्त । जनर्षींस्त । तपर्षींस्त । सत्य-
 र्षींस्त । सप्तर्षींस्त । काण्डर्षींस्त । ऋषिकां-
 स्त । ऋषिपत्नींस्त । ऋषिपुत्रांस्त । ऋषिपौ-
 त्रांस्त । काण्वं बोधायनं त । आपस्तम्बं
 सूत्रकारं त । सत्यापाढं हिरण्यकेशिनं त ।
 वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं त । आश्वलाय-
 नं त । शौनके त । व्यासं त । वसिष्ठं त ।
 प्रणवं त । व्याहृतींस्त । सावित्रीं त । गा-
 यत्रीं त । छन्दांसि त । ऋग्वेदं त । यजुर्वे-
 दं त । सामवेदं त । अथर्ववेदं त । अथ-
 र्वङ्गिरसं त । इतिहासपुराणानि त । सर्ववे-
 दांस्त । सर्वदेवजनांस्त । सर्वभूतानि तर्प-
 यामि ॥ २७ ॥

अथ प्राचीनावीती—ओं पितॄन् स्वधानमस्तर्प-
 यामि । पितामहान् स्वधानमस्त । प्रपिता-
 महान् स्वधानमस्त । मातॄस्स्वधानमस्त ।
 पितामहीस्स्वधानमस्त । प्रपितामहीस्स्व-
 धानमस्त । मातामहान् स्वधानमस्त । मा-
 तुः पितामहान् स्वधानमस्त । मातुः प्र-

पितामहान् स्वधानमस्त । मातामहीस्व-
धानमस्त । मातुः पितामहीस्वधानमस्ता ।
मातुः प्रपितामहीस्वधानमस्तर्पयामि ॥

ओमाचार्यान्स्वधानमस्त । आचार्यपत्नीः स्व-
धानमस्त । गुरुन्स्वधानमस्त । गुरुपत्नी-
स्वधानमस्त । सखीन्स्वधानमस्त । स-
खिपत्नीस्वधानमस्त । ज्ञातीन्स्वधानमस्त ।
ज्ञातिपत्नीस्वधानमस्त । अमात्यान्स्वधा-
नमस्त । अमात्यपत्नीस्वधानमस्त । स-
र्वान्स्वधानमस्त । सर्वास्वधानमस्तर्पया-
मि ॥ २९ ॥

अनुतीर्थमप उत्तिश्चति—ऊर्जे बहन्तीरमृतं घृतं
पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधा स्थ त
र्पयत मे पितॄन् । तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति ॥

अनुतीर्थं तीर्थं प्रति । अनेनात्ता ज्ञापितं भवति—तत्रा-
ण भवतीह महद्भिनि । ऊर्जे अत्र अमृतादिबन्धम् । यद्य-
पि कीलालमक्षयम् । तथाऽपि परिस्रुतमीति ज्ञानम् । यद्यप्यर्गभवेत्ता ।
यूय स्वधा अमृता स्थ नर्पयन् मम पितापितामहप्राणा
महान् । यूय च तृप्यन् श्रीप्याशनपादुगर्भम् ॥ ३० ॥

नैकवस्त्रो नार्द्रवासा दैवानि कर्माण्यनु सञ्चरेत् ।
पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि
चेत्येकेषाम् ॥ ३१ ॥

नार्द्रवासाः साक्षादार्द्रवासोनिषेधार्थः । अनुसंचरेत् अनु-
तिष्ठेत् । पितृसंयुक्ताः । अत्रापिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिधिराचते योधायनधर्मवियरणे
द्वितीयप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः .

देवकृपिपितृतर्पणमुक्तम्—

अथेमे पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि देव-
यज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-
यज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषा यज्ञाना महत्त्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोग सामा-
न्याच्च महासत्समास्ते । 'देवयज्ञः' इत्यादिसंज्ञाकरणं सव्य-
वहारार्थम् ॥ १ ॥

अथैतान्विविच्यार्ह—

अहरहस्स्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं
समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र 'देवेभ्यस्स्वाहा' इति मन्त्र उद्धर्तव्यः । द्रव्यमोदनप्रभृ-

ति आकाशात् । स्वय वीप्सावचनं नित्यत्वव्यापनार्थम् । समाप्नोति
अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासमं योजना ॥ २ ॥

अहरहस्स्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ३ ॥

‘पितृभ्यस्स्वगानम ’ इति मन्त्रोऽध्याहार्य । उदपात्रं उरक
आज्यौदनप्रभृति तत्पर्यन्तामित्यर्थ ॥ ३ ॥

अहरहर्नमस्कुर्वादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ४ ॥

‘भूतेभ्यो नम ’ इति मन्त्रोच्चार । एते श्रयो महायज्ञा वैश्व
देवबलिहरणैरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतत्तु
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशकेभ्य-
स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥

बहुभ्यो दातु शक्त्यभावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

अहरहस्स्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्तथैतं ब्रह्मयज्ञं
समाप्नोति ॥ ६ ॥

ब्रह्मयज्ञं वर्तव्य । ब्रह्म यज्ञस्म च याग ॥ ६ ॥

तदाह —

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मेन
उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथ-
स्स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां
वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं
लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं विद्वान् स्वाध्यायम-
धीते ॥ ८ ॥

मेधा उपल्लावा । तस्मिन् तत्तद्भावयेदित्यर्थः । वाचि जुहू-
नुद्धिरित्यादि । उदयनं परिसमाप्ति । एतस्मादपि प्रायणीयोऽ-
प्युक्तैव । आरम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्ते । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणी-
यबुद्धिः । वित्तस्य वित्तेन स्वाध्याययज्ञेन स्वाध्याययज्ञमुपासिता
जयति ततोपि भूयांसमक्षय्यमनन्तमपवर्गं मोक्षमित्यर्थः । अपमृ-
त्पूरकालमरणम् ॥ ८ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥
दिशब्दो हेतोः । इत्थं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

स्वभ्यक्तस्तुहितः सुखे शयने शयानो यंयं
क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति ॥ १० ॥

स्वभ्यक्तः तैलादिना । मुद्दितः तृप्तो भोजनादिना । 'यं
यं क्रतुम्'* इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यात् प्रशंसा ॥ १० ॥

एव तावद्गार्हस्थ्यमुक्तम् । अधुनाऽस्यैव प्रशंसा—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक
आहुरदृष्टत्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः ॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टाग्नेः प्रसिद्धः तस्यैतस्य धर्मस्य
चतुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयरुतमिति एके ऋषय आहुः । किमिति?
यावत् दृष्टत्वान्मन्त्रार्थस्य ते, य दृष्ट्वमाहुः । तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं
ये चत्वार इति । चत्वारोऽप्याश्रमा देवलोकायना पन्थान इति ।
एव सत्यय तावन्मन्त्र कर्मवादः कर्मभेदेऽप्येवाश्रमभेदम् ॥ ११

कानि पुनस्तानि कर्मणीत्याह—

ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वाहोमाणाम् ॥ १२ ॥

स्वार्थ एव तद्धित ॥ १२ ॥

तदेपाऽभिवदति—ये चत्वारः पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो
अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवा
परिदत्तेह सर्व इति ॥ १३ ॥

तत्कर्मचतुर्विध्यमृगेपाऽभिवदति । कथम्? ऋषिर्वाग्देव
त्रिष्टुप्छन्दः नवसस्यानि देवता । अज्यानिहोमे तदुपधाने च

विनियोगः । य इमे चत्वारः पथयः पन्थानः देवयानाः देवलोका ।
 भीममेव इतिषन् तद्वननेहानः । ऐष्टिकदयः धावापृषप्योर-
 न्तरा मध्ये विद्यन्ति विविधं गच्छन्ति विदिता इत्यर्थः । तेषा-
 मिति कर्मणि पठ्यते । तानि अज्यानिमजीर्ति क्रियाविशेषणे ।
 अज्यानि अहानि अविगुणं अजीर्णं मध्यं य आवहान् आ-
 रहेन् अनुविष्टेन् । तस्यै नः अस्माकं मध्ये सस्यानि हे सर्वे
 देवाः परिदत्तं प्रगच्छेतेति श्रौतकामांजुदने निश्रेयसं दत्तेति म-
 न्यार्थः । तदेतदेवाश्रम्ये सन्नुपपद्यते । नाश्रमन्तनुर्विष्ये । कथं !
 तदाह—‘गृहस्थ एव स्या’ । तत्र च गृहस्थो वेदिकैः क-
 र्माभिरधिक्रियते नेतरे’ । तदेतदेवाश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु
 भेदपक्षेऽपि गृहस्थो वेदिकानि करोम्यो । मय, अल्पविषयम्
 तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेद् कर्मदास्यं विना का-
 रणेन साधितुं युक्तम् । किञ्च—बहुद्रव्यलपप्रयासमात्म्यं कर्मतानं
 परित्यज्य पारिमाण्यमेवासाधयेयुः पुरुषा । यन्मनेनापि नि-
 श्रेयसं लभन्ते । ‘अर्के नेम्येषु वि-देन किमर्थं पर्वतं घनेन’
 इति न्यायान् । तत्रश्च मयसाम्भ्रानामाभिप्रेतादिवाक्यानाम-
 प्रामाण्यमैवापद्यते । तस्मादेवा चानुक्तिमेवाऽभिरुच्यतेत्युपगम्यते॥

अमुक्त्वाप्यप्याप्यपरिमनातेः पूर्वोक्तपक्षद्वया प्रदर्शयितुं आश्रम-
 चानुक्तिं तावदुपन्यस्यति स्म—

ब्राह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजकः
 इति ॥ ११ ॥

मयसांते नेदितो ह्येते । नेपदुर्गतः ॥ ११ ॥

अपेक्षं प्रमेग धर्मावष्ट—

ब्रह्मचारी गुरुशुश्रूष्यामरणात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति शुश्रूषी । आमृत्योः गुरुकुले वसेत् ।
ये पुनरग्निधनादयो धर्मा उपकुर्वीणस्योक्ताः तेऽप्यस्य विद्यन्त
एव ॥ १५ ॥

वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ॥ १६ ॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपश्शीलः स-
वनेपूदकमुपस्पृशच्छ्रामणकेनाग्निमाधाया -
ग्राम्यभोजी देवपितृभूतमनुष्यर्षिपूजकः स-
र्वातिथिः प्रतिपिद्धवर्जं भैक्षमप्युपयुञ्जीत न
फालकृष्टमधितिष्ठेद्भूमं च न प्रविशेज्जटि-
लश्वीराजिनवासा नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ॥

वने प्रतिष्ठित इति वानप्रस्थः । वैखानसोऽपि वानप्रस्थ एव ।
संज्ञान्तरकरणं तु सव्यवहारार्थम् । विखनमा ऋषिणा प्रोक्त वै-
खानसशास्त्रम् । तत्र हि ब्रह्मो वानप्रस्थस्योक्ता 'ग्रीष्मे
पञ्चतपाः' इत्यादयस्समुदाचाराः समाप्ताचारा इत्यर्थः । वने
मूलफलान्यश्नन् प्रतिपिद्धानि परिहरेत् । तपश्शीलः तप पर ।
सवनेपूदकोपस्पर्शनं त्रिपवणस्नानम् । श्रामणो नामाधानविधिरस्ति
वैखानसशास्त्रे । तेनाग्निमाधाय जुहुयादिति शेषः । ग्रामे
भयमन्न ग्राम्यं ब्रीह्यादिप्रभवं तन्न भवतीति अग्राम्यं श्यामावा-
हारण्यौषधिप्रभवम् । तद्भोजी स्यात् । मूलफले. प्राणधारणा-
क्तोऽवेतद्विज्ञेयम् । देवादिपूजा च तेनैवाक्षेन यथासम्भवं कार्या ।

सर्व आगतोऽतिथि ततस्तेनैव पूजयेदित्यर्थः । तत्रापि प्रतिपि-
द्वर्ज प्रतिपिद्ध पतितादि । व्याघ्रादिहत मास कुदालादि-
नानार्जित मूलादि वा फालट्टप्रतिपेधान् अफालरुष्टाधिष्ठाने न
क्षेपः । ग्रामो वाससमुद्गाथः । वशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च । जटिलः
अलुप्तकेशः अमसाधितकेशश्च । चौरवासाः अनिनवासाश्च । चीरं
वृक्षादानेति वासः कलत्रं वा जीर्णम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म ।
चीराजिनयोर्मिमानान् समुच्चयो गम्यते । तत्र वैकुण्ठोवासोऽ-
परमुत्तरीयमिति । सावत्सरिकान्नं न भुञ्जीत । अनेनैतद्व्यस्यते
तावन्तं कालं सञ्चयो द्रव्यस्यास्ति ॥ १६-१७ ॥

**परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परिव्र-
जेद्यथाविधि ॥ १८ ॥**

बन्धवो मातापितृव्यतिरिक्तयोनिस्सम्बन्धिनः । कुत एतद्व्यस्यते ?
'न कदाचिन्मातापित्रोश्छुश्रूषा' इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् ।
तात्त्विकौपाधिकादधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः — 'अनिचयो
पिबु' इति । परितो ग्रहणः परिग्रहः परिस्सर्वतोभावे ।
सर्वैर्बर्णेर्दत्तः परिग्रहः । प्रशस्तं ब्राह्मणकुले भिक्षेतेति यावत् ।
परिव्रजेत् सन्यसेत् यथाविधि । विधिश्च वक्ष्यते — 'अथातः
सन्यासविधिः' इति ॥ १८ ॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १९ ॥

शिखामुण्डः ॥ २० ॥

शिक्षाव्यतिरिक्तं मुण्डितं यस्येति विग्रहः ॥ १० ॥

कौपीनाच्छादनाः ॥ २१ ॥

परिग्रहानकाः स्युरिति शेषः । कौपीनमाच्छादनं येषामिति 'कृत्य ल्युटो बहुलम्' इति कर्माणि ल्युट् । वृत्तिसतमाच्छादनं कौपीनमिति वैयाकरणः । सोऽयं व्यञ्जनप्रदेशे उक्तः । तथाच गौतम — 'कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य' १२ ॥ इति ॥ २१ ॥

वर्षास्वेकस्थः ॥ २२ ॥

वर्षानाम् ऋतुः । तस्मिन्नेकस्मिन्नेव देशे तिष्ठेत् । 'ध्रुवशीलो वर्षासु' १३ इति गौतमः ॥ २२ ॥

'कौपीनाच्छादनाः' इत्युक्तं, तत्राह—

कापायवासाः ॥ २३ ॥

कपायेण रक्तं कापायम् ॥ २३ ॥

अथ भिक्षाकालमाह—

सन्नमुसले व्यङ्गारे निवृत्तशरावसम्पाते
भिक्षेत ॥ २४ ॥

सन्नं मुमन्त्रं यस्मिन् काले निवृत्तमुमन्त्रव्यापारे इति यावन् । व्यङ्गारे विगताश्चान्ता अङ्गारा यस्मिन् । शरावोऽन्नप्रदानपार्श्व उ-

पलक्षणार्थं । सम्पातस्तम्भार्जने उच्छिष्टावमार्जने वृत्ते इत्यर्थः ।
एतैर्विशेषणरपराह उपलभ्यते । आह च—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षा नित्यं यतिश्रेयः ॥ इति ॥^१

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५ ॥

दण्डो दमनादित्याहुः । वागादिभिर्भूतानि न दमयेत् । अभयः
सर्वभूतेभ्यो दद्यादिति यावत् ॥ २५ ॥

पवित्रं विभृयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुशमुष्टिं पञ्चमुष्टिर्वनजगीपवित्रं विभ्रद्धतेति शेषः ।
तद्वरणं चात्मशुद्धयर्थं देशादेशाद्वा नन्तूनां शोचनार्थम् ॥ २६ ॥

उद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषप्रसारणम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

अपविध्य वैदिकानि कर्माण्युभयतः परिच्छिन्ना
मध्यमं पदं संश्लिष्यामह इति वदन्तः॥

अस्माकं कादशुष्याच्च उभयतः परिच्छिन्नाः विच्छिन्ना भ्रष्टा
। मत्स्ये वै लेकाय भनात्पादनं अपुष्पैः वैदिकानि कर्माण्यग्नि
होत्रादीनि । उभयं च गार्हस्थ्यनिबन्धनं 'मनुष्यलेकं पुत्रग

जयति नान्येन कर्मणा पितृलोकम्' इति श्रुते पितृलोकं देव-
लोकं । तस्मादुभयभ्रष्टा वय, गृहस्थमानववचनात् । अतो वय
मध्यमं पद मत्या सर्वभूतान्तर्गत पद्यते गम्यते तदुपासकैरिति-
पद आत्मानं संश्लिष्यामहे ॥ २८ ॥

नैव भविष्यतीति चेत् अत्र द्रुम —

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरे-
षाम् ॥ २९ ॥

तुशब्द एत व्यावर्तयति । यदुक्तं 'चतुर्धा भेदमेक आहु'
इति तत्र, ऐकाश्रम्यं एकश्चासावाश्रमश्च तद्वत्स्यैकाश्रम्यम् ।
तच्च गृहस्थेनैव प्रजाज्यादीना भेदानामन्यतममित्याचार्यो मन्यते
स्म । कुत ? अप्रजननत्वादितरेषां परिज्याग्नादीनाम् । प्रत्यक्ष
श्रुतिविधानाच्च गृहस्थस्य 'प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सी' ^१, 'तस्मात्प्र
जनन परमं वदन्ति' इत्येवमादीनाम् । तथा 'यावज्जीव जु-
हुयात्,' 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि निमीविवेच्छत, समा' ^२ 'त यज्ञ-
पात्रैर्दहन्ति च' इति । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधान-
मस्ति । तथा 'ग्रन्दीये धर्मस्कन्धश्रुति — 'प्रयो धर्मस्कन्धा
यज्ञोऽध्ययन दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्य-
कुलवामी तृतीय' इति । तत्रशब्देनात्र तावत्परिग्रहानक्यो-
र्ग्रहणम् । सत्य—यद्यत्र विधिप्रत्ययोऽस्ति । नाप्यध्याहार,
अनुपपत्तेरभावात् । प्रायणस्यैव स्तुत्यत्वात्तेषामुपासनस्य । तस्मा-
दैकाश्रम्यमेव माधीय । अपि च अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रन

^१ ते उ. १-२१

^२ इ उ २

^३ या उ २१-१

^४ ए. उ. १-११.

ननमत्रोत्पत्ति । सा चेत्तेषा नास्ति तथा चावश्य भाविष्यमि-
त्युक्त 'प्रजात-तुम्' इति श्रुतिप्रदर्शनेनाह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इतरे त्रय आश्रमा किप्रभवास्तर्हि ?
रागद्वेषादिमत्पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति—प्राहादिर्ह वै कपिलो नामा-
सुर आस । स एतान्भेदांश्चकार देवैस्सह
स्पर्धमानस्तान्मनीषी नाद्रियेत ॥ ३० ॥

प्राहादस्यापत्य प्राहादिः । भेदान् आश्रमाणाम् । देव
स्पर्धयाऽसुरेण । यस्मात्कृता आश्रमभेदाः तस्मात् तान् मनीषी प्राज्ञ
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

अदृष्टत्वात् । ये चत्वार इतिकर्मवादः ऐष्टि-
कपाशुकसौमिकदार्वाहोमानाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थं पुनरुपन्यास । अतोऽप्रजननत्वादितरेषा प्रत्यक्षश्रु-
तिविधानाच्च गार्हस्थ्यस्यैवाश्रममेव निश्रेयसकरम् । उक्त च—
'गृहस्थोपि विमुच्यते' इति । स्यादेतत्—नैव हि कर्मणा
मोक्षोपायत्वमस्ति । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्ष प्रमाण
विद्यमानोपलम्भत्वात्तस्य । नाप्यनुमान सम्बन्धग्रहणाभावात् । न
सत्त्वपि शब्द । कथं ? ऐकिकत्वात् मूलज्ञानभावादसमर्थ । वेद-
वाक्यानि पुन प्रातिस्विनपञ्चायांनि कर्माणीति श्रूयन्ते । यद्यपि-
'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययानिनस्मरुत भवति' इति । तदेतदपि

चिरेण क्षयमालोच्य भवतीति । यथा नक्तं संस्थापनवचनं असं-
स्थितो हि तर्हि यज्ञ इति चिरेण संस्थामालोच्य, तद्वदेवापाततः ।
न कृत्स्नेभ्योपि वेदकर्मभ्यो मोक्ष इतीदृशं वाक्यमस्ति । यद्यप्य-
स्ति तथाऽपि तदन्यार्थत्वेन नेतुं शक्यते । उपमानादि तु
दूरोत्सारितम् । यच्च भगवद्गीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।^१ इति ॥
तदपि सिद्धे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवसरणं ब्रूयात् । तदेवाद्या-
प्यसिद्धम् । अतस्तदप्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणां न मोक्षोपा-
यत्वे प्रमाणमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोनि परम्'^२
इति ।

अधुना केवलज्ञानान् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्ती
त्याह—

तदेवाऽभ्यनूज्यते-एष नित्यो महिमा ब्राह्म-
णस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा
लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव ऋषिः. काण्ड ऋषिर्वा । त्रिष्टुप्छन्दः । ज्ञानप्रशंसा ।
एष अमेति स्म्वक्ष्यते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यास-
व्यो विवरिष्यते 'अपुनर्भवं नयतीति नित्यो महदेनं गमयतीति
हिमा' इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्त्वंदा मः । महिमा महान्
प्रेत्रास्तीति स एष परमात्माऽभिप्रेतः । ब्राह्मणस्येति नात्यशच्छि-
उ-

ज्ञसोपाधिकक्षेत्रज्ञवर्ती च तयोर्व्यातिरेकार्थं । परमात्मा न कर्मणा
अग्निहोत्रादिना वर्धते तत्फलमुप्भवति । अतस्ततोऽन्य कर्ता
भोक्ता च । तथाऽपि कर्त्तव्यान् कर्मणा ब्रह्महत्यादिना निरु-
ष्टो न भवतीत्यर्थं । यतोऽसौ पापमपि न करोति तस्मादेव
तस्य ब्राह्मणस्य सौपाधिकस्य एवशब्द पादपूरणः अवधा-
र्याभावात् । तस्यात्मा परमात्मा पदवित् गम्यतेऽनेनार्थ इति
वेदः पद अत एव 'नावेदविन्मनुते त बृहन्तम्'^१ इत्युक्तम् ।
सततमात्मानमभेदेन विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन
शुभेन च । तदुक्तम्—सम्यग्दर्शने कर्मभिर्न संबध्यते इति ।

यथा—

भिन्त्रते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसञ्चयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥^२ इति

एव स्पष्टमादिना केवलज्ञानादिना य पर्यनुयुक्त —

स ब्रूयात्—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता
पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ । ना वेदविन्म-
नुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये
॥ ६३ ॥

स ब्रूयात् परिभाषयन्नेनामस्तर्कभृत्वमित्यर्थं । सत्यमाह भव न
यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदप्रत्ययनिवर्हणामोक्ष इति, न त्वे-
तत् । एवमपि कर्मण । ननु 'एष नि यो महिमा'^१ इत्युक्तं, सत्य,

ज्ञानात्, तच्च न कर्मनिषेधः । ननु—कर्मणा मोक्षः प्रत्यनुपायत्वात्
निषेधत्वेवेत्युक्तम् । मोक्षानभिज्ञः कर्मद्वेषी देवानां प्रियः मोक्षेऽ-
पि नात्मनश्शरीरपरिग्रहमावहति । *प्रागभावः प्रध्वसाभावो वा'
न तावदात्मज्ञानेन शरीरं प्रध्वस्तं प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्तं 'वृ-
द्धे चेत्यक्षेपप्रापणं इहैव न दुःखमुपलभेन' इति । अथ मन्यमे-
मुखदुःखोपभोगार्थानि देहास्मृताणि पुण्यापुण्यान्पट्टष्ठानि कर्माणि
क्षीयन्त इति । तदुक्तं—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे
परावरे' इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते जनपगमादित्याह ।
ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽभ्युपगतमेव । न हि तत्रापि
चान्द्रायणादिभिः पापकर्ममन्त्रमन्त्राण्यनुभवप्रकारोऽयं वाच्यः
यथोपध्वानम् । यथा चोपश्रमादिना शुष्कगात्रो ज्वरादिना
नभिभूयते तद्वदेतदपि । कथं तर्हि तदाः मोक्षप्रागभावः इति,
वदाम । मुखदुःखोपभोगार्थं देहग्रहणम्, न च मुखदुःखे वा
म्यप्रतिपिद्धकर्ममेवाभावात्, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानाच्च मोक्षमिच्छि ।
आहुश्च मीमांसका —

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवापनिघातया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

हेतुकमात्मज्ञानं तदर्थानि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने
नान्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चात्मानं नैश्वयेदेव, न चोद्यते
आत्मा ज्ञातव्य इत्येकमेव स्तार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रमिद्धचर्मा
प्रज्ञानस्य लभ्यतामिति । कथं तर्हि? अथ परिहारः—'नेन
त्ये' इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिधानात् । तानात्मेन तत्र यद्यस्या

त् । प्रजन्ते प्रजनन इत्यर्थः । ईदृक्कर्म मोक्षायान्यत्र भवती-
त्यभिप्रायः । अतो नावेदवित् अवेदार्थवित् तत्तन्मरुच्च मनुते
नानाति कर्मठ परमात्मानं बृहन्तं सर्वानुभवितां साम्पराये
इत्यत्रसज्जति । निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदवित् मनुत इत्येवमुक्त विस्तरेण किञ्च—

इमे ये नार्वीङ् पराश्वरन्ति न ब्राह्मणास्तो न-
सुतेकरासः । त एते वाचमभिपद्य पापया
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजङ्गय इति ॥ ३४ ॥

बृहस्पत्यार्षि त्रिष्टुप्-०८ । अज्ञाननिन्दया ज्ञानकर्मप्रशमा ।
यतदोर्व्यत्यास उक्तं०५ इमे जना वाचं वेद अभिपद्य अधीत्य
पापया वाचप्रतिरूपया धीरास्तपसि शरते इति सिरीः तन्वते
विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । तन्त्रं कर्म अप्रजङ्गयः अजा-
नन्त अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते नार्वीङ् अर्वाञ्च नापि
पराञ्च चरन्ति उभयभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मच-
र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि-
तृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्ये-
यानि भवन्ति ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजा-
तिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि

ज्ञानात्, तत्तु न कर्मनिषेध । ननु—कर्मणा मोक्ष प्रत्यनुपायत्वात्
निषेधत्वेवेत्युक्तम् । मोक्षानभिज्ञ कर्मद्वेषी देवाना प्रिय मोक्षेऽ
पि नात्मनश्शरीरपरिग्रहाभावज्ञ । *प्रागभाव प्रध्वस्ताभावो वा
न तावदात्मज्ञानेन शरीर प्रध्वस्त प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्त 'बु
द्धे चेत्यक्षेपप्रापण इहैव न दुःखमुपलभेन' इति । अथ मन्यसे
मुखदुःखोपभोगार्थानि देहात्मभूताणि पुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि
क्षीयन्त इति । तदुक्त—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे
परावरे' इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते अनपगमादित्याहु ।
ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽभ्युपगतमेव । न हि तत्रापि
चान्द्रायणादिभि पापकर्मप्रध्वस्त दुःखानुभवप्रकारोऽय वाचनिक
यथौषधपानम् । यथा चोषवासादिना शुष्कगात्रो ज्वरादिना
नाभिभूयते तद्वदेतदपि । कथं तर्हि तदा मोक्षप्रागभाव इति,
वदाम । मुखदुःखोपभोगार्थं देहग्रहणम्, न च मुखदुःखे का
म्यप्रतिपिद्धकर्मसेवाभावात्, नित्यनेमिस्तिककर्मानुष्ठानाच्च मोक्षसिद्धि ।
आहुश्च मीमांसका —

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवापजिघासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्धेतुकमात्मज्ञान तदर्थानि औपनिषद्वाक्यानि । एषमुपपद्यमाने
नान्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चात्मानं नैक्षयेदेव, न चोच्यते
आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मे सार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रसिद्धचर्चमा
त्मज्ञानस्य तन्म्यनामिति । कथं तर्हि अयं परिहार — 'येन
सूर्य' इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिधानात् । साक्षात्त्वेन तत् यद्यत्स्या

* वात्र अ यो गच्छति इव भाति

१ आप धम २ २१-१६

२ मुण्ड. २-२-८

३ तै ब्रा. ३ १२ ९

त् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईदृक्कर्म मोक्षायप्यलं भवति
त्यभिप्रायः । अतो नावेदचित् अवेदार्थचित् तत्कर्मकृच्च मनुं
जानाति कर्मठः परमात्मानं बृहन्तं सर्वानुभवितार साम्परां
इत्यवमज्जति । निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदविज्ञ मनुत इत्येवदुक्तं विस्तरेण किञ्च—

इमे ये नार्वाङ् परश्वरन्ति न ब्राह्मणासो न
सुतेकरासः । त एते वाचमभिपद्य पापय
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञय इति ॥ ३४ ॥

बृहस्पत्याय त्रिष्टुप्छन्द । अज्ञाननिन्दया ज्ञानकर्मप्रशंसा
यतदोर्ध्यत्यास वर्तव्य इमे नना वाचं वेदं अभिपद्य अधीत
पापया वाचप्रतिरूपया धीरास्तमसि शरते इति सिरीः तन्त्रं
विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । तन्त्रं कर्म अप्रजज्ञयः अज्ञा
नन्त अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते नार्वाङ् अर्वाक्ष नार्
पराक्ष चरन्ति उभयभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरग्रे अमृतत्वमश्याम् । जायमाने
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मच
र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि
तृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्ये
यानि भवन्ति ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजा
तिं श्रद्धां तपो षड्भनुप्रदानम् । य एतानि

कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसते
न्यत्प्रशंसन्निति प्रशंसन्निति ॥ ३५-३६

त्रिविधोऽत गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठस्त । त्रैनेतान्विभजति ॥
दश्रुत्या । गृहस्थस्य स्वयादानप्रमृत्याश्मशानफरणात्सर्वं विधी-
यते स्मृत्या । भाष्यकारोऽपि बहु मन्यते स्मास्य च गृहस्थ-
श्रमस्य देवश्रुतिविधानत श्रेष्ठयवचनात्तद्विरोधेनाश्रमानन्तरप्रति-
पत्तिरवगम्यते इति वादः । गौतमोऽपि तु शब्देन इतरौ पक्षौ
व्यावृत्त्य सहेतुकमगु पक्षमेवोपसहनवान् 'एकाश्रम्य त्वाचार्या
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य' इति । आचार्याभिप्रायस्तु विस्त-
रेण प्रदर्शित तस्यात्मुक्त 'ये नत्वार पथयो देवयाना इति क-
र्मवादो नाश्रमवाद' इति ॥ ३५ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरजिन बोधायनधर्मसूत्र
विशरणे द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्याय

ज्ञानमुक्त महायज्ञाश्च । अयेदानीं अवसरमाप्त भोजनमारभते—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां
प्राणाहुतीर्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालीनयायावराश्च गृहस्था एव केन विद्वच्चक्तिविशेषेणो-
च्यन्ते । आत्मयाजी पुन 'जीर्णस्यान् तस्याग्निहोत्रेष्टायाप्' इत्यनेन विज्ञानेनात्मनि तस्माच्छ्रद्धाग्निः । 'तस्यैव विदुषो यज्ञ-
स्यात्मा यजमान' इत्यत्रोक्तं च । एतेषामुपादानं मुनेरपि व.य

माणेन विधिना भोक्तव्यम्, त्रिमङ्ग पुनरन्वैराश्रमिभिरित्येतत्प्रदर्श-
यितुम् । प्राणवत आहृत्य । प्राणशब्दोऽपानादीनामप्युपल-
क्षणाय ॥ १ ॥

सर्वावश्यकवसाने संमृष्टोपलिप्ते देशे प्रा-
दुख उपविश्य तद्भूतमाह्रियमाणं भूर्भुव-
स्तुवरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् ॥ २ ॥

अवश्य भाग्यावश्यं तन्नियोगतोऽहरह कर्तव्यम् । सर्वा-
वश्यं परिसमाप्य मध्यदिनात्प्रागेव 'पूर्वाह्णे वै देवाना मध्यदिने
मनुष्याणामपराह्णे पितॄणाम्' इति श्रुते । तथा दाररक्षणमप्यु-
क्तम्—'पञ्चमे भोजनं स्मृतम्' इति । सम्मृष्टः शोधितः ।
उपलिप्तो गोमयेनोदकेन च । देशग्रहणं मूर्ध्नि पादनिधानार्थम् ।
तेन पादावासनमारोप्य न भुञ्जीतेति गम्यते । प्रादुखल्यं नित्यवत्क-
र्तव्यम् । उपवेशनग्रहणान् आसनशयननिवृत्तिं त्रियते । तेनानेन
मन्त्रेण उपस्थाय नमस्कृत्य मानी भवेत् ॥ २ ॥

न्यस्तमन्त्रं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं
परिपिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृ-
तोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा
पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति प्राणे निवि-
ष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदा
हाय प्राणाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अन्न महाव्याहृतिभिः 'भूरग्रये च पृथिव्यै च' इत्यादिभि
 मदक्षिणमुदक परिपिच्य सव्येन पाणिना भोजनपात्र अवि
 मुञ्चन् अविसृजन् 'अमृतोपस्तरणमसि' इत्यप विवेत् । पुरस्ता
 द्रह्णान् परिधानमन्नस्येति ज्ञापयति । तथोपरिष्ठादिति । इतर
 थाऽन्यदन्न भवेत् । 'अन्नममृतम्' इति श्रुति । अमृतमन्न तस्योपस्त
 रणमुदक तदेवापिधान तत्त्वमसीत्युदकमामन्त्र्यते । 'अपोशान
 कर्म कुरु' इति यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । 'प्राणे निषिष्ट' इत्यन्तेन जुहोतीति सम्बन्ध । प्राणे प्राण र्थमभिनिषिष्टोऽहममृत
 मन्न जुहोमीति मर्येव । मा च शिवस्मुखहेतु आविश अभदा-
 हाय च भव स्वाहेति प्रदानप्रतिपादक प्रयच्छामीति यावत् । एव
 मुत्तरेष्वपि यथामम्भव योजनीयम् ॥ १ ॥

पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतये-
 छजापतिं मनसा ध्यायन्नान्तरा वाचं वि-
 सृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्भुवस्तुवरोमि-
 ति जपित्वा पुनरेव भुञ्जीत ॥ ४ ॥

अन्नेन पञ्चप्राणाहुत्यनन्तर यथेष्ट व्रतयेद्भुञ्जीत । तूष्णीं-
 ग्रहणेन वाग्यमनिवृत्ति मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्यते । ध्यायेदिति शेष
 तेषामपाठ । तथा भूयश्शब्दात् 'अष्टौ ग्रासा' इति गृह्यते ॥४॥

त्वक्केशनखकीटाखुपुरीपाणि दृष्ट्वा तद्देश-
 पिण्डमुद्धृत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पु-

नरद्भिः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयु-
ज्यते ॥ ५ ॥

देशग्रहण लैमनखादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । कीटा बृहतीफ-
लादिषु भवेयुः । पुनः तद्ग्रहण चाजीवमस्त्रिकापिपीलिकादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् 'मशकैर्मक्षिकैश्च निलीन नो-
पहन्यते' इति । आस्तुपुरीष मुदादिपुरीषग्रहणार्थं विदुराहच्छोक-
सगृहीतपरिग्रहार्थं च । यो देश कीटादिसमुक्तं तं देशम् ।
वाचा प्रशस्तस्योपयोगः प्रशस्तमित्युच्चरिते उपयोगः । उच्चारयिता
च स्वयं वाऽन्यो वा ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्स-
यन् । अस्कन्दयन्स्तन्मनाश्च भुक्त्वा चा-
ग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ६ ॥^१

आसीनप्राङ्मुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणादुत्पन्ने तयोः पर्य-
वसानं मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं ग्रतयेत् । तूष्णींग्रहणेनैव
सिद्धत्वादनुवादः । अकुत्सयन् अगर्हयन् अपक्वाशृतादिदोषात् ।
अस्कन्दयन् भृगावनवकिरन् तन्मनाः अन्नेमेव चिन्तयन् भुक्त्वा
चाचान्तश्चाग्निमुपस्पृशेदिति योजना ॥ ६ ॥

^१ "शूद्ररजस्वलाणिततदशने नेत्रे प्रक्षाल्य भुञ्जीत" इत्यधिकं सूत्रम्

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तै-
र्नावद्येत् ॥ ७ ॥

सर्वभक्ष्योदाहरणत्वेनापूपादिग्रहणम् । एतदन्तैर्नावद्येत् न खण्ड-
येत् दन्तखण्डितावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नादद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नातिसुहितः ॥ ८ ॥

अत्यशन वर्जयेत् । उक्तं च—न भुञ्जीतोद्धृतस्नेह नाति-
सौहित्यमाचरेत्^१ । इति । अतो मित्ताशनमिति ॥ ८ ॥

अमृतापिधानमसौत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽ-
चान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां प्र-
न्थिरसि रुद्रो मा विद्यान्तकस्तेनान्नेना-
प्यायस्वेति ॥ ९ ॥

अमृतस्यापिधानमुपरि प्रच्छादन उदकं तत्स्वमसीति मन्त्रार्थः ।
अभिमर्शनमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः काण्डर्षिर्वा निवृत्तायत्र छन्दः जीवो
देवता । हृदय जीवायतनं तत्रस्थो जीव आमन्त्र्यते । ग्रन्थिः
बन्धनं प्राणायतनं असि रुद्रः अन्तकः अन्तकस्सन् मा अन्नं विश
अस्तकौ माभूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम तेनान्नेन मा आप्यायस्व
वर्धय ॥ ९ ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणीं निस्त्रा-

^१ मनु ४ ६२.

^२ दक्षिणेन पादाङ्गुष्ठे पाणिना

वयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समा-
श्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्री-
णाति विश्वमुगिति ॥ १० ॥

हाम्या हस्ताभ्यामुदकं निस्त्रावयेत् । अङ्गुष्ठमात्रं इत्युच्यते वाम-
देवं तस्य अनुष्टुप्छन्द आत्मा देवता । मात्रञ्चप्रत्ययः । आद्य
परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या । आह च
कृष्णद्वैपायनस्सावित्रद्युपाख्याने—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचर्क्य यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्रयश्चासावीश्वरः जगतो जङ्गमस्य शास्ता
वैवस्वतः प्रभुः प्रभूतः प्रीयता विश्वं भुनक्ति भुङ्क्ते इति विश्वभुक् ॥ १० ॥

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् श्रद्धायां
प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्त्रेनाप्याय-
स्वेति पञ्च ॥ ११ ॥

पञ्चेति मन्त्रा हुतानुमन्त्रणं तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुमन्त्र-
णमन्वीक्ष्य वदनं तदूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि स आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम् ॥ १२ ॥

स्वशरीरमनुमन्त्रयत इति शेषः । जीवपरमात्मानावेकीभावये-
दिति मन्त्रार्थः ॥ १२ ॥

अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ॥ १३ ॥

अक्षरं प्रणवत्त्वेन आत्मानं प्रणवक्षेत्रज्ञं वा एकीभूय
ध्यायेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विधिप्यते ॥

विदुषः प्रशंसैषा । तथा च श्रुतिः — 'स य इदमविद्वानग्निहोत्रं
जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्कृत् स्यात्' इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि दहन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥

इषीकं तृणीवशेषः । तूलग्रहणात् शुष्कमिति शेषः । आत्मयाजी
यथाविधि भुञ्जान सर्वाणि इह जन्मानि जन्मान्तरे च कृतानि ।
श्रुतिरपि 'तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते त्वं ह्यस्य सर्वं पाप्मानः
प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति ॥ १५ ॥

केवलाघो भवति केवलादी । मोघमन्नं वि-
न्दत इति ॥ १६ ॥

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अथ पाप इतरथा
केवलाघो भवेत् । कोऽसौ केवलादी वेवलाहारित्यर्थः । स
एव मोघमन्नं विन्दत इति अनया ऋषा निन्दने इति शेषः ।

अस्य ऋषिभिः त्रिष्टुप्छन्दः । अन्नदानप्रशंसा । मोघममधान
अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्क्ते तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ
वा--एतद्विस्तोर्वक्यं, तस्य वध इत्युक्तं, तमावेष्टयति नार्थमणं
पुष्यति देवतार्थं न प्रयच्छतीति । नो सत्त्वार्थं नाप्यभ्यागत
पूजयति स एव केवलाद्यो भवति केवलादित्वात् । तदेतद्विस्तयेन
गतश्लोकदर्शितविस्तरः ॥ १६ ॥

स एवमेवाहरहस्तायंप्रातर्जुहुयात् ॥ १७ ॥

एतद्व्युत्पत्ते 'सर्वाविश्वराजसने' इत्यस्य दिवसे कर्तव्यनामान्ते
दिवाभोजिन इव एव राजावित्वयमर्थः इति ॥ १७ ॥

राज्ञो भोजनद्रव्याभावे कथम् ?

अद्विर्वा सायम् ॥ १८ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ १८ ॥

मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वक्षीरनन्तरम् ।

बालवृद्धास्तथा दीनान्व्याधितांश्च वि-
शेषतः ॥ १९ ॥

अन्तर्वक्षी मधिणी । ऋज्वन्यत् ॥ १९ ॥

अन्यथाकरणनिन्दा—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते यथाविधि ।
 भुज्यमानो न जानानि न स भुङ्क्ते स
 भुज्यते ॥ २० ॥

भुज्यमानः क्षीयमाणोऽपि न जानात्यात्मनोऽन्तम् । न हि स
 भोजनकर्ता । किं तर्हि ? स भुज्यते कर्म भवति । यथा
 भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं कैवल्यदीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

पितृदैवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 वाग्यतो विघसमश्रीयादेवं धर्मो विधीयत
 इति ॥ २१ ॥

विघसः शेषः । तथा वसिष्ठोऽप्यतिथिपूर्वाप्रकरणेऽप्याह—
 'श्रेयांसंश्रेयांसमानुपूर्व्येण । स्वगृहाणां कुमारीबालवृद्धतरुणाप्र-
 जाताः । ततोऽपरान् गृहान् । श्वशुरगण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ
 निर्वपेत् । शूद्रार्योच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यान् । शेषं दम्पती भुञ्जी-
 याताम्' * इति । वाग्यत इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २१ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
 द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

अपरिमितं प्रासाना परिमाणसङ्ख्यानियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

आहिताग्निरनङ्गुंश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्रन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्र-
तामिति ॥ २३ ॥

अनङ्गुहणं दृष्टान्तार्थम् । नैतेषां परिमितमित्येतत्सिद्ध्यति ।
कर्मकर्तृत्वेनानश्रनामेषां न सिद्धिः कर्मणः । उपवासप्रतिषेधश्चा-
यम्, आहिताग्नेर्ब्रह्मचारिणश्च उपवासे सति शुश्रूषायाः कर्मणश्च
लोपप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

दिञ्च—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेचु-
सः ॥ २४ ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपनिन्दैषा । नन्वेव सति पञ्चाहुतिलोप एव दोष-
स्स्यात्, नेतरग्रासलोपे । यथाऽग्निहोत्रहोमे हुतशेषप्राशनाभावे दो-
षो नास्ति तद्वदेतदपि । वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते । स्यादेत-
देव यद्यनशननिन्दा स्यात्, अपि तु अदन्तदशननिन्दैषा ॥ २४ ॥

विमेष एवोत्सर्गः सर्वदाऽशितव्यमेव नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधा-
नम् ॥ २५ ॥

उपवास एव साधीयानित्यर्थ ॥ २५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचनेति

कालयोरन्तराऽनशन तदुपवासश्च भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजन
कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा ज-
पेदिति ॥ २७ ॥

निरुद्धे भोजने व्याधादिना द्रव्यामम्भनेन वा तदानीं 'मूर्ध्नि
वस्व' इत्यादीन् प्राणाहुतिमन्त्रान् वा जपेत् उत्तम ॥ २७ ॥

एवमाचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्राणा ब्रह्म तद्भूय तद्भावं ॥ २८ ॥

इति श्रीनोविन्दस्वामिरुत बोधायनधर्मविधरण
द्वितीयप्रश्न सप्तमाध्याय

येन विधिना स्वयं भुञ्जीत तन्मनिषादयितुमर्चना परभोजन या
रयितुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भक्त्यानिषिद्धभोजन आ

हमोजनं च । तदिदानीं श्राद्धमुच्यते —

पित्रयमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च ॥ १ ॥

पितृदेवस्य पित्र्यं श्राद्धम् । तदेव आयुष्यमायुषे हितम् । स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनम् । प्रशस्यं प्रशंसनीयम् । पुष्टिकर्म सर्वमुखसम्पत्तिमावलक्षणं श्राद्धं बक्ष्याम इति सङ्ग्रहः क्रियते ॥ १ ॥

कान् पुनश्श्राद्धे भोजयेदित्याह —

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निप्यडङ्गः
विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्स्नातक इति
पट्टिपावनाः ॥ २ ॥

त्रयो मधुशब्दवन्तो मन्त्रा 'मधु वाता ऋतायते' इत्यादयः । ते येन बहुशोऽप्यस्ता स त्रिमधुः । त्रिणाचिकेतो नामाध्वराणां व्रतं तच्चारी 'अथ वाव य पवते' इत्यनुवाकत्रयविद्वान् । त्रिसुपर्णो नाम बहुचाना व्रतं तच्चारी त्रिसुपर्ण 'ग्रहमेतु माम्' इत्यनुवाकत्रयविद्वान् । पञ्चाग्निः सध्यावसध्याभ्या सह । पडङ्गवित् प्रसिद्धः । शीर्षकः शिरोवृत्तिकः अधर्वणामेतच्छिरो-व्रतं नाम । ज्येष्ठसाम 'मूर्धनि दिव' इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणं स्नातको वेदितव्यः । पट्टिपावनाः पट्टिशोधकाः ॥ २ ॥

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो ग्रन्थो यः तमर्थतो ग्रन्थनश्च वेत्ति

^१ ऋक्स १-६-१८

^२ याज्ञिकी ४८

^३ ते मा ३-११-७

^४ ऋक्स ४-५-९

सोऽपि पङ्क्तिपावनः श्राद्धार्हः । तदभावशब्दः पूर्वैस्साम्बन्धनीयः ।
रहस्यविदभावे, त्रिमधादय इत्यर्थः ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति श्राद्धस्य महिमा ।

तस्मादेवंविदं सपिण्डमप्याशयेत् ॥ ४ ॥

महिमा सम्पत्पङ्क्तिपावनाः । ऋगादिशब्देन तद्विदो लक्ष्यन्ते ।
यस्मादेवं तस्मात् एवंविदं वा सपिण्डमप्याशयेत् एवंविदं रह-
स्यविदं ब्रह्मज्ञम् । तस्मादत्यन्तगुणवानपि रहस्यवित्सपिण्डो भोज-
यितव्यः । रहस्यविदेव भूतानां श्रेष्ठो भवति । आह च—

भूतानां प्राणिनश्श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराश्श्रेष्ठाः नरेषु ब्रह्मणास्मृताः ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मचः परं भूतं न किञ्चिदिह विद्यते ॥^१ इति ॥

राक्षोग्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयञ्छनैः ॥५॥

राक्षोग्नानि सामानि 'अग्रे रक्षाणो अंहसः,^२ अग्रे गुह्या
हि ये तव,^३ प्रत्यग्रे मिथुनादह यातुधाना,^४ प्रत्यग्रे हरसा हरः,^५
न तस्य मायया च न,^६ श्रुष्ट्यग्रे नवस्य मे,^७ यद्वा उ वि-
श्वतिः पित,^८ अग्निं होतारम्^९ एतत्सूक्तोत्पन्नानि । स्वधावन्ति
यजूंषि च 'सोमाय पितृपीताय स्वधानमः'^{१०} इत्यादीनि । मध्वृ-

^१ मनु. १-१६.

^२ ऋक्सं. ५-२-२०.

^३ ४-५-२९.

^४ ८-४-९.

^५ ८-४-९.

^६ ६-२-१२.

^७ ६-२-११.

^८ ६-२-११.

^९ १-१-१५.

^{१०} बो. मृ. १-८-८.

चः 'मधु वाता' इत्यादीनि त्रीणि । पवित्राणि 'पवमानमु-
र्तेन' ^१ इत्यादीनि । मुञ्जानान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ५ ॥

चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धाञ्छुचीन्मन्त्रवत्स्रचचरानयुजः पूर्वेषुः

प्रातरेव वा निमन्त्रय सदभोपक्लृप्तेष्व्वास-

नेषु प्राङ्मुखानुपवेशयत्युदङ्मुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचार । यद्वा—गुरुपूर्वक्रमागत शास्त्राध्ययन तद्विहि-
तोपनयन च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनूचानाः ।
योग्यसम्बन्धा मातृपित्रमम्बन्धा । गोत्रासम्बन्धा अमगोत्राः ।
मन्त्रासम्बन्धा अशिक्षोपाध्यायाः । शुचयो बाह्यान्तरयोः ।
मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्यादीनामेतेषां च समस्तभावः कल्प्यः ।
निमन्त्रणं च परित्यागि प्रसीदन्तु यवन्तः भोक्तृमित्येवमादि ॥ ६ ॥

अथैनांस्तिलमिश्रा दधः प्रतिग्राह्य गन्धै-

र्माल्यैश्चालङ्कृत्याग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातो-

ग्निमुपसमावाप सम्परिस्तीर्याग्निमुखा-

त्कृत्वाऽऽज्यस्य तिस्रः आहुतीर्जुहोति ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वाहा ।

यमायाद्विःस्वते पितृमते स्वधा नम-

स्स्वाहा । अग्नये कः पवातनाय स्विष्टकृते

स्वधा नमस्स्वाहेति ॥ ७ ॥

करिष्यामीत्युक्ते कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञात इति शेषः । अन्यतो हि प्राप्त्यर्थमाग्निमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तच्छेपेणान्नमभिधार्य अन्नस्यैता एव तिस्र
आहुतीर्जुह्यात् ॥ ८ ॥

तच्छेपेण आज्यशेपेण अन्नस्य अन्नेनेत्यर्थः एता इत्याहुति-
मन्त्रान्वयपदिशति ॥ ८ ॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्शब्देन इह कावा गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृभ्यो दातव्ये वयोम्य पिण्डदाने कारणमाह—

वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्तीति वि-
ज्ञायते ॥ १० ॥

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

कराद्गुप्तेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तुकामस्य ब्राह्मणस्य कराद्गुप्तेन अन्नेन स्वपाणिना भोज्य-
द्रव्यमभिमृशति । स्वपाणि र्ववहितकारणम् ॥ ११ ॥

तैत्ति मन्त्राः—

पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टर्चस्ते महिमा
दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपि-
धानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणा-
नां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षि-
तमसि मा पितॄणां क्षेप्ता अमुग्रामुष्मिन्

लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायु-
रुपश्रोता यजुंषि ते महिमा दत्तस्याप्र-
मादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मण-
स्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याव-
तां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पि-
तामहानां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इति ।
द्यौस्समं तस्य त आदित्योऽनुख्याता सा-
मानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जु-
होमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रपिताम-
हानां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन्लोके इति ॥ १२ ॥

एते त्रयो म त्रा पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्रमा । लोकानां तावन्महिमा
एष वेदितव्यः यदेतद्दीयतेऽन्नं तदामन्त्र्यते । पृथिव्या
मम तस्यैव त्रिषस्य तव अग्निरुपद्रवः साक्षिभूत एवमुपश्रोता अ-
नुग्यातेति च । ऋचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपामनया
दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्र आधार द्यौरे-
वापिधानं ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य मुखे त्वा जुहोमि ब्राह्मणानामि-
त्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । अक्षितमसि मा क्षेष्टाः
क्षेयं मा गा । पित्रादीनां परस्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अग्नौ करणशेषेण तदन्नमभिधारयेत् ।

निरद्भुष्टं तु यद्दानं न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥

हस्ताङ्गुष्ठेनाभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्देया ॥ १३ ॥

उभयोश्शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥ १४ ॥

सव्येन पाणिना भाजनमृषस्यैव भुञ्जीतित्येतदनेन विधीयते
शाखयोः हस्तयोः ॥ १४ ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्धविः ।

तिलादाने हृदायादास्तथा क्रोधवशेऽसुराः ॥

भोजनस्थानेषु आसनस्थानेषु च तिलविकिरणस्याक्रोधस्य च
प्रशसेया ॥ १५ ॥

कापायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्धविः ॥

देवे कर्मणि पित्र्ये च कापायवासोऽग्निपेधं श्वेत्तमसा मावे-
तव्य इति विधानार्थम् । किञ्च—कापायवाससो यतीश्वरा । तेऽपि
पित्र्ये देवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वते तद्देवगमं पितृगमं
च न भवतीति शेषः । हव्यं देवदेवत्यं कव्यं पितृदेवत्यम् ॥ १६ ॥

यञ्च दक्षमनद्भुष्टं यच्चैव प्रतिगृह्यते ।

आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन नमृ-

ध्यत इति ॥ १७ ॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्गुष्ठस्थाबहिर्मावार्थः, तिष्ठत आचमननिषेधा-
र्थश्चायं श्लोकः ॥ १७ ॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्धानेनादावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च
गौतमः—‘भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु’ इति ॥ १८ ॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ १९ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ २० ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादाववगमयितव्यम् । ‘आशयेष्वग्नशेषान् स-
म्प्रकिरन्ति’^१ इत्यादि । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति मासिश्चाद्धे सोऽ-
पि वेदितव्यः प्रयोगान्तरमिति ॥ २० ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ २१

देवे वैश्वदेवे ॥ २१ ॥

इतरथा दोषमाह—

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्प-

दम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं प-

रिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

कारुण्यात् स्नेहात् लोकगर्हमयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते साति
प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।

दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका

। इति ॥ २३ ॥

। श्रद्धासेनननोऽर्पवादः । पिण्डोदकाः पिण्डविन्तकाः माताम-
हादयः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते शोधायनधर्मसूत्रे

द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः.

औरसेन हि पुजेणर्णोपाकरणं भवति । अतस्तत्प्रशंसार्यमाह—

प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

‘प्रजा सापुत्रः’ तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समारख्येत्यश्विनावूचतुः ॥

प्रजननमुत्पादनं तन्निमित्ता पुत्र इति समाख्या मसिद्धि-
रित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता . पुत्रसमाख्या अतो दत्तादिरत्र
प्रतिनिधिः । तत्रैते श्रुतौ भवतः—‘परिषदां हारणस्य रेवणो,
न हि प्रमाय” ॥ २ ॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापराय-

णः । प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्स्वेस्वे वंशे

जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुशब्देन तत्करणं लक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्धयोपासनं
विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह च—

ऋपयो दीर्घसन्द्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 आयुर्दिप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥
 अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरापि ध्रुवम् ।
 नाधितिष्ठेत केशास्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।
 न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
 लोष्टमर्दो तृणच्छेदी नखखादो च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽश्विरेव च ॥¹

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । 'एतस्मिन् वाव तप इत्या-
 हुयैस्त्वं ददाति' इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि ।
 स्वाध्यायेऽप्ये तु मतिद्धे एव । स्वे इति । त्वयं ब्राह्मणो
 ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमभिनेतं पुत्रकारणत्वात् ।
 जयः परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रनो-
 त्पत्युपायाः यथा विधानं क्रियमाणाः प्रनोत्पत्युपाया भवन्ती-
 त्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।
 तानि मुच्यतात्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-
 संशयात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्य-

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।

दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका

। इति ॥ २३ ॥

। अद्वासजननोऽर्थवाद । पिण्डोदकाः पिण्डचिन्तना माताम
हादय ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिरुक्ते बोधायनधर्मविधरणे
द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्याय

औरसेन हि पुत्रेणर्णापाकरण भवति । अतस्तत्प्रशंसार्थमाह—

प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

। प्रजा सत्पुत्र तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ॥

प्रजननमुत्पादन तन्निमित्ता पुत्र इति समाख्या प्रसिद्धि
रित्यर्थ । न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या अतो दत्तादिरत्र
प्रतिनिधि । तत्रैते ऋचौ भवत—‘परिषद्य ह्यरणस्य रेवणो,
न हि ब्रभाय’ ॥ २ ॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापराय-

णः । प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्स्वेस्वे वंशे

जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुशब्देन तत्करण लक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्धयोपासन
विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह च—

ऋपयो दीर्घसन्द्भत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥
 अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि ध्रुवम् ।
 नाधितिष्ठेत केशास्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।
 न कार्पासास्थि न नृपान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
 लोष्टमर्दां नृणच्छेदी नखस्तादी च यो नरः ।
 स किनाशं यजत्प्राष्टु सूचकोऽष्टचिरेव च ॥^१

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । 'एतत्सलु वाव तप इत्या-
 हुर्यस्त्वं ददाति' इति श्रुतेः । वक्ष्यमाण वा ब्रह्मचर्यादि ।
 स्वाध्यायेज्ये तु प्रसिद्धे एव । स्वे इति । स्वयं ब्राह्मणो
 ब्राह्मण्यमित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् ।
 जय परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रजो-
 त्पत्युपाया यथा विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्युपाया भवन्ती-
 त्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।
 तानि मुञ्चात्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-
 संज्ञयात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्य-

कर्तव्यैरिति शेषः । जन्म ,उपायनं तनं प्रमृति ऋणवान् भव-
ति । ततः प्राक्, शूद्रसमत्वात् । तानि कर्माणि ऋणानि
विमुच्य यथाविधि सम्पाद्य आत्मवान् स्वतन्त्रो भवति । यस्मा-
दयं धर्मसंशयात्, किमेतानि यथावत् सम्पादयितुं शक्यामी न वे-
त्येवंरूपसंशयाद्रिमुक्तो, भवति ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तद्वणमपाक्रियत इत्याह—

स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्द-
रम् । प्रजया च पितृन्पूर्वाननृणो दिवि
मोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सोमयगेन ॥ '५ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोह-
तीति ॥ ६ ॥

पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि दृष्टेनेति-
शेषः । अमृतं देवैस्सायुज्यम् । नाकं कमिति सुखमेतत्प्रातिपि-
ध्यते । दुःखाननुविद्धं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावत् । 'दिवि
मोदते' इति सिद्धे पुनरुपादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । अथाहुः
पौराणिकाः—

एष्टव्या वहवः पुत्राः यद्येकोपि गया व्रजेत् ।
एष्टव्या वहवः पुत्राः नीलं वा वृषमुत्सजेत् ॥ इति ॥

अथेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह—

विज्ञायते च—जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्
ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋपिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमृणसंयोगं
वेदो दर्शयति ॥ ७ ॥

तदपाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किञ्च—

सत्पुत्रमुत्पाद्यात्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्साधुपुत्रः अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तपो-
त्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । 'अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुः तस्मा-
देनमनुशास्ति' इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

इदं चा-यत्—

सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान् ।
सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥

अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्तपूर्वापरानात्मसप्तमान् अन्यान्
असत्पुत्रान् एनसस्तारयतीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्यफलमवाप्नोति ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥

औषधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

‘औषधिसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्लपानां क्रिमीणावपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि रसःपिशाचाद्यपनयनात् । ‘तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत्’ इत्यस्य विस्तरः ॥ १०-१२ ॥

न चैतावता—

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टपयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः भेत्य तपोनिष्ठा हि ताः स्मृताः^१ ॥

इत्येवमाशङ्कनीयमित्याह—

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

तस्य प्रजोत्पादने यत्नतः औषधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलज्ञानेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐकरूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति ? प्रजामुत्पादयेदित्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्ट्यौषधमन्त्रादिषु चैकरूपेणापेक्षिकत्वादिति ॥

इदानीमृणश्रुतो ब्राह्मणग्रहणं सत्रियवैश्यगोरपि प्रदर्शनार्थमेतदित्याह—

सर्ववर्णेभ्यः फलवत्त्वादिति फलवत्त्वादिति ॥ १४ ॥

फलवत्त्वात् प्रयोननवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याध्ययनं तच्च
वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवाणिकानामित्यर्थः । यद्वा—फलवत्त्वात्
औपधमन्त्रादेरपि ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते योधायनधर्मधिवरणे
द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः.

अथातस्संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सम्यक् न्यासः प्रतिग्रहाणां संन्यास विधिर्विधानमिति कर्त्त-
व्यता ॥ १ ॥

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम् ॥

स इति सर्वनाम्ना प्रसिद्धो निर्दिश्यते । स च गर्भाधा-
नादिसत्कारैस्संस्कृतः अधीतवेदी चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियो-
ग्यो गृह्यते । तत्रापि दृष्टानुश्रविकेर्विषयवितृष्णस्य ब्रह्मविदो
ब्रह्मचर्यादेव संन्यासेऽधिकारो नान्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं ब्रह्म-
चर्यवानिति । अतश्चाविप्लुतब्रह्मचर्यस्यापि चरितनिर्वेपस्य गृह-
स्थसंन्यासवनाश्रमाधिकारः । प्रव्रजति प्ररपेण व्रजति न प्रत्या-
वर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चण्डालादिप्रत्यवसिता परिव्राजकतापसाः ।

तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैस्सह वासयेत् ॥

सवासात्तत्र प्रायश्चित्तं संवर्तते आह—

सन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापात्तं भजेत यः ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमथान्तं पाप्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ॥

एतदेकेषां मतम् ॥ २ ॥

अथ 'परेषामाह—

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानामेव केनचिद्वृत्तिविशेषेण संज्ञामुत्तरस्मिन्नध्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्रदेतेऽपि प्रव्रजेयुः ॥ १ ॥

एवमथ सापत्यानामपि—

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् संजात इति शेषः । विधुरो मृतभार्य भार्यान्त रोपाटानार्थमसमर्थश्च गृह्यते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्यापि सापत्यस्याह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

अयमसमर्थस्याग्निहोत्रादिषु समर्थापत्यस्याधिकारः ॥ ५ ॥

अयमपरः कालनियम पूर्वैस्तमुच्चीयते विकल्पार्यः तेनैकराश्या-
पेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति ॥ ६ ॥

प्रायशस्सप्तत्या ऊर्ध्वमेव भार्यानिवृत्तिरस्य गार्हस्थ्यधर्मानुष्ठाना-
सामर्थ्यं वा भवतीति तत्त्वत उक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति ॥ ६ ॥

वानप्रस्थस्य संसारकर्मविरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽवसानम् । असामर्थ्यमाश्रमविहितधर्मानुष्ठाने । अस्या-
मवस्थाया म्रज्ज्याम्रज्ज्य वा वानप्रस्थेनापि ध्यानपरायणेन भवित
व्यं वानप्रस्थान्तरेभ्य एव भेक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यातिरि-
क्तावस्थासु कृतोपि सन्यासोऽकृत एव भवति ॥ ७ ॥

संप्रत्युक्तलक्षणानामप्यनात्मविदा सन्यासाधिकाराभाव दर्शयितुमृच
पठति—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदविन्नं विदित्वा
न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सैयाऽऽश्रमचातुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिव्याख्याता । तं विदित्वै-
वेत्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८ ॥

अस्यामृचि नित्यो महिमेति पदद्वयमस्ति । तत्तावदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीतिनित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भव पुनर्जन्म तदभाव नयतीति नित्य पदविन्यासेनेत्यर्थ ॥

महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १० ॥

स्पर्धामेतत् ॥ १० ॥

विधि व्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्प-
यते ॥ ११ ॥

पूर्वाद्धे वपनं कृत्वा अपराद्धे उपकल्पयते आर्जयति ॥ ११ ॥
किं तदित्याह—

यष्टयश्चिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मिति ॥ १२ ॥

यष्टयो दण्डाः द्वितीयार्थे मथमा । शिक्यं रज्जुनिर्मितं
भिक्षापात्रधारणम् जलपवित्रमुदकस्यापनयनहेतुभूतं आचमनार्थं
वस्त्रम् । तस्माभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं चाष्टाङ्गुलं
प्रादेशमात्रं भवति । उक्तं 'कमण्डलु' । पात्रं भिक्षाचरणार्थम् ।
तत्र विकल्पः—'अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तथा'
इति । इतिशब्दः पादुकाद्युपलक्षणार्थः । तथा हि—

पादुकांमजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ ।
सूचीपल्लववल्कं च त्रिविष्टम्भं कमण्डलुम् ॥

एतेष्वन्यतमामावेऽपि दोषामाख्यापनार्थमिदम् ॥ १२ ॥

एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामस्तीमान्तेऽग्रच-
गारेवाऽऽज्यं पयो दधि त्रिवृत्प्राश्य उपव-
सेदपो वा ॥ १३ ॥

आपरिसमाप्तेर्न मुञ्जीत । अपां त्रिवृता सह विकल्पसम्भवा-
पेक्षः ॥ १३ ॥

तस्य प्राशनमन्त्र —

ओं भूस्सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्य-
म् । ओं भुवस्सावित्रीं प्रविशामि भर्गो
देवस्य धीमहि । ओं सुवस्सावित्रीं प्रवि-
शामि धियो यो नः प्रचोदयात् । पच्छोऽ-
र्धर्चशस्ततस्समस्तया च व्यस्तया च ॥

प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादै सावित्र्या पच्छो विहरणमेतदित्यर्थः ।
अर्धर्चशः सावित्र्या प्रणवव्याहृतिभिर्विहरेत् । ततश्च सम-
स्तयाऽनवानमुच्चरितयैव विहरेत् । व्यस्तया पच्छोऽन्ते विरम्यो-
च्चरितया विहरेदेव ॥ १४ ॥

आत्मानमात्मन आश्रमादाश्रममुपनीय
ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५ ॥

आश्रमान्तरमिति वचनात्त्रिवृत्प्राशनादूर्ध्वं प्रत्यापत्तिर्नास्तीति दर्श-
यति । ब्रह्म सावित्री तथा पूत त्रिवृत्प्राशनेनैव सन्यास कृत
इत्येतदेकीय दर्शनम् ॥ १५ ॥

तथा परेषाम्—

अथाप्युदाहरन्ति—

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

भिक्षावलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक
इति ॥ १६ ॥

। न केवलं त्रिवृत्पाशनदेव भिक्षुकः । किं तर्हि? वक्ष्यमाणै-
होमादिभिरपि । भिक्षुकः इति 'सज्ञायाम्' इति कन्प्रत्यय ॥

। स एष भिक्षुरानन्त्याय ॥ १७ ॥

। तदेवानन्त्यं स चात्मा तद्भावाय भवतीत्यर्थ ॥ १७ ॥

हुतहोम इत्युक्त, तदिदानीं प्रपञ्चयति—

पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधा-
यान्वाहार्यपचनमुपसमाहृत्य ज्वलन्तमा-
हवनीयमुद्धृत्याज्यं गार्हपत्ये विलाप्योत्पूय
स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्या समिद्धत्याहव-
नीये पूर्णाहुतिं जुहोति ओं स्वाहेति ॥

नात्र निरोहितं निषिद्धं ॥ १८ ॥

एतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यथा दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानं तथेतदपि ब्रह्मप्रवेशस्य ॥ १९ ॥

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं
तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि

सादयित्वा दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतने
दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्त-
र्धयेतां रात्रिं जागर्ति ॥ २० ॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्निपरिग्रहार्थः । अत ओषवस-
न्तीत्योषवसम् । तेनापि तत्सन्निवर्ष इदं कर्तव्यम् । जागर्ति
बुध्यते । एषा हि ब्रह्मरात्रिः । अन्यदसंवृतम् ॥ २० ॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽ-
ग्नीन् समारोप्य प्रमीयते सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्याम् ॥ २१ ॥

अग्नीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वक्ष्यमाणम्यात्मसमा-
रोपणस्य अस्मिन्नप्यवसरे पाठोऽभ्यन्तः परस्मिन्नपि क्रमेऽग्निसमारो-
पणाम्यनुज्ञानार्थः । एतदवस्थापन्नस्य मृतस्याश्रमफलावाप्तिर्भवती
त्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय काल एव प्रातः-
रात्रिहोत्रं जुहुयात् ॥ २२ ॥

रात्रे पश्चिमो यामः पञ्चमिकावशेषो ब्राह्मो मुहूर्तः । उप-
प्रमृत्योत्थादित्येके । तत्र शक्त्यपेक्षो विरहः । कालग्रहणं
उपोदयाम्युपिनोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः कावस्तत्प्रदर्शना-
र्थम् ॥ २२ ॥

अथ पृष्ठयांस्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्ति-
ष्ठते ॥ २३ ॥

अग्निर्वैश्वानरो देवता अस्य । ओपासननिष्ठ आत्मसमारोप-
श्चेत् तद्देवत्यः चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपेदमृण्म-
यान्यनायसानि ॥ २४ ॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवात्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी शवतं नस्समनसाविति ॥

प्रक्षिपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

अथात्मन्यग्नीन् समारोपयते या ते अग्ने य-
ज्ञिया तनूरिति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिघ्रति ॥

एकैकमग्निं सभ्यावसध्यावपि यदि विद्येते, तथा ओपासन-
मपि । जिघ्रतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूपायने* नाग्रेराघ्राण
कर्तव्यमिति गम्यते । सर्वत्रायमात्मममारोपणप्रकारः ॥ २६ ॥

अथान्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवः संन्य-
स्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति
त्रिरुपांशूक्त्वा त्रिरुच्चैः ॥ २७ ॥

मुहुयादिति वाक्यसमाप्ति । सन्वस्तमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

त्रिपत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिपत्याः । सुषामादिषु पाठात् पत्वम् । देवा हि सकृ-
द्विवोक्तीनामिति मन्त्रेऽनृतम्, 'अनृतसम्मिता मनुष्या' इति श्रुते ।
त्रिरुक्तै प्रतिघ्नन्ति श्रद्धयति ॥ २८ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः इति चापि
पूर्णमञ्जलिं निनयति ॥ २९ ॥

अस्मत्त निर्भयानि भूतानि सन्तिवति मन्त्रार्थ । अद्वि पूर्णोऽ
अलि द्विहस्तसयोग ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः । न
तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि हि जाय-
त इति ॥ ३० ॥

अभयदानप्रशंसेषा । एतदन्तश्च सन्यासविधि । ये पुन-
रनग्रयो विधुरादय तेषामप्युपकल्पममृति दानान्त मायोऽग्निकार्यर-
हिते प्र००७ ॥ ३० ॥

सन्यासाश्रमधर्मविधानायान्त प्रपञ्च —

स वाचंयमो भवति ॥ ३१ ॥

य एवरुतसन्यास स वाचयमस्त्पाद् आत्यन्तिकमेतदुक्तम्

न्यत्र स्वाध्यायान्मन्त्रोच्चारणाच्च । उक्तं च—‘स्वाध्यायादिषु
विमृजन्तो वाचम्’ इति ॥ ३१ ॥

यष्टयद्रिशक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मुद्धृत्यैतत्समादाय यत्रापस्तद्वतस्त्वा-
त्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽद्विलङ्गाभि-
र्वारुणीभिर्हिरेण्यवर्णाभिः पावमानीभि-
रिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्पणेन
पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वासः परिधायाप
आचम्यो भूर्भुवस्सुवरिति जलपवित्रमा-
दाय तर्पयति—ओं भूस्तर्पयाम्यो भुवस्त-
र्पयाम्यो सुवस्तर्पयाम्यो महस्तर्पयाम्यो
जनस्तर्पयाम्यो तपस्तर्पयाम्यो मृत्यं तर्प-
यामि ॥ ३२ ॥

जाश्रममाधारणविहितानां स्वाध्यादीनामनुक्रमणं पौष्टश्रमाणादा-
मानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च । तर्पणं मन्त्रादि
निस्मृतेन ॥ ३२ ॥

देववत्पितृभ्योऽञ्जलिमुपादाय ओं भूस्त्वघो
भुवस्त्वघो सुवस्त्वघो भूर्भुवस्सुवर्मर्हन्म
इति ॥ ३३ ॥

तर्पयतीति प्रकृतम् । देवयदिति प्राचीनावीतनिवृत्त्यर्थम् ।

मन्त्रा अपि स्वधाकरणमात्राः । न चतुर्थीनिदस्कारान्ताः ॥

एव तर्पणे कृते—

अथोदुत्थं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपति-
ष्ठते ॥ ३४ ॥

हे नपित्वा वैशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३४ ॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष
ज्योतिः य एष तपत्येष वेदो य एष तप-
ति वेद्यमेवैतद्य एष तपति एवमेवैष आ-
त्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करोति आत्मा
ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥ ३५ ॥

प्रणवप्रशंसैषा । प्रणवो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिवानम् । वेद्य-
तीति प्रणवो वेदः वेद्यं वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देशः
सर्वदा आदित्यप्रणवनहतादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्था-
नवेच्छया मनस्तमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्—
'तस्य वाचकं प्रणवः । तज्जपन् नदर्शभावनम्' इति च । तदन्य-
दप्ययमेवागमप्रकारः । एवमेवैषः भिक्षुरात्मानं तर्पयति-
नमस्करोति ब्रह्म ज्योतिः ब्रह्म परिनृढं सर्वतः ज्योतिः
ज्योतिर्दीप्तिकर्म ॥ ३५ ॥

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽप-
रिमितकृत्वो वा ॥ ३६ ॥

विवृतमेव तत्र तत्र ॥ ३६ ॥

कमण्डलूदकग्रहणार्थमाह—

ओं भूर्भुवस्स्वरिति पवित्रमादायापो गृह्णाति।

पवित्रं तेन पावयित्वा जन्त्वादिवारणार्थम् ॥ ३७ ॥

नात ऊर्ध्वमनुद्धृताभिरद्भिरपरिस्तुताभिरपरि-
पूताभिर्वाऽऽचामेत् ॥ ३८ ॥

अनुद्धृताभिः अन्तर्जलाशयात् । अपरिस्तुताभिः परिमिता-
भिः । पवित्रान्तेनापरिपूताभिः ॥ ३८ ॥

न चात ऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥ ३९ ॥

शुक्लमतिषेधात् कुङ्कुमकुसुममक्षिधरक्तमनुज्ञातमेव ॥ ३९ ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ ४० ॥

उक्तेऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम् ? उच्यते—मरुत-
श्रमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसङ्ख्यायां नाभिनिवेशः यन्नेव्य इत्यभि-
प्रायः ॥ ४० ॥

भिशोर्ह द्विविधानि व्रतानि भवन्ति महाव्रतान्युपव्रतानि च ।
तत्र महाव्रतान्याचष्टे—

अयेमानि व्रतानि भवन्ति । अहिंसा सत्य-
मस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इति ॥

गुरुगुध्रूपा पित्रोश्च परिचरणम् । विद्यागुरोर्वा । यद्यपि
विदितवदितव्यस्य सन्यासेऽधिकारः । तथाऽपि सशयनिरोधनं स
भाव्यत इति गुरुगुध्रूपया भवितव्यम् । असमीक्ष्यकारित्वं प्रमाद
तदभावोऽप्रमादः । आहारदोषोपि त्रिधा भवति जात्याश्रयनिमि
त्तैर्लक्षुनपतिनृशेसादिभिस्तदाहारशुद्धिः । चक्षुस्सन्तोषादिपरिग्र
हार्थं । व्रतापव्रतयोर्भेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुस्तुल्यस्योपपाद
नार्थम् ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षचर्या ब्राह्मणानां शालीनयायाव-
राणामपवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥

भिखाणां समूहो भैक्षः तच्चर्या तदाजर्नम् ब्राह्मणानां गेहे
द्वित्यध्याहारः । भिक्षा लिखितव्यद्रव्यं लिप्सेत याचेत ॥ ४२ ॥

अथ भिक्षामन्त्र —

भवत्पूर्वा प्रचोदयेत् ॥ ४३ ॥

‘भवति भिक्षाम्’ इत्यादिसिद्धे सत्यारम्भाक्षत्रियवेश्यभिक्षुकचो-
रयमव मन्त्रः । तथोरपि सन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञेयं पित भवतीति ।
तत्पुनर्ब्राह्मणपरिव्रान्दन्त्यायकृणोपमादिकं प्रसिद्धं समीक्ष्य युक्ता-
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४३ ॥

गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रमुक्तेति शेषः ॥ ४४ ॥

अथ भैक्षचर्यामुपाहत्य शुचौ देशे न्यस्य
हस्तपादान्प्रक्षाल्यादित्यस्याग्रं निवेद्य उदु

त्यं चित्रमिति प्रक्षाळ्याचम्य ब्रह्मणे नि-
वेदयते ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ ४५ ॥

एषगेतौ पिटकस्यौ शुचौ देते निषाय ॥ ४५ ॥

अथास्य प्राणाहुतस्य एवाग्निकायं इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदर्शयति-

विज्ञायते-आधानप्रभृत्ययमेवाग्नयो भव-
न्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्य-
पचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ
सम्यावसथ्यौ ॥ ४६ ॥

आर्धायन्तेऽद्वय आत्मनोऽत्यात्मसमारोपणमाधानं तत्प्रभृतीत्यर्थः ॥

पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्थाः ॥ ४७ ॥

उक्तानुवादोऽयम् । पञ्चसंख्या सम्यावमध्यकरणपक्षमाश्रित्य ।
अनरगपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्येव । 'आहवनीये सम्यावमध्यया
सङ्कल्पः' इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ४७ ॥

। यस्मादेवं नस्मान्—

आत्मन्येव जुहोति ॥ ४८ ॥

एवशब्दः 'यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं नदीयते न
तज्जोत्तव्यः' इत्येवमाशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एष आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ
आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥ ४९ ॥

यत एवमस्यात्मयज्ञता भवति आत्मप्रतिष्ठा तथा सिद्ध्यति ।
आत्मोपासकस्यात्ममुखप्राप्त्यर्था यस्यैरुहूपा बुद्धिः असादात्मप्र-
तिष्ठः । मेघा पूर्वोपासनाय प्रशंसा ॥ ४९ ॥

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिस्तंस्पृ-
श्यौषधवत्प्राश्रीयत् ॥ ५० ॥

भूतानि षत्सिरीसृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्वं
संविषज्य प्रदायाद्भिस्तंस्पृश्य शुक्लाब्ज दृष्टार्यमेतत् । औषधमिति
गर विवक्षितम् । तथाऽऽधसौ बलिविधिर्भवतीत्यपिप्रायः ॥ ५० ॥

प्राश्याप आचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुप-
तिष्ठते उद्वयं तमसस्परीति ॥ ५१ ॥

भैक्षभोजनादग्न्यन्नाप्येतद्वेदितव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ विशामकारः—

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया । आहा-
रमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकमिति ॥

अयाचितमप्रापितम् । असंक्लृप्तमनवधृत मनसाऽपि । यदृच्छयो-
पपन्नमिति केचित् । यदृच्छयोपपन्नं प्रयोजनान्तरवशादानीतम् ।
आहारमात्रं सूपोपदंशादिविस्ताररहितम् । प्राणयात्रिकं यथा
प्राणो नापगच्छति ॥ ५२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्ष्याः

पोडशारण्यवासिनः । द्वारिष्ठान्तं गृहस्थ-
स्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥

अल्पाज्ञाभ्यवहारार्थोऽयं नियमः ॥ ५३ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकान्नं वा द्विजातिषु ।
अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकान्नं द्विजा-
तिष्विति ॥ ५४ ॥

सर्ववर्णग्रहणात् ब्रूद्वाक्षमप्यम्युपगतम् । अतश्चैकान्नपक्षेऽपि बीना
दिग्रहणं मुख्यस्यैव ॥ ५४ ॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहर-
न्ति । स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शन-
चतुर्थपष्ठाष्टमकालव्रतयुक्तस्य ॥ ५५ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रणिधानं तत्रोपनिषद्ग्रहस्य कर्तव्यतयाऽऽचार्या
ब्रुवते । तत्र तद्विशेषमनमुपदिशन्ति स्म । स्थानं हिमोत्सङ्गः । मौनं
स्वाध्यायनोपि । वीरासनमेकरूपेणासनम् । राज्ञो विशेषः । चतुर्थ-
पष्ठाष्टमकालता एकाहद्वयह्रत्रयहानि क्रमः । व्रतमनशनं त्रिभिस्सं-
ध्यते ॥ ५५ ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति । यत्रतण्डुलशो-
दा यवागूर्वा यावकम् ॥ ५६ ॥

तत्र मौने युक्तत्रयीविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभि-
रारण्यैराश्रमिभिर्वहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धा-
यान्तर्मुख एव मौनयुक्तेन प्राप्यते सम्भा-
ष्यान्व्यते ॥ ५७ ॥

त्रयी ग्रन्थनोऽर्थतश्च यैस्तमधिगता ते त्रयीविद्यवृद्धाः अप्या-
चार्या मुनयः परिव्रानका । अस्त्याश्रमग्रहणार्त्ताधिकतापसयोर्ग्र-
हणम् । दन्तैर्दन्तानिति सम्भाषादिकमन्यो यथा न शृणुयादि-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वत्राशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयो-
गो यत्रायं सन्निपतेत् ॥ ५८ ॥

वक्ष्यमाणं यत्तदपेक्षणीयम् ॥ ५८ ॥

अथ व्रतविषय एव किञ्चिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेत् आपत्सु
न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥ ५९ ॥

आपत्सु वधेष्टमाशिता कणादीनामन्यतमं पश्चादभीषा
दित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अन्यदप्यस्याव्रतघ्नमाह—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति ।

हविः क्षारलवणवर्जम् । द्राक्षणाकाम्या द्राक्षणाभ्यर्चना ।
एवमहविष्यमपि गुरोर्वचनात् । आपधार्यपहविष्यमपि ॥ ६० ॥

सायं प्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् ॥ ६१ ॥

यदग्निहोत्रेऽधीयते तदाहिताग्नेस्ततो भिषुक्स्य ॥ ६१ ॥

वारुणीभिस्सायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः
प्रातः ॥ ६२ ॥

द्वयोर्द्वयो प्राप्तयो वशीना विधानमेवम् । तच्च वारुण्यो 'य-
च्चिद्धिते'* इति तिस्र । मेत्रञ्च पुन अग्निदे द्वे 'असमिन्त्र'* इत्ये
षा च ॥ ६२ ॥

अनग्निरनिकेतस्यादशमशरणो मुनिः ॥

शर्म ग्रहणम् । शरणं परानुग्रह । उक्तं च 'हिंसाऽनुग्रहयो
रनारम्भी' इति । इतिशब्द एवप्रकाराणा

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मुक्तिर्न लोकाचित्तग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादननत्परस्य न चैव रम्यावसथमियस्य ॥

इत्यादीना प्रदर्शनार्थं ॥ ६३ ॥

भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् ॥ ६४ ॥

भिक्षाशब्दो जल्पवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थं ॥ ६४ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ ६५ ॥

स्वाध्यायः प्रणव समस्तवेदो वा ॥ ६५ ॥

विज्ञायते च—परिमिता वा ऋचः परिमि-
तानि सामानि परिमितानि यजुष्यथैत-
स्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत
आचक्षीत स प्रतिगर इति ॥ ६६ ॥

अस्ति द्वादशाहे दशमेऽहनि यान्ते ग्रहे चातुर्द्वित्रिविधान
अथ ब्रह्म वदन्ति' इति । ब्रह्म होतार 'ब्रह्म वे चतु-
र्होतार '* इति दर्शनात् । परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः—
भगादयो मन्त्रा परिमिताः । एतस्य पुनश्चतुर्होत्राख्यस्य ब्र-
ह्मगोऽन्तो नास्ति तस्मात्तदेव प्रतिगृणते अर्ध्वान् आचक्षीत
एता । एव कृते ब्रह्मगो ब्रह्मैव प्रतिगरस्तस्यद्यते । एव हि
तत्रार्ध्वयुं प्रतिगृणति 'ओ होत' इति । गृणातिश्शब्दकर्मा
भाषणकरणमित्यर्थः । विमुक्त भवति' यथा—मानसस्य प्रणव
प्रतिगर एव मोक्षिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥ ६६ ॥

एवमेवैव आशरीरविमोक्षणादृक्षमूलिको
वेदसंन्यासिकः ॥ ६७ ॥

गृहस्थ एव कृतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेदसंन्यासेऽस्ति
शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिग्रहादिना वृत्तिकर्मणां
संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा
पुत्रोपहृतवृत्तिरतस्यायमुपदेश आशरीरविमोक्षणात् वृक्षमूलिक
इति । अथ यस्तावत्समर्थो गृहात् प्रव्रज्याया तस्य यथा

शास्त्रं सैव भवति । असमर्थस्य पुनस्तृष्टाग्रेऽशास्त्राद्वा इयमेव
चोद्यते । प्रव्रज्या च वैकल्पिकी । एव च प्रव्रज्यानन्तर-
मुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसन्गासिद्धानां तु कर्मयोग निबोधत^१ । इत्यभिप्रायं दृष्ट
विधानो वा आसीन्मम दर्शनादिनि^(१) । एवमिति वक्ष्यमाणं प्रणवध्यानं
परामृश्यते । एवमुक्तं भवति—परमसयामिवत्परमात्मध्यानेन कालं
पुनः पुनैश्वर्यं सुखमाप्स्यतेति ॥ ६७ ॥

वृक्षमूलिक इत्युक्तम्, तत्राह—

वेदो वृक्षः तस्य मूलं प्रणवः ॥ ६८ ॥

वृक्षो यश्चनात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्देदारम्भस्य मूल-यप-
देशः ॥ ६८ ॥

प्रणवात्मको वेदः ॥ ६९ ॥

आत्मा सारं प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—‘ते-
भ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारं प्रस्ताव’ इति । आह च—

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदस्यान्तिरदुहत् भूर्भुवस्त्वरितोति च ॥^२

प्रणवो ब्रह्म ॥ ७० ॥

उक्तार्थमेतत् ‘स प्रणिगर’ इत्यत्र । परमात्मनादात्म्यध्या-
नमनेनाभिप्रेतम् ॥ ७० ॥

एवंव्रतः ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच
प्रजापतिः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अमोघं हि प्रजापतेर्वाक्यम् ॥ ७१ ॥

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षाळयेदिति
प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥ १८ ॥

सप्तव्याहृतयो भूराद्यास्तत्पान्ता । ब्रह्मभाजनं भिक्षापात्रं
'अन्नं ब्रह्म'* इति श्रुते । यद्वा—ब्रह्मभाजनं शरीरं तद्भु-
त्वा प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्यामिकृते बोधायनधर्मविधरणे
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः
द्वितीयः प्रश्नश्च समाप्तः.

यजनदण्डदृषिवाणिज्यादयो वर्णविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया
अभिहिता । अथेदानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपायाः वक्तव्या
इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां
नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थविशेषाः केचिच्छा-
लीनयायावराः । शालीनयायावरशब्दौ स्वयमेव व्युत्पादयति—
'शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम्' इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणा स्वर्का-
यधर्मकाक्षित्वे मतिः विशेषोपादानमेतदर्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषा-
पेक्षणम् ॥ १ ॥

याभिक्षरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तय काश्चन भवन्ति । तत्राह—

तेषां तद्वर्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शालीनयायावराणां
तद्वर्तनाच्छरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभि पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

**शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया
यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाञ्च-
क्रचरत्वम् ॥ ३ ॥**

अन्वर्थसंज्ञा एता । विस्तीर्णाभि शालाभिर्युक्ताश्शालीना ।
यथा—‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायण मर्वत जावसथान् मापयानक्रे स-
र्वत एवमेऽन्नमतस्यन्तीनि’^१ । तद्वदेतेऽपीति । स्वप्रत्ययो मत्वर्धीय ।
अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणामेवेषा सज्ञा । अ-
नुक्रमचरणं नाम विप्रक्षत्रियविशा गेहेषु पूर्वस्वपूर्वस्याभावे
उत्तरोत्तरचरणम् । वृत्त्या वरया उत्कृष्टया यापयत्यात्मानमिति ।
गिचो लोपो द्रष्टव्य ॥ १ ॥

ता अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

क्रमेण ता वृत्ती विविच्य व्याख्यास्याम ॥ ४ ॥

**पण्णिवर्तनी कौद्याली ध्रुवा सम्प्रक्षालिनी
समूहा पालिनी सिलोच्छा कापोता सि-
द्धेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥**

एता अप्यन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये
स्वयमेव निपुणतर विवरिष्यते ॥ ५ ॥

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥

वान्या वनसम्पन्नविनी वन्यधान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामे
ना दशमोमित्याचक्षते साऽपि तासामेवान्यतेमेत्याचार्यमिप्राय ।
वान्याया पृथगुपादानमितराम्य प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥

• आनववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्यानुष्ठान वक्ष्यत इति शेषः । आह
अत्राभिविधौ । अतश्च दशमीमाश्रितवतो वक्ष्यमाणो विधिर्न
भवति ॥ ७ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ।
कुण्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुथहारि-
मिति ॥ ८ ॥

उपकल्पनसार्जनम् । वीवधो दृढदारूभयतश्चिक्चम् । कुथ
हारि वासवशासनदात्रम् । इतिशब्दः कुडालदेर्वक्ष्यमाणस्य उप-
लक्षार्थः । एतानि नवानि भोग्ये ॥ ८ ॥

त्रैधातवीयेनेष्टा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा ॥

प्रस्थास्यति निर्गच्छति । आहिताग्नेर्हविर्विधिः । इतरस्यापि
तद्देवस्यश्चरुरिष्यते । एतत्पूर्वेष्वुरेव कार्यम् ॥ ९ ॥

अथान्येषु —

प्रातरुदित आदित्ये यथासूत्रमग्नीन् प्रज्वा-
ल्य गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय सुक्स्तु-

वं निष्टप्य संमृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वाऽऽहवनीये वास्तोष्पतीयं जुहोति ॥ १० ॥

यथासूत्रं आत्मीयंशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयदोमो यागानु-
ष्ठानम् । ऋज्व्यम् ॥ १० ॥

सर्व एवाहिताग्निरित्येके ॥ ११ ॥

अधिकारिनिर्देशः । त्रैधातवीयादेरविशेषेण सर्वस्याप्याहिताग्ने-
प्रयाणे निमित्त एतदित्येकौयं मतम् ॥ ११ ॥

यायावर इत्येके ॥ १२ ॥

यायावरस्याहिताग्नेश्चेत्यपरम् ॥ १२ ॥

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते
तत्र कुटीं मठं वा करोति कुतं वा प्रवि-
विशति ॥ १३ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतर क्षेत्रमीमा । कुटी एकस्थूण
वेश्म । मठो बहुस्थूणः ॥ १३ ॥

कृष्णाजिनादीनामुपहृतानां यस्मिन्नर्थे येन-
येन यत्प्रयोजनं तेनतेन तत्कुर्यात् । प्र-
सिद्धमग्नीनां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्शपू-
र्णमासाभ्यां यजनम् । प्रसिद्धः पश्चानां

महतां यज्ञानामनुप्रयोगः । उत्पन्नाना-
मोपधानां निर्वापणं दृष्टं भवति ॥ १४ ॥

उत्पन्नानां तस्मिन् काले । अभिनवानामहन्वहन्वार्जितानां वा ॥ १४

विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तू-
ष्णीं वा ताः संस्कृत्य साधयति ॥ १५ ॥

ओपधाना मंस्कारोऽवहननादि । साधनं पाकः । एव-
भूतमोदनमग्नौ कृत्वा तच्छेषं स्वयं वाग्यतो भुञ्जीतेत्यभिप्रायः ॥

तस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते ॥ १६

द्रव्यार्जनस्य उपायान्तरविधानात् अव्यापनादीनां च निवृत्तिरुक्ता ॥

अन्ये च यज्ञकृतव इति ॥ १७ ॥

अन्यत्वं दर्शपूर्णमासव्यपशम् । एतेऽपि निवर्तन्ते । इतिकरणा-
त्पूर्वाद्येऽपि निवर्तन्ते ॥ १७ ॥

हविष्यं च व्रतोपनीयं 'दृष्टं भवति ॥ १८ ॥

व्रतोपनीयं भोज्यम् ॥ १८ ॥

तदाह—

सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रमक्षारलवणमपिशित-
मपर्युषितम् ॥ १९ ॥

क्षाररस हिङ्गादि । पिशितं पक्वं मामम् । पर्युषितं पक्व-
मोदनमुषोऽन्तर्गितमतीत च ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यमृतौ वा गच्छति ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यं रेतस उत्सर्गभावः । ऋतौ वा गच्छति कृता
पर्युषितार्थापेक्षो विकल्पः ॥ २० ॥

पर्वणिपर्वणि केकशमश्रुलोमनखवापनं
शौचविधिश्च ॥ २१ ॥

शौचस्य बाह्याभ्यन्तरस्य च विधिश्शौचाधिष्ठानाध्याय एवोक्तः ॥
तथाऽप्युक्त स्मारयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम् ।
बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तर्दशौचमर्हिसनम् ॥

द्विविधस्याप्युदाहरणमाह—

अद्रिदगुह्ययन्ति गात्राणि बुद्धिज्ञानेन शु-
द्ध्यति । अर्हिसया च भूतात्मा मनस्त-
त्येन शुद्ध्यतीति ॥ २३ ॥

व्याख्यतश्छोकः । अन्तर्दशौचमर्हिसनमित्येनाद्विमानदोऽयं
प्रपञ्चः ॥ २३ ॥

इति धर्मागोविन्दस्यामिरुते शोधायनधर्मविशेषे
तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः .

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणानुक्रमेण निवृणोति—

यथो एतत् पण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपात उक्तानुभाषणार्थं 'यथो एतद्धुत प्रहुत आहुत' इति यथा । यथा वा 'यथो एतदेकस्य स' इति । नवाना वृत्तीना पण्णिवर्तनीति या प्रथम पठिता ता विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

पडेव निवर्तनानि निरुपहतानि करोति स्वामिने भागमुत्सृज्यनुज्ञातं वा गृह्णाति । प्राक्प्रातराशात्कर्पी स्यादस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहुर्महुरभ्युच्छन्दयन् । एतेन विधिना पण्णिवर्तनानि करोतीति पण्णिवर्तनी ॥ २

निवर्तनं नाम भूम्याकर्पणं कृषीवलानां प्रसिद्धम् । इयदेकं निवर्तनमिति निपातरुत अपरुतक्षेत्रे पट्टक्षेत्राण्यविशिष्टानि निवर्तनान्यरुतक्षेत्राणि स्वक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः । तत्र निष्पन्नस्योपधेरयं विशेषः—स्वामिने भागमित्यादि । भूस्वामिने भागोऽंशः । परक्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुजानीयात्सर्वं स्वयमेव गृह्णीयात् । स्वक्षेत्रेषु नायं विधिः स्वक्षेत्रत्वान् । [दापतोपायोऽयम्] प्राक्प्रातरित्यादि व्याख्यातम् । एतेन विधानेन पण्णिवर्तनीशब्दो व्युत्पादयन्नुपसंहरति ॥ २ ॥

कथं कौद्यालीत्याह—

कौद्यालीति जलाभ्याशे कुद्यालेन वा फालेन
वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनति बीजान्याव-
पति कन्दमूलफलशाकौपधीर्निष्पादयति।
कुद्यालेन करोतीति कौद्याली ॥ ३ ॥

अभ्याशे समीपे अपरिग्रहे । कुद्यालमयोमुख काष्ठम् ।
फालमायस्य खनोभूतमिति यावत् । तीक्ष्णाग्र काष्ठं प्रसिद्धम् ।
एतेषां सम्भवापेक्षो विरुध्य । खनति विखनति ततो बीजा-
न्यावपति कन्दादीनाम् । कन्दयामोपयोग्यम् । मूलं पक्ष्मोप-
योग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्ति ध्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानदशुक्लेन वाससा शिरो वेष्टय-
ति । भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भ इति केचिद् । अहरहरित्यन्ये । एव कृष्णा-
जिनाटानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णा-
जिनमादत्ते । अद्विलङ्गाभिः पावेत्रम् । बल-
मसि बलाय त्वेति कमण्डलुम् ॥ ५ ॥

आदत्त इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

धान्यमसि पुष्ट्यै त्वेति वीवधम् । सखा मा
गोपायेति दण्डम् । अथोपनिष्क्रम्य व्या-
हृतीर्जपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपति ।
पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च
या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां
पथि देवता इति । मानस्तोकीयं जपित्वा
ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारेगृहद्वार आत्मानं
वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥

ध्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षाटनप्राधान्यात् । भैक्षमानन च वीवध ।
तत्र प्रतिगृहपुपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—‘पृ-
थिवी च’ इति मन्त्र । ‘मा नस्तोके’* इति गृहद्वारे । आ-
त्मानं वीवधेन गृहचारिभ्यस्सदर्शयित्वा तूष्णीमेव गोदोहनकाल-
मात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गादेतस्या वृत्तेस्संदर्शनेति सङ्गा-
न्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेर्वृत्तेरवार्तायां तथैव तस्य ध्रुवं वर्तनाद्भु-
वेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृ-
त्त्यवार्ताशब्दौ द्रव्यलभालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्द प्राणया-
त्रामात्रप्रसिद्धचर्यद्रव्यार्जनवचन । तथैव भिक्षया वर्तेत । तस्य
ध्रुवमित्याद्युपसहार । ध्रुवं निश्चयेन ॥ ७ ॥

किलक्षणा सम्प्रक्षाळनीत्यन आह—

सम्प्रक्षाळनीति । उत्पन्नानामोपधीनां प्रक्षे-
पणं निक्षेपणं नास्ति निचयो वा भाज-
नानि संप्रक्षाळ्य न्युज्जतीति संप्रक्षाळनी॥

उत्पन्नानामुत्पादयितुमङ्करीकृतं योग्याना बीजानामित्यर्थः ।
ओपधीना व्रीह्यादिवीजाना प्रक्षेपण बीजावापनम् । यद्वा पूर्व-
मेवोत्पन्नाना यात्रामात्रप्रसिद्धचर्चमार्जनमित्यर्थः । नास्तित्येतत्वा-
काशिवन् प्रक्षेपणनिक्षेपणनिचयेषु सम्बध्यते । निक्षेपणं निक्षेप-
पाञ्चा भोजनवेळया, निचयस्तनय आत्मपक्षे च सचयो न
कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात् अहरेव भाननानि स-
म्प्रक्षाळ्य न्युज्जति न्यञ्ज करोति । मेषा सम्प्रक्षाळनी वृत्तिः ॥

समूहा नाम पञ्चमी । सा वीदृशीत्याह—

समूहेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रे-
षु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौ-
पधयो विद्यन्ते तत्रतत्र समूहन्या समू-
ह्य ताभिर्वर्तयतीति समूहा ॥ १ ॥

अवारितस्थानान्यनिषिद्धानि । अप्रतिहतावकाशाः वृत्ति-
न्या देशा । समूहनी सम्मार्जनी ॥ ९ ॥

पालनीत्यहिंसिकेत्येवेदमुक्तं भवति । तुप-

विहीनांस्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो वी-
जानि वा । पालयतीति पालनी ॥ १० ॥

सज्जनेभ्यो विद्वद्भ्यः । पालयति प्रवच्छति तत्प्राप्ततण्डुला-
नेव स्वयं गृहीयात् । स्वयमेव ब्रीहिसंग्रहेण तुपाणामप्यसङ्ग्रह-
णार्थम् । तेषु मिश्राणां संग्रहणं यत् ॥ १० ॥

सिलोज्झा पुन —

सिलोज्जेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा
क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौप-
घयो विद्यन्ते तत्रतत्रैकैकं कणिशमुञ्च-
यित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तयतीति सिलो-
ज्झा ॥ ११ ॥

कणिशो धान्यसम्बन्धः । उञ्छनं उत्पादनम् । उञ्छनकालः
वीप्सया सम्बोध्यते । सर्वावश्यकाल उञ्छनकालः सिलाः प्राप्त-
विशेषः । इतोऽर्वाग्निरात्मयात्रा भवतीति । शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

कापोताऽऽष्टमिका, सेदानीमुच्यते—

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षे-
त्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौप-
घयो विद्यन्ते तत्रतत्राहुलिभ्यामेकैका-
मोप्रधिमुञ्चयित्वा संदर्शनात्कपोतवदिति
कापोता ॥ १२ ॥

संदर्शनादात्मनः प्रकटीकरणात् । संदर्शनादिति पाठे सादना-
दित्यर्थः । एतदपि तथा । कपोतो ह्याभ्या चक्षुभ्यां एकस्या-
नानि व्यक्तं गृहीत्वा भक्षयति एवं कापोतामास्याय वर्तते ॥ १२ ॥

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या—

सिद्धेच्छेति । वृत्तिभिश्चान्तो वृद्धत्वाद्वातु-
क्षयाद्वा सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति
सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्ताभिर्दृष्टिभिः ध्रान्तः परितोषः वृद्धः वयमा धातुसंयोगे
रोगेण । सिद्धं पक्वम् ॥ १३ ॥

तस्यात्मसमारोपणं विद्यते संन्यासिवदुप-
चारः पवित्रकापायवासोवर्जम् ॥ १४ ॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेरयं नियमः—अग्नीनामात्मनि समारोपणं
परिग्रानकघर्माणामनुष्ठानं च । किं सर्वेषाम्? नेत्याह—अश्वपित्रं
पक्षपवित्रं वापायनासश्च वर्ज्यम् ॥ १४ ॥

अथ वान्यावृत्तिः—

वान्याऽपि वृक्षलतावल्क्योवर्धनां च तृणौष-
धीनां च श्यामाकजर्तिलादीनां वान्याभि-
वर्तयतीति वान्या ॥ १५ ॥

वृक्षलतासुखावितं पक्षीयुस्मलतासु च । ओषधयः पत्राङ्गान्ताः

गृह्य—द्विविधा ओषध्य वल्क्योषध्य तृणोषध्यश्च । आसा
 ।ह्योष्य एव या गृह्यन्ते ता वल्क्योषध्य । ताश्च कुलुत्थाद्या ।
 तृणोषध्यस्तु—‘उपरिष्ठादोषधय फल गृह्णन्ति’* इत्यत्र या उक्ता
 स्ताश्च ब्रीह्याद्या । अत्र पुरा एवलक्षणका एवारण्या गृह्यन्ते ।
 अत एव श्यामाकर्जातिशदीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहण समस्ता
 नामपि सङ्ग्रहणार्थम् । एव चोपसहारोऽप्युपपन्नो भवति । वान्या-
 भिर्वर्तयतीति वान्येति । षष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीना
 फलैरिति शेष ॥ १५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
 तैरेवसदृशवृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणं प्रत्य-
 क्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ १६ ॥

उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानीति परिस्पन्द । चलनात्मिका क्रियेति
 यावत् । तेभिरिति । ऐसो लोपश्छान्दस । मृगसदृशवृत्तित्वमस्य
 स्वयविशीर्णफलदिभक्षणाद्रवत्यामद्रव्यभक्षणाच्च ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते धोघायनधर्मविधरणे
 तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्याय

उक्ता अत्र नव वृत्तयो गृहस्थस्य—

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेष । तच्च विशेषकृतम् ॥ १ ॥

तदाह—

पचमानका अपचमानकाश्चेति ॥ २ ॥

अग्निपक्षाशिन । अनग्निपक्षाशिनश्चेति मृगार्थ ॥ २ ॥

अत्राप्याह—

अत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यका
वेतुपिकां कन्दमूलभक्षाः फलभक्षादङ्गा-
कभक्षाश्चेति ॥ ३ ॥

एते पचमानप्रभेदाः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधा द्विविधमा-
रण्यमाश्रयन्त इन्द्रायसिक्ता रेतोऽयसि-
क्ताश्चेति ॥ ४ ॥

अरण्ये मत्स्यारण्ये तथ द्विविधं तद्व्याख्यास्य मृगादयश्च ।
तत्र वल्क्यादिभक्षा इन्द्रायसिक्ताः इन्द्रेण देवेन पत्न्यैरुपिण्य
वृष्ट्या सिक्ता यधिना वृष्ट्यादयः । तद्व्याख्यास्य इन्द्रायसिक्ता ।
उक्तं भाष्यार्पण—‘अथास्य तर्पणस्मानुपदानं विवृणो या य वा य
यत्किञ्चित्किञ्चित् इन्द्रवर्धनं तव’ इति । तथा रेतोऽयसिक्ताः शुक्लमग्नि-
रेतसा हि रेतुभुजेनावसिक्तानि स्तमानि, तदाश्रयात् सर्व-
रण्यकानां च द्विविध्यम् ॥ ४ ॥

‘तदिदानीं प्रवक्ष्यामि—

तत्रेन्द्रायसिक्ता नाम तद्गुल्मलतावृक्षा-

णामानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरग्नि-
होत्रं हुत्वा यत्यतिथिब्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथे-
तरच्छेषभक्षा ॥ ५ ॥

भवेयुरित्यध्याहार्यम् । बल्लचादीनां फलानि आनयित्वा आ-
नीय । यत्तयो भिक्षुका । अतिथयः प्रसिद्धा । ब्रतिनो ब्रह्म-
चारिण । बल्लचादिफलानामग्निहोत्रद्रव्यत्वेन विधानात् नित्यानां
पयःआदिद्रव्याणां निवृत्तिः । इतरङ्गक्षा शेषभक्षाश्चेति विग्रहः ।
इतरङ्गक्षा इति वचनं अग्निहोत्रशेषे यात्रानिर्यातिशेषे च वैश्वदेवप्रा-
तर्चर्यमित्युदवशेषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेतरानाह—

रेतोऽवसिक्ता नाम मासं व्याघ्रवृकश्येनादि-
भिरन्यतमेन वा हतमानयित्वा श्रपयि-
त्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिब्र-
तिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्यापि पूर्वैव व्याख्या ॥ ६ ॥

अथ पचमानवानां द्वितीयानाह—

वैतुषिकास्तुपधान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा
श्रपयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्य-
तिथिब्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥

तुपधान्यवज्यैर्द्रव्याहरणस्याप्रयोजनं तत्स्वीकारोपि कथं नु नाम
स्यादिति ॥ २० ॥

अथेतान् त्रीन् समुच्चित्याह—

कन्दमूलफलशकभक्षाणामप्येवमेव ॥ २१ ॥

एवमिति । आनयित्वेत्यादीति शेषः ॥ २२ ॥

इदानीमपमचानप्रकारभेदविधित्सयाऽऽह—

पञ्चैवापचमानका उन्मज्जकाः प्रवृत्ताग्निनो
मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति॥

एते भेदाः ॥ २३ ॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्नाह—

तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अश्मकरणमप्येवमेव । अरुतकमेव
किञ्चित् करणमादान इत्यर्थः ॥ २४ ॥

हस्तेनादाय प्रवृत्ताग्निनः ॥ २५ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः ॥ २६ ॥

मुखेनादायिनो मुखेनाददते ॥ २७ ॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३ ॥

केवलशब्दादुपदशादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ वैखानसानां वि-
हिता दश दीक्षाः ॥ यश्चास्त्रमभ्युपेत्य
दण्डं च मौनं चाप्रमादं च ॥ वैखानसा-
श्शुद्ध्यन्ति निराहाराश्चेति ॥ १४-१७ ॥

वायुभक्षा इत्येतावदेवोच्यमाने बाष्पलपो द्वयोः करणताश-
ङ्काऽपि स्यादिति मत्वा निराहाराश्चेत्युक्तम् । मुत्तेनादायिप्रभृती-
ना त्रयाणां सङ्गासिद्धमपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण
कृतम् । वानप्रस्थसन्व्यासमेव किमर्थमाचार्यकृत इति, असावेव
प्रष्टव्यम् । यद्वा—उक्तव्यतिरिक्तवृत्तिनिषेधार्थम् ॥ १४-१७ ॥

एव भेदेऽपूक्तेष्विदानीं सर्वेषां सहत्याह—

शास्त्रपरिग्रहस्सर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मण दृष्ट्या वैखानसाः ब्रह्मवैखा-
नसाः । यद्वा—ब्राह्मणाश्च त इति ॥ १८ ॥

प्रथमं तावत्—

न द्रुह्येदंशमशकान् हिमवान् तापसो भ-
वेत् । वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टश्चरिचर्मजलप्रियः ॥

दशादिकानामपि हिंसा नाचरेत् । दृष्ट्वा जिवासाया वर्तते ।
हिमवान् शीतसहिष्णुः । तद्रूढेण घर्मेस्याप्युपलक्षणार्थम् । आह
च—

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयन् तपः^१ ॥ इति ॥

वनप्रतिष्ठः ग्रामनिवेशवर्जः । सन्तुष्टो वितृष्णः । चीरचर्म
प्रियः तद्वसनः । जलप्रियः कमण्डलुधारी ॥ १९ ॥

अतिथीन् पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान्
देवविग्रामिहोत्रे च युक्तस्तपसि तापसः ॥ २० ॥

युक्तशब्दः काकाशिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बध्यते । देवविग्रमा-
यामिहोत्रे च तपसि युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

कृच्छ्रां वृत्तिमसंहायां सामान्यां भृगुपक्षिभिः
तदहर्जनसम्भारां कापायकटुकाश्रयाम् ॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदति ॥

मृगैस्सहपरिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥
अत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ २३ ॥

कृच्छ्रां दुःखाम् । असह्यार्या दुर्धरा मृगपक्षिसादृश्यमनुपदमुच्यते ।
तदहस्तसम्भवजीविका वैखानसा तत्सम्भारास्तम्भार्या आर्जनीया
वैखानससकाशादेवाश्वस्तनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तदहर्जनसम्भारेति
'सुपा सुपा' इति समासः । कापाय चित्तमल कटुक वाचिक
मल अप्रियभाषणं तदाश्रय विपरीतलक्षणैषा । एषैव शुभा दुर्जन
वर्जिता च वृत्तिः । दुर्जना नास्तिकाः । वनवासमुपाश्रित्य
ब्राह्मणो नावसीदतीति पदार्थपाठः ॥ २१-२३ ॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्—

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

व्रत नियमस्तस्मै हितं व्रत्यं तदभावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि ग्रह-
स्यस्य । भिक्षावर्जमस्याश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मण्यधिनारः ॥ १ ॥

किंकिं पुरावृत्तमित्याह—

मांसमश्रीयात्स्त्रियं वोपेयात्सर्वास्वेवार्तिपुः ॥

अव्रत्यानि परिमापाप्रपञ्चितानि—'अधोपनीतस्याव्रत्यानि भवन्ति
नान्यस्योच्छिष्टं मुञ्जीत' इत्यादि । अत्र तेषां दिक्कात्र प्रद-
र्शितम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह

तु होम । अनयोऽशक्तिबुद्धिपूर्वव्यपेक्षया विकल्पसमुच्चयौ द्रष्टव्यौ ।
सर्वास्वेवार्तिपूपदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तराऽगारेष्वग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥

आऽग्निमुखात्कृत्वेति दार्विहोमिक्तन्तप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति
श्रवणात् । पक्वहोमानन्तरं । वक्ष्यमाणहोमादि । पक्वहोमाश्च
व्याहृतीभिस्सावित्र्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्त्रा —

कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । म-
नसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । रज-
सा कृतं रजः करोति रजस एवेदं
सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । त-
मसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । पाप्मना
कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मन्युना
कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वं यो
मा कारयति तस्मै स्वाहेति ॥ ४ ॥

कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि कामाधीनमेतदनाचरणमनुध्यातमित्यभिप्रायः । एवमनप्रभृतिष्वपि यथासम्भवस्तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । कामरागोऽर्थव्यतिकराव्यतिकराभिलाषः । मन्थुः क्रोधतद्विघातकृत्सु । तावेवाविहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरजस्तभासि । पाप्मा कर्तुं पापम् । तदप्यनेकजन्मोपार्जितधारणमिव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमिव ॥ ५ ॥

अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाग्निमग्ने पश्चिमदेशे । ऋज्वन्यतः, रात्राविति शेषः ॥

अथ व्युष्टायां जघनार्धादात्मानमपकृष्य तीर्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्षणेन षोडशप्राणायामान् धारयित्वा प्रसिद्धमादित्योपस्थानात्कृत्वाऽऽचार्यस्य गृहानेति ॥ ७ ॥

व्युष्टाया व्युष्टिसमये जघनार्धात् आत्मसम्बन्धिनो नामेरधोभागात् पुनर्जननमिति निर्वृत्य तीर्थं नदीदेवखातादिपुण्यजलाशयः । प्रसिद्धमिति पूर्वोक्तज्ञानविधिनापस्थानपर्यन्तं करोति । अथ

विशेषः—अवमर्पणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी वेदा-
चार्यस्य गृहानेति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७ ॥

अथास्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेधावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति ॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

पापनिवर्हरणप्रसङ्गादवमर्पणप्रसङ्गाद्देवमन्यदारभते—

अथातः पवित्रातिपवित्रस्याधमर्पणस्य क-
ल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमधमर्पणं सू-
क्तं तस्य कल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते
स्थण्डिलमुद्धृत्यासकृत्किञ्चेन वाससा स-
कृत्पूर्णेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽधम-
र्पणं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिवासा इत्यस्योपसंहारः—असकृत्तिलञ्जेनेति । असकृत्प्र-
कृतिमिति यावत् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्थण्डिलमादि-

त्यमण्डलाकारम् । पूर्णेति । इयमपीत्यभूतलक्षणाया तृतीया ।
सकृदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्रापि जपेष्वापरि-
समाप्ते सोदकेन पाणिना भवितव्यम् । आदित्याभिमुखवचनात्
स्थण्डिलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ २ ॥

प्रातश्शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरि-
मितं वा ॥ ३ ॥

प्रातश्शतमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखो वा ।
अपराह्णे प्रत्यमुख । अपरिमितमपराह्णेनैव संबध्यते ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्नीयात् ॥

प्रसृतयावकस्वरूपमुपरितनेऽध्याये वक्ष्यति । तदन्येनैव वैश्वदे-
वबलिहरणादि कर्तव्यम् । 'यदशनीयस्य' इति प्राप्तेऽपि उत्तरत्र
निषेधात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः
सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रेण गोवधादिभ्यो विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वादशरात्राद्गूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्ण-
स्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा ॥ ६ ॥

अन्येभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यत इति शेषः ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरति तान्यपि
जयति ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । तरणं क्षणम् । जयः
पुण्यफलयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः—

सर्वं तरति सर्वं जयति सर्वक्रतुफलमवा-
प्नोति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वेषु
वेदेषु चीर्णव्रतो भवति सर्वैर्देवैर्हार्ता भ-
वत्याचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति कर्माणि चास्य
सिद्ध्यन्तीति बोधायनः ॥ ८ ॥

आचक्षुषः आहूतः पथः । बोधायनमंशब्दनादस्य शि-
ष्योऽग्न्य ग्रन्थस्य वर्तेति गम्यते । मनुब्रह्मविदितिवत् ॥ ८ ॥

इति तृतीये प्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

प्रसृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमिवात्मानं मन्ये-
तात्मार्षं प्रसृतयावकं श्रपयेदुदितेषु नक्ष-
त्रेषु ॥ ९ ॥

कर्मभिर्गर्हिते गुरुमिवाजगरगीर्णमिवात्मानं मन्येत् । पुत्रदारा-
दिक्लृप्ते नेति प्रत्ययार्थमात्मग्रहणम् । अत एवात्मार्थमित्युक्तम् ।
आत्मार्थं न परार्थं । एतस्मादेव लिङ्गादतोऽन्यत्र प्रकरणे आ-
त्विज्यमस्तीति गम्यते । यद्वा—‘नात्मार्थं पाचयेत्’ इत्यस्य
प्रतिप्रसवोऽयम् । प्रसृतयावकमात्मार्थमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्व-
देवातिथिभृस्यादीनां द्रव्यान्तरमन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमु-
त्तरसूत्रेण प्राप्तस्यायमनुवाद ‘न ततोऽग्नौ जुहुयात्’ इति । प्र-
सृतं गौर्ऋणकरपरिमितं यावको यवविमसरो यत्रागूर्वा उदितेपु
नक्षत्रेष्विति श्रपणकालः ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयात्तत्र चान्नं वलिकर्म ॥२॥

‘यद्दशनीयस्य’ इति प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥२॥

अशृतं श्रप्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥३॥

यवानां च घ्रातावस्थायां पक्वावस्थायां चान्वीक्ष्य मन्त्रं ब्रू-
यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदाह—

यवोसि धान्यराजोसि वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदस्सर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्समृतम् ॥

धान्यराजत्वमन्येषु धान्येषु ग्लायत्सु मोदमानतयोत्थानात् ।
वारुणत्वं पुनरेतेषां ‘वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा,’^१ ‘वरुणाय धर्म-
पतये यवमयं चरुम्’^२ इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणसम्बन्धात् ।
मधुसंयुतत्वं तेनाभियारितत्वात् । ऋज्वन्यत् ॥ ४ ॥

धृतं यवा मधु यवा आपो यवा अमृतं यव
सर्वं पुनथ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

धृतादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्या-
व्या इति तेषां प्रशंसा ॥ ५ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम्
अलक्ष्मीं कालरात्रीं च सर्वं पुनथ मे यवाः ।
कालरात्रीकृताम् ॥ ६ ॥

श्वसूकरावधूतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत्
मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

श्वदिग्रहणमाहारदोषकृतपापोपलक्षणार्थम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ।
बालवृद्धमधर्मं च सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

दारुणं क्रूरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । राजकिल्बिषं राज-
सेवानिमित्तम् । बालकृतं अज्ञानकृतं वा । अधर्मः पापम् । स
एव सर्वत्र विशेष्यभूतः ॥ ८ ॥

सुवर्णस्तैन्यमव्रत्यमयाज्यस्य च याजनम् ।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

अव्रत्यं नियमलोपकृतम् । आज्यन्यम् ॥ ९ ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चोरस्यान्नं नवश्राद्धं सर्वं पुनथ मे यवा इति॥

गणान्नं गणाय गणेन वा सङ्कलितम् । श्राद्ध पितृभ्य
सङ्कल्पितम् । सूतकं तत्सम्बन्धि तदन्नम् । नवश्राद्धमेकोहि-
टान्नं परिवेषग्रहसङ्कल्पविषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा धामदेवार्था
अनुष्ठुप्छन्दस यवदेवत्याश्च द्रष्टव्या ॥ १० ॥

श्रप्यमाणे त्वय विशेष —

श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्या कृष्णायसादि मतिमुञ्चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्रा —

नमो रुद्राय भूताधिपतये द्यौश्शान्ता ॥ १२

अथमेको मन्त्र ॥ १२ ॥

कृणुष्व पाज इत्येतेनानुवाकेन । ये देवाः
पुरस्सवोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पञ्चभिः प-
र्यायैः । मा नस्तोके । ब्रह्मा देवानामिति
ह्यभ्याम् ॥ १३ ॥

‘ये देवा रक्षोहण’^१ इत्येतस्य पदत्रयस्य पञ्चस्यनुपद्धार्य
‘अग्निनेत्रा रक्षोहण’^२ इति पठितम् । ‘नमो रुद्राय’ इत्यादि
‘ब्रह्मा देवानाम्’ इत्येव मन्त्रा रसामन्त्रा ॥ १३ ॥

शृतं च लघ्वश्रीयात्प्रयतः पात्रे निषिच्य ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १४ ॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजस्तुदक्षा दक्ष-
पितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-
स्तेभ्यस्स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ १५ ॥

एते पञ्च पर्यायाः प्राणाहुतिमन्त्राः^१ । तस्मान्मन्त्रो निर्वर्तते ।
प्राशनं लघ्वेव । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः ॥ १५ ॥

त्रिरातं मेधावी* ॥ १६ ॥

पूर्वेण विस्तृतं यावकं प्राश्नीयादित्यनुवर्तते मेधानो ग्रहीतुं
तस्य तदशनम् ॥ १६ ॥

पङ्कान्नं पीत्वा पापकृच्छुद्धो भवति ॥ १७ ॥

अल्पपापकृदिति शेषः ॥ १७ ॥

सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८ ॥

अनात्मकृतस्याप्येनसो निर्णोदो भवतीत्याह—

एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं नि-
र्णुदति ॥ १९ ॥

पूर्वपुरुषाः पितृप्रभृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्क्रान्तानां यवानामेकविंशति-
रात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं प-
श्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यती-
त्याह भगवान् बोधायनः ॥ २० ॥

गोभ्यश्शकृद्विस्सह निष्क्रान्तानाम् । भूयस्येषा प्रशंसाऽस्य क-
र्मणः ॥ २० ॥

इति तृतीये षष्ठोऽध्यायः

—०—

अयमपि पापनिवर्हणप्रसङ्गादेवाध्याय आरभ्यते । अथ कू-
श्माण्डमुच्यते—

कूश्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कूश्माण्डा वक्ष्यमाणा यद्देवादयो मन्त्रा^१ । जुहुयादिति
सोपस्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्तेऽध्यपूत इव यो मन्येत ॥ १ ॥

तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेव भवति योऽयोनौ
रेतस्सिञ्चति^१ ॥ २ ॥

स्तेन इति ॥ सुवर्णस्येति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतन्महा-
पातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अपूत इव यो म-

न्येतैत्पर्यं । एवमेपः अपूतो भवति । अयोनी रेतस्सेकी ब्र-
ह्महत्यासिम इति तस्य निन्दास्मृति —

उत्सृजेदात्मनश्शुक्रमक्षेत्रे कामतो नरः ।

हत तेन जगत्सर्वं बीजनाशेन पापिना ॥

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा वृषलीपतिः ।

यस्तस्यां गर्भमाधत्ते तेनासौ ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ॥

अन्यदपि—

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत
इति ॥ ३ ॥

श्रुतिरेवार्वाचीनत्वेन परिमित्य तस्यैव प्राथम्यमाह । तस्यैव
वक्ष्यते इति शेष ॥ ३ ॥

अयोनी रेतस्सिक्तवाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥

श्रुतौ ह्यश्रुतमेतत् 'अन्यत्र स्वप्नात्' इति ॥ ४ ॥

अरेषा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेष इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोऽरेषाः । तथा
ब्राह्मणम्—“पवित्रं यो ब्रूत येनारेषसस्यामेति”,^१ ‘यद्देवा’,^२ ‘यद-
लोच्यन्’,^३ ‘आयुष्टे’,^४ ‘हुत्वोपतिष्ठते” इति । पवित्रकामो वेत्येव ।
न वै शरीरस्य सत् पापा भवन्ति’ इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशश्मश्रु-

लोमनखानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन
व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रम । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसवर्जनम् । इत्यभूत-
लक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः कूश्माण्डैर्होष्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विंशत्यहो द्वादशरात्रीः
पक्षिणो वा ॥ ७ ॥

इमे श्रुतिष्वेष्टाः । एतेषां च व्यवस्था 'यावदेनो दीक्षामु-
पैति' इति ॥ ७ ॥

न मांसमभ्रीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत्
जुगुप्सेतानृतात् ॥ ८ ॥

अनृता नोपेयादिति । एवमुपर्यासननिषेधः खट्वादी । ततश्च
वृणाद्रावुपर्यासने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नानृतं वदेदि-
त्यर्थः । ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनैव मांसभक्षणादिरभावे सिद्धे स-
योगपृथक्त्वात् कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मैव
निष्फलं भवति । अतश्चोपश्रयार्थमपि मांसं न भक्षितव्यमिति न-
म्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः —

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

यावकं मोपयुजानः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरेद्वि-
क्षेद्वा तद्विधेषु यवागूं राजन्यो वैश्य आ-
मिक्षाम् ॥ १० ॥

उपयुजानः जुहुयादिति शेषः । तस्मै पयसि दध्यानीति यद्धनं
सा आमिक्षा भवति ॥ १० ॥

पूर्वाह्ने पाकयज्ञिकधर्मेणाग्निमुपसमाधाय
सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुती-
रुपजुहोति । यद्देवा देवहेडनम् । यददी-
व्यन्नृणमहं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दध-
दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा
सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकाविति चत-
स्रस्तुवाहुतीः । अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अग्ने
अङ्गिरः । पुनरूर्जा । सह रय्येति चत-
स्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा समित्पाणिर्यजमा-
नलोकेऽवस्थाय वैश्वानराय प्रतिवेदयाम
इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय-यन्मया
मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्व-
स्मात्तस्मान्मेडितो मोग्धि त्वंहि वेत्थ यथा
तथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं ददाति ॥

पाशयज्ञधर्मग्रहणादाहवनीयो निरर्तते । आऽग्निमुखात्कृत्वा अ-
नाम्नातया पञ्चहोम कृत्वा सौविष्टरुत च । यद्देवादय उपहो-
मा । यजमानलोके दक्षिणतोम्रे । अन्यत्राप्युपस्थानचोदना-
याम् । समित्पाणिना समिद्धभ्याघान च द्रष्टव्यम् । यन्मया
मनसा वामदेवार्पे कण्वर्षिर्वा । अनुष्टुप्छन्द । अग्निर्देवता ।
यद्वाक्जनमाभ्या ऋतेन कस्या चिदवस्थाया तस्मात् सर्वस्मात्
मिळित मा मा ईडितः स्तुतः त्व योग्धि मोक्षय हि यस्मात्
वेत्थ त्वमेव सर्वं यथात्थ वेत्ति परित । वरः वरिष्ठा गो ॥११

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥१२॥

एक एवाग्नौ परिचर्यायाम् ॥ १३ ॥

अग्नौ परिचर्याया यदुक्त तस्यामेक एव स्वय कर्ता स्यात्
नान्य कर्तार वृणीते । तस्मादन्यत्रोपपन्नेषु परकर्तृकताऽपि भव
तीति गम्यते । अग्नावित्येकवचननिर्देशाच्चास्मिन्नेतत्स्वय कर्तव्यम्
न त्वाहवनीयेऽपि । तत्र ह्यनादृष्टे आश्चर्यं वै होतव्यमित्येतदेव ॥१३

एव तावत्पुरुषार्थतया होमविधिरुक्त । अथेदानीं 'कर्मादि-
त्वेर्तेर्मुहुयात्' * इत्येतद्व्याख्यास्यन्नाह—

अग्न्याधेये यद्देवा देवहेळनम् । यददीव्यवृण-
महं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दधदिति पू-
र्णाहुतिम् ॥ १४ ॥

जुहुयादिति शेष ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं दर्शयितुमाह—

हुत्वाऽग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा द-
र्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चा-
तुर्मास्यान्यारप्स्यमानः पञ्चहोत्रा हुत्वा प-
शुवन्धे षड्होत्रा सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

दशहोता 'चित्तिस्त्रुक्'* इत्यनुवाक । 'पृथिवी होता'* चतु-
र्होता । 'अग्निर्होता'* पञ्चहोता । 'वाग्नेता'* षड्होता । व्याख्या-
नेषु प्रायणीयानां च । 'सूर्यं ते',* 'महाहवि'* सप्तहोता ।
एते कूश्माण्डप्रदेशा ॥ १५ ॥

विज्ञायते कर्मादिष्वेत्तैर्जुहुयात् पूतो देवलो-
कान् समभुत इति हि ब्राह्मणमिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोक्तमेव कर्तव्यं, अनश्ना-
भिमुखवरदानादेश्च निवृत्तिः ॥ १६ ॥

इति तृतीये सप्तमोऽध्यायः

— ❁ —

अयमपि पापनिवर्हणोपाय इत्याह—

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १७ ॥

चन्द्रस्यायनं गमनं यथा वृद्धिदासाम्या युक्तं भवति तद्वत्
प्रासवृद्धिदासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १७ ॥

गुरुचतुर्दशीमुपवसेत्केशश्मश्रुलोमनखानि
वापयित्वा ॥ २ ॥

केशानि वापयित्वा उपवसेदिति क्रमः । उपवसेदिति वचनात्
ओपवसथ्यमेतदहरिति गम्यते । अत उत्तरेद्युर्होमः । तथाच लिङ्गम्—
'पञ्चदश आसान्' इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तार्थे चान्द्रायणे एतत् । अथाभ्युदयार्थे—

अपि वा श्मश्रूण्येव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः—'कृच्छ्रे वपनं व्रतं चरेत्' इति ॥ ३ ॥

अहृतं वासो वसानः सत्यं ब्रुवन्नावसथम-
भ्युपेयात् ॥ ४ ॥

अहृतं यत्र नव केशादिरहितं प्रक्षालितोपवातः च । सत्य-
वचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसथो होमस्थानम् ॥ ४ ॥

तस्मिन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्यो निर्मन्थ्यो
वा ॥ ५ ॥

लोकिव एवाग्निं कर्मार्थं प्रणीतो यथा न नश्येत् तथा धार्यं
एवमर्थं सरुद्रहणम् । यावच्चान्द्रायणं नियं जागरणमित्यर्थः ।
तदसम्भवेऽरण्योत्समारोपणम् । चान्द्रायणात्कर्मे वरिष्यमाणाय हो-
माय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्यापि यस्मात्कस्ता-
क्षितं वाऽद्वयान् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैपायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

‘ब्रह्मचारी अनृतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः
असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैपक-
रणायान्यमुपकल्पयेत् इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यन् सु-
करं कर्म तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसा-
वन्यः प्रैपितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्तिवर्ग्येति केचिदाहुः ।
अन्ये लौकिकार्थधर्मार्थधर्माऽसाविति । तन्नुनयुक्तायुक्तनया विचा-
रणीयम् ॥ ६ ॥

‘हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलक्षणं व्रतोपायनं प्रधानद्रव्यम् । गोपदंशादि ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखा-
त्कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्नये या तिथिस्स्यान्नक्षत्राय सदैवताया-
त्राह गोरमन्वतेति चान्द्रमसीं पञ्चमीं
व्यावापृथिवीभ्यां पष्ठीमहोरात्राभ्यां स-
प्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वारुणीं
दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्वदेवीं द्वादशी-
मिति ॥ ९ ॥

एते द्वादशहोमा एतस्मादेवं चरोरवशाय कर्तव्या । तत्र
 'अग्नये स्वाहा' इति प्रथमाऽऽहुतिः । या तिथिस्स्यात्तस्यै द्वितीया ।
 प्रतिपच्चेद्वर्तने 'प्रतिपदे स्वाहा' इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्यै ।
 तृतीया चेत्तृतीयस्यै । इत्यादिवत् । तस्यै द्वितीयेति सूत्राये-
 तव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथिः चान्द्रायणे यथावधानिदि-
 त्येतस्मिन्नेनाद्विधानमन्तीति दर्शयति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च
 नक्षत्रं वृत्तिकादि वर्तने सैव तृतीयाऽऽहुतिः । वृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
 रोहिण्ये स्वाहेति । सदैवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता
 स्यादिन्द्रादिका तस्यै चतुर्थ्याहुतिः । अग्नये स्वाहा । प्रजापतये
 स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । चान्द्रमसीति मास्य देवतेति तद्वित् ।
 एव रौद्रीमित्यादिषु द्रष्टव्यम् । पठीमभृतिष्वपि तदेवत्याभि-
 मग्निर्होम इति कोचेत् । अपरे विधिशब्देरेवभूतेतिवि । वयं तु
 ब्रूम — पठीसप्तम्यावाहुती चतुर्थ्याचोदिते सत्यां विधिशब्दम-
 न्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्वितममासादित ऋद्धन्त्रका इति । एव च
 सति सूत्रेविचित्रं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

विमेनावृत्य एवाहुतयः । नेत्याह—

अथापरास्तमामनन्ति दिग्भ्यश्च सदैवता-
 भ्यः उरोरन्तरिक्षाय सदैवताय । नचोनयो
 भवति जायमान इति सौविष्टकृतीं हु-
 त्वाऽथैतद्धविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा
 व्युहृत्य हविष्यैर्व्यजनैरुपसिञ्च्य पञ्चद-
 शं पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राश्नाति । प्रा-

णाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति द्वि-
तीयम् । व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदा-
नाय त्वेति चतुर्थम् । समानाय त्वेति
पञ्चमम् ॥ १० ॥

एता एकादश । दिग्भ्यः । चतसृभ्य । 'प्रान्यै दिशे
स्वाहा दक्षिणायै दिशे' इति मन्त्ररूपना कृता । न तु चतसृभ्य
पावकादिदिग्भ्य इति । न-वष्टदिक्पाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा
क्वचिद्दश दिश इति । सत्यम्—तथाऽपि 'दिग्भ्यस्स्वाहाऽवान्तर-
दिशाम्यस्स्वाहा' इति व्यपदेशभेदाच्चतस्र एव दिग्ग्रहणेन गृह्यन्ते ।
सदेवताभ्योऽपि तावतीभ्य 'इन्द्राय स्वाहा यमाय' इत्यादि । अथ
वा 'प्रान्ची दिग्भिर्देवता' इत्यादि दर्शनात् 'अग्रय इन्द्राय' इत्यादि
द्रष्टव्यम् । उरोरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । अन्तरिक्षविशेषण
त्वात् । तत 'उरवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इति मन्त्र । अन्तरिक्ष-
देवता तु वायु 'वायुरन्तरिक्षस्याधिपति' इति दर्शनात् । मा
भ्राति हविरुच्छिष्ट हुतशेषं हविष्याणि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि
शाकफलादीनि च क्षारलवणरहितानि । अत्र व्यञ्जनशब्दप्रयो-
गात् 'हवि'य च व्रतोपायनम्' इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्यते ।
तथैव च व्याख्यातमस्माभि ॥ १० ॥

व्रतस्य ग्रासास्तु प्राशितव्या प्राप्ता

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ ११ ॥

प्रथमो ग्रास द्वाभ्या मन्त्राभ्या, तत उत्तरेषामेकैकैर्वैव ॥

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वौ ॥ १२ ॥

यदा तु काले त्रयाणां असनं तदा द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्या मन्त्राभ्यां,
असनीयौ । तृतीयस्तु पञ्चमेन ॥ १२ ॥

यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वं त्रिभिरुत्तरम् ॥ १३ ॥

एकं सर्वैः ॥ १४ ॥

अन्वर्थे सूत्रे ॥ १३-१४ ॥

‘अमृतापि पानमसि’^१ इत्यस्य स्थाने—

निग्राभ्यास्स्थेत्यपः पीत्वाऽथाज्याहुतीरुपजु
होति ॥ १५ ॥

‘निग्राभ्यास्थ देवश्रुतः’^२ इत्यादि ‘गणा मे मा विवृषन्’^३
इत्यन्तमेकं यजु ॥ १५ ॥

अथ होममन्त्रा —

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्धयन्तां ज्यो-
तिरहं विरजा विषाप्मा भूयासं स्वाहा । वा-
हूनः शिरः पाणि त्वक् शब्द पृथिवी अन्न-
मय एतैस्सप्तभिरनुवाकैः ॥ १६ ॥

प्रत्यनुवाकं होमः ॥ १६ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १७ ॥

उत्तरं दार्विहोमिकं तन्त्रं प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रम-
सम् ॥ १८ ॥

सौर्यः—‘उद्वयं तमसस्थरि,’ उडु त्वं,^१ चित्रम्^२ इति तिस्र
श्रवः । चान्द्रमस्यः—‘नवोनवो भवति,’ सचित्र चित्रम्,^३ अत्राह
गौरमन्वत^४ इति च ॥ १८ ॥

शर्व्यां संवेशनकाले—

अग्रे त्वं सुजागृहीति संविशन् जपति । त्वमग्रे
व्रतपा असीति प्रबुद्धः ॥ १९ ॥

संविशन् शयानः । प्रबुद्धः उज्जिह्वानः । आचम्येति शेषः ॥

स्त्रीशूद्रैर्नाभिभापेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेत ॥ २० ॥

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपत्यवह्ने मनो दरिद्रं चक्षु-
स्सूर्योज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मामा हासी-
रिति ॥ २१ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः ‘उत्तमत उपचारः’ इत्यत्र । एते नियमा
आ परिसमाप्तेश्चान्द्रायणस्यानुसरणीयाः ॥ २१ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश ग्रासान् ॥ २२ ॥

^१ तै. म. ४-१-६.

^२ तै. स. १-४-४३.

^३ तै. सं. २-४-१४.

^४ ऊ. सू. ४-५-६.

^५ तै. सू. १-५-८.

प्राश्नातीत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा
ग्रसनीया इत्यर्थे ॥ १२ ॥

एवमेकोपचयेनामावास्यायाः ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयाप्रभृतिषु एतेषो ग्रासोऽपचीयते । द्वितीयस्या त्रयो
दशतृतीयास्या द्वादश इत्यादि ॥ २३ ॥

एवमाऽमावास्याया नीयमाने—

अमावास्यायां ग्रासो न विद्यते ॥ २४ ॥

अतस्तस्यामुपवास ॥ २४ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्वौ द्वितीयस्याम् ॥

एवमेने अप्युक्त्यर्थे ॥ २५ २६ ॥

एवमेकोपचयेनापौर्णमास्याः ॥ २७ ॥

उपचयो वृद्धि । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्या
चतुर्दश भवन्ति ॥ २७ ॥

पौर्णमास्यां च स्थालीपाकस्य जुहोति ॥

अप्राणितप्यष्ठ्येषा तृतीयार्धे पक्षम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अग्नि-
मुपसमाधायित्वादि प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तत्रेते षडहोममन्त्रा —

अग्नये या तिथिस्स्यात् ॥ २९ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ २९ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३० ॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो होतव्यमिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः नक्षत्रेषूपहोमत्वेनाग्राता वेदितव्याः ॥ ३० ॥

अत एवाह—

**पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्सदैवतस्य हु-
त्वा गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३१ ॥**

अभिनिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादपादानामधस्ताच्छ्रोणाया अस्ति । तस्य ब्रह्मा देवता । अन्यःसर्वं प्रथमहोमवत् । अत्रापि पञ्चदश ग्रासाः असनीयाः । तथा च सति तिस्रो नीतयस्सम्पद्येरन् । पर एष तस्यास्मंल्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पञ्चविंशत्युत्तरशतद्वयमिति, न चेत्युक्तं, चान्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वा-
वुपवासौ कृतौ भवतः ॥ ३१ ॥

एवं कृते—

तदेतच्चान्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३२ ॥

संयवक्षारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेयं पिपीलिका हि तनु-
मध्योभयतः स्थूला भवति तद्वदेतदपि ॥ ३२ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३३ ॥

अमावास्यापक्रमममावास्यान्तमित्यर्थः । अत्र हि आद्यन्तयोश्चोप-
वासयोः क्रियमाणयोश्चन्द्रगतिरप्युपसृता भवति ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यतरच्चरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः
पापकृच्छुद्धो भवति ॥ ३४ ॥

मुक्तोभवतीत्युक्तमिति ॥ ३४ ॥

न केवलं भायश्चित्तार्थमेवान्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं
तर्हि—

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते ॥ ३५ ॥

अत्रैव वामशब्दं कर्मवचनं । अपरो भाववचनं । वा-
स्पमानाय फलयेत्यर्थः । यद्वा वीप्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वो
भिप्रायवृत्तेरित्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तदाह—

यं कामं कामयते तमेतेनाप्नोति ॥ ३६ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३६ ॥

एतेन वा ऋपय आत्मानं शोधयित्वा पुरा
कर्माण्यसाधयन् ॥ ३७ ॥

कर्माण्यप्रवधिषादीनि । उक्तं चैतन् अमीनावास्पमानं प्रयु-
ज्जानं कुर्वन्निति कर्मार्थमेतत् ॥ ३७ ॥

इदानीं तत्रापि कथं रोचेरन्, ततो नुतिष्ठेयुरिति—

तदेतद्धन्यं पुण्यं पुत्र्यं पौत्र्यं पशव्यमायु-
ष्यं स्वर्ग्यं यशस्यं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

‘तम्मै हितम्’ इति तादितान्तो विग्रहः ॥ ३८ ॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्तायुज्यं
सलोकतामाप्नोति ॥ ३९ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ३९ ॥

य उचैनदधीते यउचैनदधीते ॥ ४० ॥

विद्वत्प्रशमैषा ॥ ४० ॥

इति तृतीय अष्टमोऽध्यायः

—ॐ—

अनश्रत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह—

अथातोऽनश्रत्पारायणविधि व्याख्यास्यामः

वेदस्य पार पर्यन्त निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायण तस्या
नश्रता कर्तव्यमित्यनश्रत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्याच्चीरवासा वा ॥ २ ॥

चीरं चिरयालिकं जर्णमित्यर्थः । न चैतावतोपभुक्तं वासोऽ-
भ्यनुज्ञातं भवति । ‘अहतं वासो वस्त्रानश्नुचि’ इति नियमात् ।
समुच्चयार्पो वाशब्दः पूर्वस्मिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः ॥ २ ॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३ ॥

हविष्यमक्षारलक्षणम् । यदि मन्येतोपदस्यामिति तदेतद्वेदितं यम् ।
इतरथाऽनश्रत्त्वविरोधात् ॥ ३ ॥

ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिल-
मुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्विरभ्यु-
क्ष्याग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यैताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिष्क्रम्य शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्ते प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्य
स्थण्डिलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्णाज्यं विलाप्योत्पूय । नात्र
दार्विहोमिकं तत्र विद्यते ॥ ४ ॥

अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा सोमाय
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वयम्भुवऋभ्यो
यजुर्भ्यः सामभ्योऽथर्वभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञा-
यै मेधायै श्रियै ह्यियै सवित्रे सावित्र्यै
सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेदादिमार-
भेत सन्ततमधीयीत नान्तरा व्याहरेन्न
चान्तरा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमैवेदिकशब्दोच्चारणम् । विरामोऽवमानम् । अन्तरा
स्वाध्यायमध्ये । सन्ततविधानादेव मिद्वेदरन्तरा विरमनिषेधान् नै-
मित्तिकेऽनध्यायेऽग्रच्युत्पातादावध्ययने क्षोपो नास्तीति गम्यते । नित्या-
ध्ययनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवावगन्तुं शक्यत्वान् परिश्रमः ।
नानाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्रान्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह—

अथान्तरा व्याहरेदथान्तरा विरमेत्त्रीन् प्रा-
णानायम्य वृत्तान्तादेवारभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थ । आयमनमायतन वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरत ॥
विरमकालेनाप्यप्रतिभाया कि कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं
कालं तदधीयीत स यज्जानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्प्रत्यभासदधीयीत इत्यर्थ ॥ ७ ॥

तत्राप्यशक्तौ कथम्—

ऋक्तो यजुष्टस्तामस इति ॥ ८ ॥

विजानीयादिति शेष । ऋच्यप्रतिभातायामृगन्तरमधीयीतेत्यर्थ ।
एव यजूषि सामानि च ॥ ८ ॥

तत्राप्यप्रतिभायाम्—

तद्ब्राह्मणं तच्छान्दसं तद्दैवतमधीयीत ॥ ९ ॥

ऋचश्चेज्ज प्रतिमान्ति तद्ब्राह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभाया पुन
र्मन्त्रमेव । तच्छान्दसं तद्दैवतं तत्तदार्षमधीयीत ॥ ९ ॥

द्वादशवेदसंहिता अधीयीत यदनेनानध्या-
येऽधीयीत यद्गुरुचः कोपिता यान्यकार्या-

णि कृतानि भवन्ति ताभिः पुनीते शुद्ध-
मस्य पूतं ब्रह्म भवति ॥ १० ॥

द्वादशेत्यत्र ऋग्यजुष्वित्यध्याहार्यम् । सहिताग्रहणं च पदक्रमनि-
वृत्त्यर्थम् । तथा च शौनर — 'अथेते माहुरनुसंहितं तत्पारा-
यणं प्रवचनं प्रशस्तम्' इति ताभिस्सहिताभिर्द्वादशभिः पुनीते ।
कस्मात् ? अनध्यायाध्ययननिमित्तात् गुरुरपि निमित्तादकार्यकरण
निमित्ताच्च ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सञ्चयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि हि द्वादशभिः पारायणे पूते सञ्चयः निश्श्रेयसस्य
भवति ॥ ११ ॥

अपरा द्वादशवेदसंहिता अधीत्य ताभिरुश-
नसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिर्वृह-
स्पतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः
प्रजापतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥

अनभ्रत्संहितासहस्रमधीयीत ब्रह्मभूतो वि-
रजो ब्रह्म भवति ॥ १५ ॥

सहितासहस्रं सहस्रवृत्तं इत्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुज्जानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥

भैक्षमिति क्रियानिशेषणम् । प्रयुज्जानः पारायणमिति शेष । दिव्यं चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

पणमासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तु-
भक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमद्वभक्षो
द्वादशरात्रं वाऽप्राश्रन् क्षिप्रमन्तर्धीयते
ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वानात्मानं
पञ्चदशं पङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्रन्नित्यन्नाकारप्रश्लेष कर्तव्य अप्राश्रन्निति । पराचीन
वा पारायण प्रयुज्येत्यर्थ ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्श्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्श्रेयणी निश्श्रेयसहेतु । निश्श्रेयस मश्रय सोपानमिति
यावत् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्वं दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नृपय ऋषित्वम्

अपेक्षानीमनभत्पारायणारम्भनास्त्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः
प्रातस्सवने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वा पर-
रात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्या ॥ २० ॥

साम्प्रत गुरुपर्वकृष्णशरेणास्यैव प्रशसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सप्तऋषिभ्यः प्रोवाच
सप्तर्षयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणे-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञु ब्राह्मणेभ्य एतमनश्चत्पारायण प्रोवाच तस्मा-
त्तेषामेवात्राधिशरो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

पञ्चविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रक्रान्त तत्र चतुर्विध—

उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा ॥ २ ॥

लिप्यत इति शेष । अयमिति प्रत्यक्ष शरीरिणा क्षेत्रज्ञ
व्यपदिशति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः
पूरयतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोपि लिप्यन्ते ॥ १-२ ॥

अभव्य पापीमिति यावद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
श्नात्यचरणीयेन वा चरति ॥ ३ ॥

प्रदर्शनमेतदन्येषामपि पापानाम् । मिथ्या अथवादृष्टार्थस्य कर्मणः आत्मनो लाभपूजार्थं चरणमित्यादि । अचरणीयमकर्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदत्र पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् दृढार्थः, स्वभावो ह्येष आचार्यस्य । अथ वा—आषट्पिपयेऽनुज्ञातस्याप्ययाज्ययाजनादेः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । तथापि प्रथमकल्पितचतुर्भागाः कर्तव्यः उशनसो वचनात् 'आषट्पिहितैः कर्मभिरापादयन्तीस्थापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात्' इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्—

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

मीमांसन्ते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

कुतः—

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमन्तरेण पापस्य कर्मणः क्षयाभावादित्यर्थः । आत्मसंस्थत्वात्कर्मणो जलसंस्थस्येव लवणस्य नाशो नास्तीति ॥ ५ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथम्? कर्म क्षीयत इति वदामः यथा सर्पदंशनलक्षणस्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रोपधादिना विनाशो दृश्यते, तद्वदस्यापि प्रायश्चित्तेनेत्यभिप्रायः, आगमगम्यत्वादुत्पत्तेस्तन्नाशस्य च । किञ्चित्तत्फलभोग एवायम्, यदिदं तप । अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतावत् । यथा दीर्घमालोपयोग्यस्य व्याधेरल्पदुःखानुभवनरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याप्यागमगम्य-

त्वदिह । तस्मात्कुर्यान्त्वेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुष्कतर्को न
कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ तदागमं दर्शयति—

पुनस्सोमेनेष्ट्वा पुनस्सवनमायान्तीति ॥७॥

अथाप्युदाहरन्ति—

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽ-
श्वमेधेन यजत इति ॥ ८ ॥

अग्निपुता वाऽभिज्ञस्यमानो यजेतेति च ॥

विषयव्याप्तचर्यमनेकोदाहरणम् । पुनस्सवन पुनर्याग । न-
द्याधिकारस्य तत्समाधाने सत्येतदुपपद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरण-
प्रतिषिद्धसेरानिमित्तस्यापि । तरण क्षपणं प्रतीयते । उभयाभा-
वेऽपि जन्मान्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिज्ञस्यमान इत्युक्तम् ॥७-९॥

अबुना पापनिवर्हणोपायानाह—

तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवा-
सो दानम् ॥ १० ॥

निष्क्रयणं शोधन याप्यस्य कर्मणः । यथा कंसादिगतस्य
मलस्य भरमादि । जपो मानसो वाचिकश्च । स च वक्ष्य-
माणस्योपनिषदादे मन्त्रगणस्य । तपश्चाहिंसादि वक्ष्यते । होम
आत्मीयद्रव्यस्य देवतोद्देशपूर्वकोऽग्नौ प्रक्षेपः । उपवास इन्द्रिय
संयमः । दानमात्मीयस्य च द्रव्यस्य, पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥१०॥

जप इत्युक्तं तत्राह—

उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वञ्छन्दस्सु सं-
हिता मधून्यघमर्पणमथर्वशिरो रुद्राः पुरुष-
सूक्तं राजनरौहिणे बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्म-
हानाम्नयो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठ-
साम्नामन्यतमद्वहिप्सवमानः कूडमाण्ड्यः
सावित्री चेति पावनानि ॥ ११ ॥

उपनिषदो वेदासंहितारहस्यादयः । ऋग्यजुषयोरनुवाङ् आदिः ।
साम्ना सामको वा । वेदान्ता आर्पणम् । अथर्वशिरोऽथर्वेणा
प्रसिद्धम् । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र'^१ इति प्रश्नः । पुरुषसूक्तं
प्रसिद्धम् । राजनरौहिणे सामनी 'इन्द्र नर'^२ इत्यस्यामृनि
गीते । बृहत् 'त्वामिद्धि'^३ इत्यस्याम् । रथन्तर 'अभि त्वा'^४ इति ।
पुरुषगतिः 'अहमस्मि' इत्यस्याम् । महानाम्नयो 'विश म
वक्त्वा'^५ इत्येता ऋचः । अस्यामुत्पन्नानि वा सामानि । महा
वैराजं 'पिबा सोमम्' इत्यस्याम् । महादिवाकीर्त्यं 'सा नो'^६ इत्यस्याम् ।
ज्येष्ठसामानि 'श नो देवी'^७ 'वित्रं देवानाम्'^८ इत्यनयो । द-
ह्विप्सवमानः 'उपास्मै'^९ इत्यासु । कूडमाण्ड्यो 'योद्वा'^{१०} जा-
च्छिद्रकोऽनुवाङ् । पावनान्यः 'स्वादिष्ठया'^{११} इत्युचः । सावि

^१ ते स ४५६

^२ सामस्य पृ ४१

^३ सामस्य पृ ३-१

^४ सामस्य. पृ ३-१.

^५ ,, पृ ६-३.

^६ मङ्गनाक्षी

^७ सा. स उ ३१.

^८ सा स उ ८३

^९ सा स पृ १-१.

^{१०} ,, पृ ६३.

^{११} ,, उ १२

^{१२} त, ब्रा ३७१०

^{१३} ऋचः. ६७-१६.

त्री तु प्रसिद्धा । चशब्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रका-
रवाचिना सिलेषु षष्ठितं शिवसङ्कल्पादि गृह्यते ॥ ११ ॥

उपसन्नचायेन पयोव्रतता शाकभक्षता फल-

भक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्य-

प्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मे-

ध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नचायः आरात्रा परोवरीयसी वा । प्रसृतयावको
व्याख्यात । इति करणेनैवप्रकार पञ्चगव्यादि परिगृह्यते ॥ १२ ॥

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः सरितः

पुण्या हृदास्तीर्थान्यृषिनिकेननानि गोष्ठ-

क्षेत्रपरिष्कन्दा इति वेद्याः ॥ १३ ॥

शिलोच्चयाः पर्वता इत्यर्थः । स्रवन्त्यो नद्यः । हृदा
हृदयशब्दस्मरणेन हृदयेषां शीतभावस्मरणेन अथ तपोदरादि ।
त्रिपुरादि । इति प्रभृति पुण्यानुमन्धानान् पूर्वत्रापुण्या अपि
पर्वतादयः अभ्यनुज्ञायन्ते । ऋषिनिकेताः ऋषिनिवासाः ऋष्या-
श्रमाः । क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । परिष्कन्दाः नद्यालयाः गुहावामप्रदे-
शाः । इतिशब्दादग्रचकारादयः ॥ १३ ॥

एतानि तपामि—

अहिंसा सत्यमस्तेन्यं सवनेयूदकोपस्पर्शनं

गुरुशुश्रूषा वह्निचर्यमधश्शयनमेकवस्त्रता-

नाशक इति तपामि ॥ १४ ॥

तपांसि तपोहेतव । सवन पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्ण । इति
शब्दो देवपूजार्थ ॥ १४ ॥

किं दानमिति दानमाह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिलं घृतमन्न-
मिति देयानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्भजनतोपानच्छ्राव्यपि गृह्यन्ते ॥

संवत्सरः पण्यमाश्वत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतु-
विंशत्यहो द्वादशाहपण्डहस्त्रयहोऽहोरात्र
एकाह इति कालाः ॥ १६ ॥

एक च तदह एकाह केवलम् । इतिशब्दात् देवनाऽपि
रात्रि ॥ १६ ॥

आनन्त्यात् पापिना प्रतिपाप प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति
मत्वाऽऽह—

एतान्यनादेशे क्रियेरन्नेनस्तु गुरुषु गुरुणि ल-
घुषु लघूनि ॥ १७ ॥

विकल्पेनेति वाक्यशेष । एतानि अपाक्षि-न्यनादेशे । यानि प्राय-
श्चित्तान्यन्यतोऽनुषदिष्टानि । यथाऽऽह—‘अग्नि माण्णरियर्भा दद्यात्सर्प-
हत्वा द्विजात्तम ’ । तत्र विकल्पेनैतानि कर्तव्यानि क्वचिज्ज्ञाप क्वचि-
त्तप क्वचिदन्न क्वचित्सर्वाणीति । गुरुत्व त्रैलोक्योऽभिमान्याद्यपेक्षया ।
आह चाप्यम्व—‘य प्रमत्तो हन्ति मातृ दोषकञ्च, सह सङ्ग-
त्वेन भूय, एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु’ इत्यादि ॥ १७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्राय-
श्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

अनादेश इत्यनुवर्तत इति केचित् । इतिहरणात्पराकोपि । पाप
गुरुलघुत्वापेक्षया एतेषा व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्यामिहृते चोधायनधर्मविवरण
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्याय
तृतीयप्रश्नस्समाप्त

पुनरपि प्रायश्चित्तविषये कथा प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृ-
थक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥

नानार्थानि नानाप्रयोजनानि पृथक्पृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्दे-
शकालादिनियन्त्रिततया तन्त्रेणेति । न केवल प्रयोजननानात्वेन
पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयान् गरीयसि, न हि निरात्रो-
पवासेनैव एकरात्रोपवासेनापि दोषो नश्यति, सोऽप्येकरात्रोपवासेनैव
नाशयितव्य इत्यभिप्राय ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।

भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

देशजालव्यशस्त्यादीनपेक्ष्य ऋचिन्नानार्थानां गुरुलघूनामपि
तन्त्रता भवतीत्येतदनेन कथ्यते ॥ २ ॥

लघूनीत्युक्तं तत्राह—

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धः शास्त्रदृष्टो विधि, स च प्राणायामेषु प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधुना प्रायश्चित्तविषयानाह—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राण-
चक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसङ्ख्याकानेव प्राणायामान् चरेदित्यव्याहारः ॥ ४ ॥

ननु चक्षुश्श्रोत्रमणोभिरिति स्वसंयुक्तेरेव पापं कर्तुं शक्यते त्वक्पादबाहूपस्थघ्राणैस्त्वन्यसंयुक्तेरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन् श्रुतवत्येव । अतो विषमसमीकरणमन्याभ्यमिति मत्वाऽऽह—

अथ वा चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु
त्रिभिः प्राणायामैश्शुद्ध्यति ॥ ५ ॥

एतेषु त्रिभिरितिवचनादुपस्थादिष्वधिक्यं गम्यते । प्राणायामवृत्तेनापि पयोव्रततादयो नियमा अनुमरणीयाः ॥ ५ ॥

अथेमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि—

शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथक्पृथक्-
कसताहं सततसप्त प्राणायामान् धारयेत् ॥ ६ ॥

शूद्राश्चभोजने शूद्रस्त्रीगमने इति पदयोजना । शूद्रान्नशब्दश्शू-
द्राहृतस्य शूद्रस्पृष्टस्यान्नस्य चोपलक्षणार्थः । एव च शूद्रस्त्रीग-
मने सति बहुवचनोपपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् ।
पृथग्ग्रहणादेकस्मिन्नपि प्रतिकर्माभ्यासः । ननु—‘शूद्रान्नस्त्रीगमन-
भोजनेष्वल्लिङ्गाभिरुक्तीरूपेण उपस्पृशेत्’ इत्युक्तम् । नैष दोषः—
आतिदेशिकविषयत्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शूद्रत्वम्^१ इदं तत्

योऽभधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः^१ ॥ इति ॥

‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति’^२ इति
च । तस्माददोषः ॥ ६ ॥

अभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राशनेषु तथाऽपण्य-
विक्रयेषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणावरान्न-
वर्जेषु यक्षान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्हं द्वादश-
द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ७ ॥

अत्रानाद्यशब्दो ब्राह्मे अनग्रीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्रु-
तार्थग्रहणे सत्यभक्ष्यशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अपण्यान्यश्वा-
दीनि मधुमामादिवर्जितानि । घृतग्रहणं क्षीरादेरापि पर्युदासप्रा-
प्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषगरिमा विद्यते ।

सद्यः पतति मासेन लाक्षया लग्नेन च ।

ज्येहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्^३ ॥

पातकपतनीपोषपातकवर्जेषु यजान्यदप्येनं युक्तं
 अर्गमार्गं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धार्य-
 येन ॥ ८ ॥ पातकपतनीपोषपातकवर्जेषु यजान्यद-
 प्येनं युक्तं द्वादश द्वादशान्न द्वादशद्वादश
 प्राणायामान् धार्ययेन ॥ ९ ॥

पातकः द्वादशान्नः । पतनीषं १ यजान्यदप्येनं मोक्षार्थं
 कर्तव्यं द्वादशान्नमिति ॥ ८-९ ॥

पातकवर्जेषु यजान्यदप्येनं युक्तं द्वादशान्नमा-
 नान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धार्ययेन ॥

ऋतुमत्ता वन्याया अप्रदाने भ्रूणहत्यातुल्यदोषो भवतीत्येतद्व-
क्तुकाम वन्यादानप्रकरणमारभते—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

गुणवते विद्याचारिनवन्धुशीलसम्पन्नाय रजोदर्शनात्प्रागेव द-
द्यादित्यर्थ ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे दोषमाह—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती यः कन्यां न प्रयच्छति

स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यतश्चेतदेव तत ऋतुमत्ताया प्रागेव दद्यादित्यभिप्राय ॥ १३

किं सर्वत्रैतावत् ? नेत्याह—

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक्पृथक् ।

एकैकस्मिन्नृतौ दोषं घातकं मनुरब्रवीत् ॥

न याचते न प्रार्थयते कश्चिदपि ॥ १४ ॥

तत्र प्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ १५

सादृश्य जातिगुणादिभि ॥ १५ ॥

अत एवाह—

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयो न जातिः ॥ १६ ॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्याधुनाऽन्यदानविषय एवाशङ्कानिवृत्त्यर्थमन्यदुच्यते—

बलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा।

प्रहरणं मेधुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षययोनित्वापादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति ॥ १७ ॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः।
सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्गतप्रत्यागता सती ॥
पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति ॥ १८

निमृष्टा उदरपूर्वं प्रसक्ता हुते वाऽपि होमेऽपि निर्वृते भर्ता म्रियते, सा चेद् भार्या अक्षतयोनिः असृष्टमधुना स्यात् गतप्रत्यागता ॥

भर्तृविषय एव किञ्चिदुच्यते—

श्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नाधिगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यथा गर्भप्रसूतने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागपानेऽपि, अपिशे-
तादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन् रजसि शेरेते ॥

ऋतुगमनातिक्रमनिन्दैषा ॥ २० ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ २१ ॥

त्रयाणां भ्रूणहत्यादोषस्तुल्यः सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेद्वतुम् ॥

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं नियमेद्वृहात् ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा स्कन्दयेत् शोपयेद्वा भर्तु-
द्वेषाद्वज्र औषधादिभिश्च शोपयतीत्यर्थः । ग्राममध्ये जनसन्निधौ निय-
मेत् प्रस्थापयेत् । ऋत्वतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या अपीति
निन्दैषा ॥ २२ ॥

ऋतुगमनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

ऋतुस्नातां न चेद्गच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम् ॥

नियमातिक्रमः ऋतुगमनातिक्रमः । ऋत्वतिक्रमो वा । ऋज्व-
न्यत् ॥ २३ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।

पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । शरीरस्याहर्निश पापसंचयोऽवश्यं
भवतीति मत्वा नैत्यकं ब्रह्मभ्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥

विञ्च—

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः ।

आकेडान्तान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।

तापेनापोऽधिजायन्ते ततोऽन्तश्शुद्धयते त्रिभिः॥

कोष्ठे वायुर्जायते । वायोरग्निः । अग्रेरापः । तैस्त्रिभिरन्तश्शरीरं शुद्ध्यत्यन आवर्तयेत्सदा युक्त इति ॥ २६-२९ ॥

ततः प्रसङ्गादिदमाह—

योगेनावप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।

योगमूला गुणास्तर्वे तस्माद्युक्तस्तदा भवेत् ॥

तथाचोक्तम्—

प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ इति ॥

स एव धर्मस्य लक्षणं हेतुः धर्मोऽपूर्वम् । योगमृत्वाः योग-
कारणा गुणाः रूपान्य ॥ २७ ॥

अथ प्राणायाम एवावयवश्च प्राणस्यागामा स्तृथा । तस्य
मद्वेषतो लक्षणं करोति—

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्री शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्त उच्यते ॥

सव्याहृतिकास्सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश
अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहर्धृताः ॥ २९ ॥

एतदाद्यं तपश्च्रेष्ठमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
सर्वदोषोपधातार्थमेतदेव विशिष्यते एतदेव
विशिष्यत इति ॥ ३० ॥

दोषाः पापाः ॥ २८-३० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।
तेषुतेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्तु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥

प्रतिग्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृह्य तथैव च ॥

ऋचस्तरत्समन्यस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ ४ ॥

अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यान्नस्य भोजने ।

ऋग्भिस्तरत्समन्दीयैर्मार्जनं पावनं स्मृतम् ॥

प्रायश्चित्तेषु भूयोविनानाद्व्याख्यातेमेतत् । पुनस्मवनमिति पयोजनम् ।
 पूर्वाध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चित्तेष्विह वक्ष्यमाणेषु यानि ममानि तान्य-
 विरोधीनि समुच्चीयन्ते । विरोधीनि विकल्प्यन्ते । भतिगृह्य अप्राति-
 ग्राह्यमिति शेषः । परिवर्तनमावर्तनं वाचि द्रष्टव्यम् । 'तरत्समन्द्यो
 वाचि' इति केचित्पठन्ति । तरत्समन्दीत्यादिभिरेव मार्जनं
 उदकाञ्जलिना शिरस्यभिषेकः ॥ १-९ ॥

भ्रूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम् ।
 विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वज्ञः ॥

अयमन्यो भ्रूणहत्यादिविधिरित्यर्थः । तमावेष्टयति—विधिना-
 येनेति ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।
 जपेदघमर्पणं युक्तः पयसा द्वादश क्षपाः ॥ ७ ॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्नवासाप्लुतशुचिः ॥

प्रतिषिद्धांस्तथाऽऽचारानभ्यस्यापि पुनःपुनः ।

वारुणीभिरुपस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥

जपेदिनि प्राणायामादिषु प्रत्येकं सम्पद्यते । ते च प्रत्येकं,
 न समुच्चयः । युक्तो ब्रह्मचर्यादिभिः योगयुक्तो वा ॥ ७-९ ॥

अथावकीर्ण्यमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय

दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहु-

ती जुहोति । काम्नावकीर्णोऽस्थवकीर्णोऽ-

स्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽ-
स्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्मुनिमुपतिष्ठेत् ।
सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं बृहस्पतिः ।
सं माऽयमग्निसिञ्चत्वायुषा च वलेन चा-
युष्मन्तं करोत मेति । प्रति हास्मै मरुतः
प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पति-
र्व्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा
मर्वमायुरेति । त्रिरभिमन्त्रयेत् । त्रिपत्या
हि देवा इति विज्ञायते ॥ ११ ॥

दार्धिहोमिकीमित्यत्राज्यसंस्कारमात्रं न पुनस्त्यालीपाकप्रयोगोपि ।
प्रयताञ्जलिः सम्पुटिताञ्जलिः कवातिर्यङ् नात्यन्ताभिमुखो नापि
पृष्ठतः कुर्वन्नित्येतत्कवातिर्यङ् । ‘उपतिष्ठते नैनं प्रत्यङ् पराङ्’
इति । अभिमन्त्रणमभिधीक्ष्याभिवदनं, त्रिपत्या हि देवा इति
विज्ञायते ॥ १०-११ ॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स
हुत्वैतेन विधिना सर्वस्मात्पापात्ममुच्यते ॥

उपपातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन
प्रायश्चित्तेनाधिक्रियते एतेनैव विधिना सर्वस्मात्पापात्ममुच्यते ।
विधिनेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि दक्षिणेति शेषः ॥ १२ ॥

अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिपिद्धभोजनेषु दोषवच्च
कर्म कृत्वाऽभिसन्धिपूर्वमनभिसन्धिपूर्वं वा
शूद्रायां च रेतस्सिक्ताऽयोनौ वाऽद्विलङ्गा-
भिर्वारुणीभिश्चोपस्पृश्य प्रयतो भवति ॥

अनाद्यं केशकीटादिभिरुपहतम् । अपेयं मद्य मद्यभाण्ड-
स्थितोदकादि । प्रतिपिद्धभोजनं चिकित्सादिषु यज्ञोजन, दो-
षवत्कर्म दुराचारादि शूद्राया योधादिजातौ । चशब्दात्सर्गा-
यामपि ल्लनायाम् । अयोनिः स्रग्नादि । चशब्दाद्भोगाद्य-
पहताया, स्वभार्यायामपि पर्वणि केचिदिच्छन्ति । एतेषु निमि-
त्तेषु पूर्वोक्त प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनयेतदेव परमतेन द्रवयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति ।

अनाद्यापेयप्रतिपिद्धभोजनेऽविशुद्धधर्माचरिते
च कर्मणि । मतिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः
विशुद्ध्यतेऽथापि च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥

अविशुद्धधर्माचरिते इति पदच्छेदः । छयना चरित इत्य-
र्थः । पातकोपमानि 'अनृत च समुत्पन्नवति' इत्येवमादी-
न्येकविंशति । सर्वपातकैरिति प्रशस्तार्थमुक्तम् । न पुन प्रा-
यश्चित्तमेतत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसन् त्रिरहोऽभ्युपेयादपः ।
प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदधमर्पणम् ॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्रं त्रिपरणत्वनम् ॥ १५ ॥

एतस्यैव विशेष उच्यते—

यथा श्वमेधावभृथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥

विज्ञायते च ।

चरणं पवित्रं विततं पुराणं

येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः

अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७ ॥

चरणं चरन पापस्य पवित्रं पवनहेतु विततं विस्तीर्णं सर्व-
शास्त्रेषु पुराणं पुरातन तदेतदधमर्पणमूक्तोक्तम् । तदावेष्टयति—
येन सूक्तेन पूता मनुष्यस्तरति दुष्कृतानि पापानि । यद्यपि तेन
पूताः पाप्मान पाप शत्रुमनितरेमेति प्रार्थना ॥ १६-१७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयाऽध्यायः

अधुना रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

अविरयातानि अविख्यातलोपाणि । यावता विनाऽपि यत्पाप
कर्तुं न शक्यते तद्व्यतिरिक्तेनाविख्यातदोषमुच्यते । यद्वा—अवि
ख्यातानि अन्यधर्मशास्त्रमारेरदृष्टानि । अथवा—प्रायश्चित्तान्येव
अविख्यातानि अन्यै पुरुषै । आत्मनैवास्मिन्निमित्त सत्येतत्प्रा
यश्चित्तमित्यवगतानि । अत एव—विशेषतः विशिष्टपुरुषाणा वि-
दुषामित्यर्थः । तानेव विशिनष्टि—समाहितानामिति । समा
हिता अविभिन्नचित्तयुक्ताः शास्त्रादितेषु कर्मसु निरता । प्रमा
देषु अबुद्धिपूर्वरूपेषु । तथा च वसिष्ठ —

आहिताग्नेरिनीतस्य वृद्धस्य विदुषश्च यत् ।

रहस्योक्त प्रायश्चित्त पूर्वोक्तमितरस्य तु ॥

कथं भवेदित्याशङ्काया वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ओंपूर्वाभिव्याहृतभिस्सर्वाभिस्सर्वपातकेष्वा-
चामेत् ॥ २ ॥

प्रतिव्याहृति मणवत्सम्बन्धः कर्तव्यः । एतज्जया वा जानमन् ।
तत्र परिमार्जनं च ॥ २ ॥

एव विशिष्ट पुण्यमात्रमम्, अवयवतः प्रशंसिमाह—

यत्प्रथममाचामति तेनर्ग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं

तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदम् ॥ ३ ॥

यत्प्रथमं परिमार्ष्टि तेनार्थवेदं यद्वितीयं तेने-

तिहासपुराणम् ॥ ४ ॥ यत्स्वयं पाणिं प्रो-
क्षति पादौ शिरो हृदयं नासिके चक्षुषी
श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेनौपधिवनस्प-
तयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचम-
नादेव सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

‘इतिहासपुराण पञ्चम वेदानां वेदम्’ इति श्रुतिः । ऋग्वेदाद्याभि-
मानिन्यो देवता प्रीता भवन्त्याचमनेनैवाप्नोति सा देवता । तनु कथ-
मेतदाचमनं सर्वपापमोचनं भवति । नाथ पर्यनुयोगस्य विषयः, न
हि वचनस्यातिभारोऽस्तीत्युक्तत्वात् । यथाऽऽस्यगतेन सुराबिन्दुना
पतिनो न पयोबिन्दुना, तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥

‘अष्टौ वा समिधः’ आदध्यात्-दवकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तं चैन-
श्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्व-
पन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनम-
सि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम
तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽ-

वयजनमसि स्वाहेत्यैतैरष्टभिः हुत्वा सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

अवयजनं निरसनम् ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अथमर्पणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम् ।

दुर्गा व्याहृतयो रुद्रा महादोषविनाशनाः ।

महादोषविनाशना इति ॥ ७ ॥

अथमर्पणं 'कृतं च सत्यं च' इत्यादि । विरजा 'प्रा-
णापान' इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवासाः । मृत्युलाङ्गलं 'वे-
दाहमेतम्' इति द्वितीयः पाठः । दुर्गा 'जातवेदसे' इत्येषा ।
'वात्यायनाय' इति च । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इत्येकादशा-
नुवासाः । अन्यत्पसिद्धम् । महापानरा महादोषाः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

अध्यायान्तश्छेदः । पुनः पाठः पूर्वोक्तानामन्यतमेन हृद वक्ष्य-
माणानामन्यतमस्य समुच्चयार्थः ॥ १ ॥

कृतं च मर्त्यं चेत्येतद्वधमर्पणं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविध्यधीमाः ऋष्यादिज्ञानपूर्वमग्निं ; तपोत्तरेऽपि मन्त्रेषु
द्रष्टव्यम् । अगमर्पणानामानुष्ठुमं वृत्तम् ॥ २ ॥

आयं गौः पृथिरकमीदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

मधेतायां गायत्रि मूर्ध्नि आत्मा देवा ॥ ३ ॥

द्रुपदादिनेऽमुमुक्षान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

गामदेः तण्डरिषीं अनुष्टुप्छन्दः भागो देवा ॥ ४ ॥

हंसद्रुनिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

गामंक्षत्रमनीमूषां ऋषिच्छन्दोदेवा ॥ ५ ॥

अपि वा माविर्था गायर्था पञ्चोऽर्द्धचण्डस्ततः
ममस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

निषाधिराषं गायर्च्छन्दमनीश देवा ॥ ६ ॥

अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिर-
न्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥
अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

विवृते एते च सूत्रे ॥ ७-८ ॥

अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्धर्मशास्त्रं नापुत्राय नाशिष्याय नारसंव-
त्सरोपिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयति । अन्योपि
गुरुः शिष्यः । यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं सवत्सरायमं शुश्रूषाया
त्सरोपितवान् स संवत्सरोपितः । तस्मै ॥ ९ ॥

अथेतदन्यद्विधीयते—

सहस्रं दक्षिणा ऋषभैकादशं गुरुप्रसादो वा ।
गुरुप्रसादो वा ॥ १० ॥

धर्मशास्त्रोपदेष्टे सहस्रं शतम्भर्गं वा ऋषभैकादशं वेत्यध्या-
हारः । ऋषभैकादशो भवति यस्य गोगणस्येति विग्रहः ।
विनयापेक्षया शक्त्यपेक्षया वा विवरणः । गुरुप्रसादो वा अत्र
स्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो भवति दद्यादेव तस्मै ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

एवं तावत्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि ।
अथेदानीं क्रत्वर्थतया, तानि चात्र सत्त्वशुद्ध्यर्थतया वक्तव्यानि ।
तेषां च सारूप्यमित्यग्राह—

अथातस्संप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम् ।
कर्मभिर्यैरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान् ॥
जपहोमेष्टियन्त्राद्यैः शोधयित्वा स्वविग्रहम् ।
साधयेत्सर्वकर्माणि नान्यथा सिद्धिमश्नुते ॥२॥

अथशब्द आनन्तर्ये । प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तानन्तरम् । यद्वा—
मङ्गलार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादीनि अनस्तानि सम्प्र-
वक्ष्यामि । तानि विशिनष्टि—यैः जपादिभिश्शुद्धोऽनुष्ठितैः सामवेदादि-
विहितैः कर्मभिर्मनोगतानभिप्रेतान् कामान् फलान्यवाप्नोतीति ॥

एवं च पापविशेषं समुदाहृत्य यद्विधीयते तत्रैवमुक्तम् । कर्मार्थं
जपादि चिकीर्षोर्नियमानाह त्रिभिश्छोकैः—

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विजः ।
शुक्लपुण्यदिनर्क्षेषु केशश्मश्रूणि वापयेत् ॥ ३ ॥
स्नायात्तिपवणं पायादात्मानं क्रोधतोऽनृतात् ।
स्त्रीशूद्रैर्नाभिभापेत ब्रह्मचारी हविर्व्रतः ॥ ४ ॥
गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्वन् दिवाऽस्वपन् ।
जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः ॥ ५ ॥

जपो रुद्रैवादिशिन्यादे । होमो गणहोमादि । इष्टि मृगा
रादिव । यन्त्राणि यमनादिन्द्रियाणां रुद्रादीन्युच्यन्ते । करिष्य
कर्तुमध्यवासित । द्विजग्रहण यन्त्राध्यायनिर्दिष्टेषु शूद्रपर्युदामार्थम्
शुक्ले पक्षे पुण्यदिने द्वितीयादिषु च पुण्येषु च ऋक्षेषु नक्षत्रेषु रोहि
ण्यादिषु । श्वश्रुग्रहण लोमनखानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपन =
शिलावर्जं 'एव भ्रुशिशिलावर्जम्' इति पर्युदासात् । यत्र पुनश्शु-
ङ्गाग्राहिकया विधीयते यथा गोघ्नप्रायश्चित्ते 'सशिल वपनं दत्त्वा'
इति, तत्र भवति । न च शिखावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्या-
शङ्कनीयम् । तस्य शास्त्रार्थत्वात् शिरःकपालधारणवत् । त्रिप-
वर्णं प्रातर्मध्याह्निने सायम् । त्रौधादनृताच्चात्मानं पापाद्रसेद्भ-
र्जयेदित्यर्थः । त्रौधग्रहण हर्षलोभमोहादीनामन्येषामपि मृतदाही
यानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतग्रहण च वैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभि-
भाषण अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येव सत्रादिषु सम्भाषेन । ग्रन्थ-
चारी अमरकन्दितरेणा, अन्यत्र स्वमात् । तत्रापि च—

स्मरे सिनत्वा ब्रह्मचारी द्विजशुक्रमकामन ।

स्नात्वाऽर्कमर्नयित्वा त्रि पुनर्मामित्यून नषेत् ।

इति द्रष्टव्यम् । हावर्जतः 'यद्वर्जैर्ग्रामम्' इत्यादि, तद्वर्ज्य
क्षारलवणवर्जं व्रजयेत् । पितृग्रहण दण्डापुषिभान्यायेन मातुर-
प्युपलक्षणार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकं दिवाऽस्वपन्
निद्रामकुर्वन् दिवास्थानं तिष्ठेदहनि । निशासनः रात्रावासान् ॥

प्रथमं तावद्यन्त्राण्याह बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम् ।

क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्रयहं त्रयहम् ॥

प्राजापत्यस्तद्देवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह—
द्वादशाहं चतुर्धा कृत्वा त्रयहं सम्पाद्य आद्ये त्रयहे दिवाऽर्श्यात् ।
द्वितीये रात्रौ तृतीये अयाचितम् । चतुर्थे वायुमस इति । अया-
चिनमिति याच्याप्रतिषेधः । एव प्राजापत्यं कृच्छ्रं क्लेशात्मको नियमे-
न । स्मृत्यन्तरोक्तेति कर्तव्यता नात्र ग्राह्या । यथा गौतमेन प्राजा-
पत्यायामभिहितायामभिहितं 'रौरव्यौधानये सात्री नित्यं प्रयुज्यते'^१
इत्यादि । तद्यदि सर्वं, नियताध्येतृच्छन्दोगव्यतिरिक्तानामधिकारो न
स्यात् । न ह्यन्यस्य सामानि सन्ति । न च प्रायश्चित्तार्थेन ग्रहणं युक्तम् ।
प्रतिषेधात् । स्त्रीबालादेरप्यधिकारार्थं सरलधर्मशास्त्रोक्तस्त्रिवर्णसा-
धारणलक्षण एव विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।

त्रिवृक्षे परावृत्तो बालानां कृच्छ्र उच्यते ॥ ७ ॥

अयमपि प्राजापत्ये विशेष एव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीय इति वक्ष्यति—

एकैकं ग्रासमर्श्यात्पूर्वोक्तेन त्रयहं त्रयहम् ।

वायुभक्षस्त्रयहं चान्यदतिकृच्छ्रस्त उच्यते ॥ ८ ॥

शिष्यण्डपरिमितान्नो ग्रासः पाणिपूरान्नो वा । पूर्वोक्तेन
'दिवा रात्रौ' इत्यादिना । अन्यदिति प्रायश्चित्तविशेषणत्वात्प्र-
पु-

मकलिङ्गमक्षेप । 'अनिरुच्छ्रोऽम्बुनाऽशन' इति यदोपासमस्तदोद-
कपान त्रिपदमभ्युपगच्छतीनि गम्यते ॥ ८ ॥

अम्बुभक्षस्त्यहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः॥

अम्बुभक्षवचनादशनऋमेगोदकपानमिष्यते । एवमस्त्ये ज्यहे तदपि
नास्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया 'पथी
चितिम्' इति यथा । प्रत्येऋमेव शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

ज्यहं ज्यहं पिवेदुष्णं पयस्सर्पिः कुशोदकम् ।
वायुभक्षस्त्यहं चान्यत् तत्तकृच्छ्रस्त उच्यते॥

उष्णाशब्द. पयआदिभित्तिभिः प्रत्येऋमिसम्बध्यते । प्रति
ज्यह पयआदीनि ऋमेग भवेयु । अत्र सरुदेन स्नानम् ॥
कुत एतत्? मनुचरणात्—

तत्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतिज्यहं पिवेदुष्णान् सकृत्त्रायी समाहितः^१ ॥ इति ॥ १०
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सप्ताहिनोऽयं सान्तपन । एवैकस्मिन्नहनि गोमूत्रादीनि ऋमे-
ण भवेयु । तेषु च दण्ड्यभिरिक्तानि कथितानि रागाणि ॥
तत्राय वेषा चित्पाठ —

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आ
प्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वेति
कुशोदकमिति ॥ १२ ॥

तथा—

गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत्क्षीरस्य तत्तूयम् ।
द्वयं दध्ने घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः । एवं
सान्तपनः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ १३ ॥

एवमुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुल्यपरिमाणम् । घृता
द्विगुणं दधि, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणं
शकृत्पञ्चगुणं गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिपट्के मरीचकैस्मिन्नेवाहनि
पीत्वाऽपरेद्युरुपवासेन द्विरात्रस्सान्तपनो भवेदिति । आह च या
ज्ञवल्क्य —

कुशोदकं दधि क्षीरं गोमूत्रं मोक्षकृद्घृतम् ।

प्राश्यापरेऽद्भ्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ इति । १३

अयमपरस्सान्तपनप्रकारः —

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १४ ॥

पञ्चमव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५ ॥

यतात्मा नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च तन्निवृत्तिः । तथा दर्शने पूर्वसमाप्तिमसङ्गात् । तथा सतीत्युपेदशानर्थ-
क्यमिति ॥ १५ ॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् ।

महासान्तपनं कृच्छ्रं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १६ ॥

सान्तपनस्मत्तरात्रपरिसमाप्य उक्तः । सदण्डकलिववदावृत्त्या त्रिर-
भ्यस्त एकविंशतिरात्रो महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्ध्या सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः ।

पक्षयोरुपवासौ द्वौ तद्धि चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १७ ॥

चान्द्रायणाध्यायोक्तस्यानुवादोऽयम् ॥ १७ ॥

इमे चान्द्रायणप्रकाराः—

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रस्तमाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

यथाऋयंचित्पिण्डानां द्विजस्तिस्रस्त्वशीतयः ।

मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

चत्वारिंशदधिकशतद्वयपिण्डान्यथाकथञ्चित् उञ्छया मासेना
श्रीयात् तिम्रोऽशीतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तत्तदैव नाम
चान्द्रायणम् ॥ १८-२० ॥

यथोद्यंश्चन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् ।

तथा पापाद्भयं हन्ति द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥ २१ ॥

सर्वप्रकारस्यापि चान्द्रायणस्य प्रशसेना ॥ २१ ॥

कणपिण्याकतक्राणि तथा चापोऽनिलाशनः ।

एकत्रिपञ्चसप्तेति पापघ्नोऽयं तुलापुमान् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नहनि कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि ।
भक्षद्वयप्रमाणं च शरीरस्थितिनिबन्धनम् । एव च सप्तदशा-
द्विकस्तम्पद्यते । महतीमपि तुलामारूढं पापस्य पुरुषदशुद्धयतीति
तुलापुमान् । तथा च पञ्चदशाद्विक कोऽपि तुलापुरुषो वि-
द्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूना प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रस्मौम्योऽयमुच्यते ॥ उत्पत्तिहितम् ।

एषा त्रिरात्रमभ्यासादेकैकं मृत्युहं पिबेत् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाद्विक ॥ इति ।

अत्र चोपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चदशाद्विक इति नियमात् ॥

यावकस्सप्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम् ।
सप्तरात्रोपवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः ॥

यावक इति कस्यचित्कृच्छ्रस्यान्वर्थसंज्ञा । सप्तरात्र यवान्नता ।
यवान्नकालमुपवासो वा । वृजिनं वर्जनीय पापमित्यर्थः ॥२३॥

पौषभाद्रपदज्येष्ठा आर्द्राकाशातपाश्रयात् ।
त्रीन् शुक्लान्मुच्यते पापात्पतनीयादृते द्विजः ।

पुष्यस्तिष्यो नक्षत्रं, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्या
भवति स पौषमासः । भाद्रपदं प्रोष्ठपदानक्षत्रं तेन सह पौर्णमा-
स्या यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम । तथा ज्येष्ठया
वर्तते इति ज्येष्ठोऽपि मास एव । पौषभाद्रपदज्येष्ठा इति निर्देश-
प्रथमान्तः । तेषु यथाकर्म आर्द्राकाशातपाश्रयात् आश्रयणान् ।
आश्रयशब्द आर्द्रादिषु प्रत्येक सम्बध्यते । आर्द्राश्रयत्वा आर्द्र-
यामस्त्वम् । आकाशाश्रयत्वमातपाश्रयन् चामावरणताश्रयणात् ।
तत्तस्मिन्मासे सर्वदा कर्तव्यम् ! नेत्याह—त्रीन् शुक्लान् वक्षानि-
ति शेषः । तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थः । 'कालाभ्यनोरत्यन्तमगोमे' इति
द्वितीया । अर्धतश्चाहर्निशमिति गम्यते । त्रिमेव कृते मवेरमात्पापा-
त्प्रमुच्यते ? न, पतनीयादृते । तस्य हि प्रायश्चित्तान्तरेण भवित-
व्यम् । द्विजग्रहणमनुवादः । 'जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादि-
तो द्विजः' इत्यधीतत्वात् ॥ २४ ॥

इदं चान्यन्—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ॥

यवाना आचामो यवागू । गृद्धा—आचाम । एष ब्रह्म-
कूर्चो नाम रुच्छू । अस्य विशेषः स्मृत्यन्तराद्देदितव्यः । यथा हि—

पालाशः पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।
गृहीत्वाऽब्रह्मिणो भूत्वा त्रिराचामेद्विजोत्तमः ॥
गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दाधिकाव्णेति वै दाधि ॥
तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
चतुर्दश्यामुपोप्याथ पौर्णमास्याः समारभेत् ॥
गोमयाद्विगुणं मूत्रं शकृदद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं तथा दशगुणं दाधि ॥
स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।
तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥
अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च ।
प्रणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्विष्टकृत्स्मृतः ॥
एवं हुत्वा ततश्चेष्टं पापान् ध्यात्वा समाहितः ।
आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन च ॥ इति ॥ २५ ॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः ।
शुक्लकृष्णकृतात्पापान्मुच्यतेऽब्दस्य पर्वभिः ॥ २६ ॥

सावत्सरिकमेतद्धृत, तस्मादब्दस्य पर्वणिसम्बन्ध । न पुन-
श्शुक्लकृष्णकृतादिति । एव च तस्मिन् सवत्सरे मधुमासवर्जमव-
शयनमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो भासेनैकेन शुद्ध्यति ।
यायावरचनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥ २७ ॥

यायावरेभ्यो भैक्षाहारो दशभिर्दिनैः, वनस्थेभ्य पञ्चभिर्दिने
इति । अन्यच्च व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रय रुच्यौ ॥ २७ ॥

एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वाऽपश्शुद्ध्यते द्विजः ॥

एतावपि च द्वौ रुच्यौ ॥ २८ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्यान्यतमस्य वा ।
पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्रन् सोऽतिपावनः ॥ २९ ॥

अन्यतमवेदपक्षे त्रि । इतरथा सव्यदेव ॥ २९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः ।
रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्
गायत्र्याऽष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्ग्यजुरथर्वणाभिति शेषः । व्युष्टः उपोऽ-
न्तरित । श्योभूने अष्टौ च सहस्रं सावित्र्या जपं कुर्यात् ।
अत्र प्राजापत्येन तत्सममिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदि-
तव्यम्, प्राजापत्यादो भवृत्स्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धि-
र्भवतीति । प्राजापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पञ्चा-
वरान् शुद्धान् भोजयेत् । एवं विधानेनैवातिकृच्छ्रे पञ्चदशावरा-
नशक्यदिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमेकम् । एतत्सर्वत्र समानम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रेषु शतं, तप्तकृच्छ्रेषु चत्वारिंशत्, पराकनिर्णये
पञ्चाशत्, चान्द्रायणे षड्विंशति, तुलापुसि तु त्रयोविंशति, महा-
सान्तपने षड्विंशतिषु, अथैराहोषवासे पञ्च । त्रिरात्रे प्रत्यह
दशदशेत्यादि ॥ ३०-३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्तत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः ।

पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्तर्देभ्यस्तोऽतिरिच्यते ॥ ३२

एवविषवृत्तस्य इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठमोऽध्यायः.

—❧—

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता ।

सप्तव्याहतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः ॥ १॥

मधुच्छन्दा यामामृनामृषय ताश्च शाक्लमाहिताया आदितो
दश मूक्तानि । ताभिस्मह रुद्रा 'नमस्ते रुद्र' इति एकादशा-
नुवासा । अन्यत्रसिद्धम् । जपादिभि प्रतिपूरणे कर्तव्ये वेदित-
व्यम् । स्वातन्त्र्येण सर्वेषामुपयोग । तत्र काण्ठगणना मन्त्रावृ-
त्तिगणना च विशेषापेक्षया विज्ञेया ॥ १ ॥

यन्त्रजपौ वृत्तौ । का पुनस्ता इष्टय इत्याह—

मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समा हि ताः ॥

मृगार 'अग्नेर्मन्वेऽहोमुच' इति दशहविरिष्टि । तथा पवित्रे
ष्टिरपि 'अग्नये पवमानाय' इति दशहविरेव । निहविस्सवनेष्टि ।
पावमानी पावमानेष्टि । वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरी तथा
समन्विता एता पापनाशिन्य । नैवेकश ॥ २ ॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवापरं गुह्यमुच्यमानं निबोधत ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यः पातकादृते ॥ ३ ॥

पवित्रैर्मर्जनं कुर्वन् रुद्रैकादशिकां जपन् ।

पवित्राणि घृतैर्जुह्वन् प्रयच्छन् हेमगोतिलान् ॥ ४ ॥

अल्पप्रयासेन बहुपापक्षयलभात् गुह्यमित्युक्तम् । प्रथमसर्वशब्द
एकैकस्मिन् पापाभ्यासार्थः । द्वितीय पापभेदापेक्षः । पवित्राणि

पुरभिमन्त्रादगो मन्त्राः । इदंराक्षसा 'नमो नमः' इत्येताद-
 शानुशाताः । पूर्वा नपव नुदन नपच्छन मुष्यन इति मन्त्राः ।
 अत्राणि वयमाद्यमन्त्राण्येव कानि मानि ॥ ३-४ ॥

योऽश्रीयाद्यानकं पक्वं गोमूत्रे मशकृद्भसे ।
 मदधिकीरमपिप्ले मुष्यते सौऽहमः क्षणान् ॥ ५ ॥
 प्रसृतो यश्च शूद्रायां येनागम्या च लङ्घिता ।
 सत्तरात्रात्प्रमुष्येते विधिर्न तेन तावती ॥ ६ ॥

दाराग्निहोत्रसयोग कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥^१ इति ॥

अत्राग्रजशब्दस्यायमर्थः — अग्र एव यस्मिन् जाते सत्यात्मनो जनन सम्भवति स त प्रत्यग्रज एव च सति, पितर्यनाहिताग्रौ सति पुत्रेण नाघातव्यमिति भवति । परीज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्त भेषजम् । इज्या याग नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिका, न नैमित्तिका काम्याश्च । ते पितर ज्येष्ठ षोडश्वच न कर्तव्या, यदि कुर्यात्तत्रापि तदेव प्रायश्चित्त 'योऽश्रीयाद्यावक् पक्वम्' इत्यादि ॥ ७ ॥

अपातकानि कर्माणि कृत्वैव सुवहून्यपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सताम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रायश्चित्तेनेति शेषः । सतां मन्वादीनाम् ॥ ८ ॥
सर्वत्रात्र ह्यदि स्थित मूलभूत प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधानं समुदीरितम् ।

भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः ॥ ९ ॥

मन्त्राणां मार्गो मन्त्रमार्गः पाठ स एव प्रमाणं यस्य विधानस्य तदुदीरितं पाठमूलत्वं स्यात्तादृशानामपि धर्माणामुक्तं तन्, आप्रानापत्यादेरपि यन्त्रस्य । विधान मन्त्रादेर्यन्त्रस्य विधान मन्त्रादेर्मूलमिति अयं क्लृप्ताचार्यो मन्त्रप्रमाणक इव लक्ष्यपञ्चतयेन कल्पमेवेक्षते 'तच्छन्दसा ब्राह्मणेन' इति । तच्छन्दसो मन्त्रात्मकस्य

प्रथमनिर्देशः द्रुवन्न लब्धसा न शक्नुयात् कर्तुमित्यापददौर्बल्यमभ्यनु-
जानश्च । ब्रह्मणस्समतामिति वचनादभ्युदयार्थमित्येतद्विधानमिति
गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह—

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः ।

कामांस्तांस्तानवाप्नोति येये कामा हृदि स्थिताः ॥

क्रियत इति कर्म । तच्च मार्गप्रमाणं विधानम् । सैषा प्रशस्ता ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु ।

यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्नैरपि क्रियाः ॥

प्रतिषिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशस्तैषा । यदेवविधस्य
पुरुषस्य पूर्वोक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्थ्यजुरधर्षणा वर्मण्यधिकारोऽस्तीति
दर्शयति, तस्यापि वक्ष्यमाणो गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

एवविधाना ब्राह्मणानां प्रशस्ता—

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यद्यदिच्छन्ति चेत्तदा ।

तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्मभिः ॥ २ ॥

ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणानि ॥ २ ॥

अथेदानीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता ।
कालेन यावतोपैति विग्रहं शुद्धिमात्मनः ॥३॥

कालेन कालपरिमितेन यन्त्रेण विग्रहं शरीरम् । उपैतिर्न-
यत्यर्थे । ततश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनस्मि
गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दर्शितः । आह च—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्त्पादलाघवम् ।

‘तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यवत्पुष्टिकरं भवेत् ॥’ इति ॥ ३ ॥

जपहोमेष्टियन्त्राण्युक्तान्युपसंहरति—

एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः ।
तदारभेत येनैद्धि कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥४॥

गणहोमादर्विगेवोपसंहाराभिधानं तस्यापि त्रिरात्रोपवासाङ्गत्वज्ञा-
नमाय ॥ ४ ॥

अथमे गणहोममन्त्राः—

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोऽहोमुचौ गणौ ।
पावमान्यश्च कूडमाण्डयो वैश्वानर्य ऋचश्च याः

क्षापवित्रं क्षाशब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैत्तिरीयाणां सूत्रपाठे ‘अग्ने
स्य’^१ इत्यादिपट्टचम् । अयमेको मन्त्रगणः तैत्तिरीयकपाठसिद्धः

गृहीतव्य । सहस्राक्षस्तत्पुरुषमूक्त, तच्चाष्टादशर्चम् । मृगारो
मृगाराया इष्टेर्याज्यानुवाक्या द्वाविंशतिरूच 'अग्नेर्मन्वे' ¹ इत्यनु-
वाक । अहोमुचौ तच्छब्दवन्तौ गणौ । तयो 'या वामि
न्द्वावरुणा' ² इत्येक चत्वारो मन्त्रास्तानुपद्ना । अपरो 'यो
वामिन्द्वावरुणा' ³ इत्यष्टौ । तादृश एवाहश्शब्दोऽहोमुचवचन । पाव
मान्योपि तच्छब्दवत्य ऋचस्तत्तदश वा । ताश्च 'पञ्चमानस्त्वव
र्जन' ⁴ इत्यनुवाक । कूश्माण्ड्य 'यद्देवा' ⁵ इत्याद्या विंशति
ऋच । वैश्वानर्य 'वैश्वानरो न ऊत्या' ⁶ इत्यष्टौ । एते ष्ठी मन्त्र
गणा प्रायशो विश्वेदेवार्पा । सहस्राक्षस्तु नारायणर्पि । तत्रा-
नुक्तच्छब्दसा त्रैष्टुमा वेदितव्या । 'सहस्राक्ष' ⁷ इत्याद्या पञ्च
अनुष्टुप । मृगारयाज्यासु 'अनु नोऽद्यानुमति, अन्विदनुमते त्वम्,' ⁸
'ये अपथेताम्, उर्वी रोदसी' ⁹ इत्येता अनुष्टुप । 'वैश्वानरो न' ¹⁰
इति गायत्री । 'यदिदम्' ¹¹ बृहती । अहोमुचौ तु यजुषी एव ।
ततश्छन्दोविशेषानादर 'यद्यजुषाऽऽज्य यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्द-
साऽप उत्पुनति' ¹² इति यजुश्छन्दसोर्भेदनिर्देशात् । पावमानीषु पुन
प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीपञ्चम्यष्टम्यो गायत्रय । तृतीया नवम्याद्या
अन्त्यवर्ज्याश्चानुष्टुप । कूश्माण्ड्येषु प्रथमाऽनुष्टुप् । द्वितीय जागतम्
तृतीया जगती । पञ्चम्यतिशकरी । अष्टमी जगती । नवमी-
पङ्क्ति । दशम्येकादश्यौ शकरी । त्रयोदश्यत्यष्टि । चतुर्द-
श्यनुष्टुप् । ततो गायत्रय । अन्त्योऽनुष्टुप् । वैश्वानरीणामाद्ये
गायत्र्यौ । सर्वा लिङ्गोक्तदेवता । सहस्राक्षस्तु पौरुष ॥ ५ ॥

१ ते ॥ ४८-१५

२ ते स २ १-११

३ ते वा १ ४८

४ ते वा २ ३

५ , १५-११

६ ते. वा १ ११

७ ते च ३ १-११

८ ते वा १ ३ ४

ततः किमित्यत आह—

घृतौदनेन ता जुह्वन् सप्ताहं सवनत्रयम् ।

मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६

घृताप्लुतेन ओदनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिभा-
पासिद्धया 'दर्व्याऽलस्य जुहोति'^१ इति । सप्ताहमिमानि व्रतानि
मौनव्रती इत्यादीनि ॥ ६ ॥

अथ व्रती सवनहोमानन्तरम्—

सिंहे म इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुख उपस्थं कृत्वा तस्मि-
न्नेव उदपात्रेऽवेक्ष्यमाणः पापं ध्यायन् विनयितुं ब्रूयात् । 'सिं-
हे मे मन्युः' इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निनीयापो नैऋत्यां दिशि
परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाल्य यातेनैव मार्गेण
यथैतद्व्रमति तदेतदुक्तम् । 'सिंहे म इत्यपा पूर्णे' इत्यत्रापरे या-
ज्ञिकाः प्रयोगज्ञमन्यमाना दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कुर्वते । अनान्ना-
तया च पक्कहोमवत्, ते च स्विष्टकृदुपहोमाः इति वदन्तः । तत्तु-
युक्तायुक्तनया विचारणीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धत्वे यौवने वाल्ये यः कृतः पापसञ्चयः ।

पूर्वजन्मसु वा ज्ञानात्तस्मादपि विमुच्यते ॥ ८ ॥

फलविधिः फलार्थवादोऽयम् ॥ ८ ॥

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा ।

गोभूमितिलहेमानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥ ९ ॥

विप्रो भवति पूतात्मा निर्दग्धवृजिनेन्धनः ।

काम्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम् ॥

अन्ते सप्ताहस्य ततस्तप्तम् एवाहन्यपराद्विक्रमयोगान्तरं भोजनादि
गम्यते । द्विजास्त्यूवराः । गवाक्षीनां समुच्चयः । स च भुक्त-
वद्भयः प्रत्येकं भवति । विप्रग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । वृजिनं
पापम् । तदेवेन्धनम् । तन्निर्दग्धं तेनेति विग्रहः । योग्यः अधि-
कारी । अन्यथाऽनधिकारीति गम्यते । एषा तावद्भयशेमक्रिया
ह्यात्मन एव प्रयोक्तव्या नान्यस्य ॥ ९-१० ॥

इति चतुर्थे सप्तमोऽध्यायः

—❖❖❖—

तत्र दोषमाह—

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् ।

अन्यस्य सौऽहसाऽऽविष्टो गरगीरिव सीदति ॥ १ ॥

आचार्यस्य पितुर्मतुरात्मनश्च क्रियामिमाम् ।

कुर्वन्भात्यर्कवद्विप्रस्ता कार्यैषामतः क्रिया ॥ २ ॥

यस्माद्येषां कुर्वन्नादित्यवद्भाति तस्मादेतेषाम् । मातुः पृथग्र-
हणात् पितरि मृते पितुर्मातुरेनोनिवृत्त्यर्थमेषा पुत्रेण कर्तव्येति
गम्यते । आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्यापि
प्रदर्शनार्थम् ॥ १-२ ॥

तदाह—

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाकरोच्छुचिम् ।

अग्निं वायुं रविं सोमं यमादींश्च सुरेश्वरान् ॥

कः प्रजापतिस्तस्य पुत्राः सहस्राक्षग्रन्थादयः । पवित्रेण गण-
होमेन ॥ ३ ॥

उक्तः । कर्त्तव्यतया गणहोमः । अपुना स एव पुरुषार्थत-
योच्यते—

यत्किञ्चित्पुण्यनामेह त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥४॥

प्राजापत्यमिदं गुह्यं पापघ्नं प्रथमोद्भवम् ।

समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पवित्राणि सहस्रशः ॥५॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्रजापतेस्तत्काशात् प्रथमोद्भूतम् । अन्यानि
तु यन्त्राण्यतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ४-५ ॥

अथास्यैव कालविकल्पाः—

योऽब्दायनर्तुष्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान् ।

पुनाति चात्मनो वंदयान् दश पूर्वान् दशापरान् ॥

कर्तुंस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषं कल्प्यते । अब्दस्तवत्सरः ।
अयनं तदर्धं आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । ऋतुः अब्द-
पञ्चांगो वसन्तादिः । तदर्धं मासः । तदर्धं पक्षः शुक्लं कृष्णो-
वा । अहस्तु प्रसिद्धम् । एतदब्दादिभिरेव सम्बध्यत इति केचित् ।
कल्पान्तरमित्यपरे ॥ ६ ॥

अथ—

एतानष्टौ गणान् होतुं न शक्नोति यदि द्विजः ।
एकोपि तेन होतव्यो रजस्तेनास्य नश्यति ॥

तत्राप्यशक्तौ—

तूनवो यस्य शिष्या वा जुह्वत्यष्टौ गणानिमान् ।
अध्यापनपरिक्रीतैरंहस्तस्तोपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतैः तेनैवाध्ययनादिना ॥ ८ ॥

तदसम्भवेऽप्याह—

धनेनापि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसया ।
हावनीया ह्यशक्तेन नावसाद्यशरीरधृक् ॥

हावनीया होमं कारयितव्या । अन्येनापि कारयितव्यत्वे
नावसाद्यो न क्लेशनीयः । धने विद्यमाने किमित्यात्मनश्शरीर-
शोषणं हविष्यादिभिः क्रियेतेत्यभिप्रायः । एव च मौनव्रतान्यपि
कर्तुरेव । न कारयितुं । नावसाद्य इति वचनात् । 'गर-
गीरिव सीदति' इति दोषोपि कर्तुरेव न कारयितुं ॥ ९ ॥

उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किञ्चित्—

धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि ।

पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्वचित्॥

अनृणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्त्याग उच्यते क्वचित्क्रियते ।
किमर्थमुक्तम् ? पुण्यानामपि कर्मणा सिद्धये । गणहोमार्थं पुन
धनत्यागे क्रियमाणे पापस्यैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत्य-
भिप्राय ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरभ्यते । द्विजं कथं रोचेत्, ततोऽ
नुष्ठीयेतीति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।

आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राच्चोत्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किञ्च—

ज्ञायते चामरैः द्युस्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः ।

देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृत्॥१२॥

द्युस्थैर्देवैर्भूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुति —
'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पिनस्य दूराद्गन्धो वाति'^१ इति ॥ १२ ॥

सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः ।

अयत्नेनैव तस्सिद्धिं यान्ति शुद्धशरीरिणः ॥ १३ ॥

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्समुदीरितम् ।

इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥ १४ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ।

इदमेतद्गणं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-
धारणश्रवणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३-१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणमिह—

यान् सिपाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान्
जपेत् ।

घृतेन पयसा दध्ना प्राश्य निश्चयोदतं सकृत् ॥

द्वादशाहानि सकृत्सकृत्प्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च “मुक्त
व्यादाय स्वपिति” इतिवत् द्रष्टव्यः । सिपाधयिषुः साधयितुमिच्छन्
घृतेनेति घृताग्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ऋभ्यनुत्सामवेदानामपि—

दशावरं तथा होमः सर्पिषा सवनत्रयम् ।

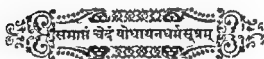
पूर्वसेवा भवेदेषा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥

मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १८ ॥

वेदसम्बन्धिमन्त्रसम्बन्धिन्याश्च 'पष्टा वैश्वानर्यः' इत्यस्या न सम्बन्धः । सा च वैदिकानामेव मन्त्राणामेषा पूर्वसेवा पुरश्चरणं, नेतरदिति ज्ञापनार्थम् । मन्त्राणां कर्मसाधन इति । मन्त्रैरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः—'पुरश्चरणमादौ मन्त्राणां सिद्धिकारणम्' इति ॥ १८ ॥

इति श्रीयोधायनीये धर्मविवरणे गोविन्दस्यामिष्ठते

चतुर्थप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः, चतुर्थप्रश्नस्तमाप्तः

वोदायनधर्मसूत्रस्थपदसूची.

अ

अंशः II, 1, 51.
 अंशभाक् II, 3, 5.
 अंशान् II, 2, 37.
 अंसम् I, 7, 13.
 अंहसः IV, 6, 5 8, 8.
 अंहसा IV, 8, 1
 अंहोमुचौ IV, 7, 5
 अकरोत् IV, 8, 3 इत्यादि
 अकर्मिणः II, 2, 40.
 अकल्पयन् I, 5, 56. 63.
 अकामा II, 2, 63.
 अकार्याणि III, 9, 10.
 अकुत्स्तयन् II, 7, 6.
 अकुर्वताम् I, 2, 50.
 अकुर्वन् I, 5, 15 II, 3, 21
 अकुलताम् I, 5, 8 84.
 अकृत्वा I, 2, 57.
 अक्रामीत् IV, 4, 3.
 अक्षिप्तानि I 6, 5.
 अक्षतयोनिः IV, 1, 18
 अक्षय्यं II, 6, 8.
 अक्षरं I, 4, 8.
 अक्षरेण II, 7, 13
 अक्षारलवणं III, 1, 19.

अक्षारलवणाग्निः 1, 5, 110.
 अक्षितं II, 8, 12.
 अगच्छन् III, 9, 19.
 अगदी II, 1, 27.
 अगम्या IV, 6, 6.
 अगम्या II, 2, 64.
 अगम्यागमनं II, 1, 44.
 अगम्यानां II, 2, 65
 अगात् I, 4, 7 II, 5, 13
 अग्नयः I, 7, 11 II, 10, 47
 अग्नये II, 5, 9. 8, 7 III 8,
 9. 8, 29 9, 5.
 अग्नि I, 2, 57 5, 83, 6, 47
 II, 1, 83 34 3, 29 5,
 20 6, 17 7, 6 8, 7
 III, 4, 3 6 7, 11. 8, 8
 9, 4 IV, 2, 10 11.
 8, 3.
 अग्निः I, 2, 50 58 4, 13
 5, 46 II, 1, 84 38 2,
 58 75 5, 16 8, 12
 III, 1, 6 8, 5 IV, 1,
 26 2, 11
 अग्निकार्येषु I, 4, 21.
 अग्निना I, 5, 125.
 अग्निनेत्राः III, 6, 13.

अभिमुखात् II, 8, 7 III, 4,
 3 7, 11 8, 8.
 अभिघर्ण I, 4, 4.
 अभिघुता II, 1, 4 III, 10, 9.
 अभिहोत्र II, 2, 76 10, 22
 III, 3, 5 6 7, 7, 15
 अभिहोत्रद्रव्याणि II, 10, 24.
 अभिहोत्रमन्त्रान् II, 10, 61
 अभिहोत्रिभ्य. IV, 5, 27.
 अभिहोत्रे I, 6, 80 II, 10,
 20 III, 3, 20
 अभ्रीन् I, 2, 6 II, 10, 21
 10, 26 III, 1, 10
 अभ्रीनां III, 1, 14
 अभ्रे II, 6, 35 10 36 III,
 7, 11 8, 19
 अभ्रौ I, 2, 57 7, 13 8, 7
 13 III, 1, 2 7, 13
 अभ्रयगारे II, 3, 55 10, 13
 अभ्रयाधाने I, 6, 10
 अभ्रयाधेय II, 2, 76
 अभ्रयाधेयप्रभृति II, 2, 76
 अभ्रयाधेयात् II, 2, 75
 अभ्रयाधेये III, 7, 14
 अभ्रयत्पात I, 11, 22.
 अभ्रे II, 3, 15 10, 45
 अभ्रनिपादा. I, 8, 7
 अभ्राम्यभोजी II, 6, 17
 अभ्रे II, 7, 19
 अभ्रेण I, 7, 21.

अघमर्षणं III, 5, 2 10, 11
 IV, 2, 7 15 3, 7
 4, 2
 अघमर्षणस्य III, 5, 1.
 अघमर्षणेन II, 5, 12 10, 32
 III, 4, 7.
 अङ्गयित्वा I, 10, 18
 अङ्ग I, 1, 29.
 अङ्गं I, 7, 5
 अङ्गयित् I, 1, 8
 अङ्गहीन II, 1, 40
 अङ्गार I, 5, 110
 अङ्गारकम् II, 5, 23
 अङ्गिर. III, 7, 11
 अङ्गिरस्त्रये II, 3, 7
 अङ्गुलिभि. I, 5, 14
 अङ्गुलिभ्यां III, 2, 12
 अङ्गुलिमूलं I, 5, 13
 अङ्गुलीभि. II, 3, 21
 अङ्गुल्यग्रं I, 5, 13
 अङ्गुल्यङ्गुल्यो I, 5, 13
 अङ्गुष्ठ II, 7, 10
 अङ्गुष्ठमात्रः II, 7, 10
 अङ्गुष्ठमूल I, 5, 12
 अङ्गुष्ठप्रचं I, 5, 13
 अचरणीयेन III, 10, 3
 अचात्वाल I, 7, 16
 अज II, 3, 54

अज एकपात् II, 5, 19
 अजनिष्ठा I, 10, 32
 अजस्त्राणि II, 2, 76
 अजातान् I, 10, 34
 अजानतं I, 1, 12
 अजाविभ्यः I, 5, 150
 अजिन I, 3, 6
 अजिनानि I, , 15
 अजीर्ति II, 6, 13
 अज्ञात IV, 5, 7
 अज्ञानकृतेभ्यः III, 5, 5
 अज्ञानात् II, 2, 67
 अज्ञानि II, 6, 13
 अज्ञान I, 2, 25
 अञ्जलि II, 10, 29 33
 अञ्जलिना II, 5, 4
 अञ्जलौ II, 1, 14
 अणय I, 5, 86
 अत I, 5, 1
 अति IV, 2, 17
 अतिवृच्छ II, 1, 7
 अतिवृच्छ II, 1, 66
 IV, 5, 8
 अतिक्रमे II 4, 16
 अतिथि III 3, 6 7
 अतिथिभ्यः III, 3, 5
 अतिथीन् II 7, 19 III, 3,
 20
 अतिपावन IV. 5, II 20
 29

अतिरिच्यते IV, 5, 32
 अतिश्रोमात् IV, 8, 1
 अतिष्ठत् I, 5, 79
 अतिसवत्सर II, 6, 17
 अतीतव्यवहारान् II, 2, 38
 अतीयात् I, 2, 57. II, 3, 34
 अनुदन् II, 2, 2
 अनुदधारया II, 2, 74
 अनुल II, 2, 57.
 अतैजसानां I, 5, 43.
 अस्ति II, , 18
 अत्यन्तशः I, 2, 33
 अतुष्ट II, 2, 70
 अत्र I, 1, 27 इत्यादि
 अत्रिचर्षे I, 5, 93
 अथ I, 1, 8 इत्यादि
 अथर्वणा IV, 5, 1
 अथर्वभ्यः III, 9, 5
 अथर्ववेद II, 5, 27. IV, 3, 4
 अथर्वशिर III, 10, 11
 अथर्वोक्तृस्त्वम् II, 5, 27
 अथो I, 2, 57 इत्यादि
 अदत्त्या II, 3, 18 7, 20
 अदघात् I, 10, 2
 अदर्शनात् I 1, 25
 अदस्युग्रवेदय II, 3, 51
 अदात् II 1, 38
 अदाया II, 2 47
 अदायादा II, 8 15
 अदिति II, 5, 16

अदीव्यन् III, 7, 11 11

अदूष्या I 5 50

अदृष्टं I, 5, 56

अदृष्टत्वात् II 6 11 31

अदाय I, 2, 30

अद्रि. I, 5, 2 18 21 22

23 56 69 6, 11 30 31

12 11, 5, 12 6, 27 7, 5

18 10, 38 50 III, 1,

23 9, 4

अद्भुतोत्पातेषु I, 11, 38

अद्भ्य II 5, 9

अग्नि II, 2, 18

अद्रोहि II, 6, 20

अध I, 5, 8 75 II, 1, 60 2, 60

अधर्म III, 6, 8

अधश्शयन III, 10, 14

अधस्तात् I, 2, 23 11, 31

अधाय II, 6, 17

अधिक I, 10, 22

अधिष्ठतत्वात् I, 11, 15

अधिष्ठस्य I, 5 99

अधिगच्छति IV, 1, 19

अधिगच्छान II, 9, 9

अधिगत I, 1, 6

अधिजायन्ते IV 1 26

अधितिष्ठेत् II, 3, 37 6, 17

अधिरूढ I 6, 14

आधरोहति II, 4 6

अधिधितस्य I, 5, 60

अधिष्ठान II, 5, 29

अधीते I, 2, 57 II, 6, 8 10

III, 8, 40

अधीत्य III, 9, 12 13 14

अधीयीत I, 11, 34 3, III,

5 2 4, 5 7, 9 10 15

अधेनु II, 3, 99

अधेनु II, 3, 89

अधीयीत I, 5, 8

अध्ययन I, 10, 2 4 II, 3, 19

अध्ययन I, 2, 42 43 10, 3

अध्यापक I, 10, 12

अध्यापन I, 10, 2 II, 2, 10

III, 1, 16

अध्यापन II, 1, 17

अध्यापनपारिशीते IV, 6, 8

अध्यापनात् II, 1, 62

अध्यापयति I, 11, 31

अध्यापयेत् IV, 8, 11

अध्येतव्य. II, 6, 9

अध्यर I, 6, 1 8

अध्यस्योग II, 3, 19

अध्यान I, 4, 22 3, 31.

अनग्नि II, 10, 63

अनद्भ्य II, 8, 17

अनद्भ्यान् II, 7, 23.

अनातिमृष्टां II, 2 24

अननीता II, 1, 15

अनधीयान I, 1, 11

अनध्यायः I, 11, 22 24 3-39.

अनध्याये III, 9, 10.
 अनन्तर II, 7, 19
 अनन्तरापुत्र II, 2, 12.
 अनन्तरापुत्रयो. II, 4, 12
 अनपत्यानां II, 10, 3
 अनभिभावमाण II, 2, 43.
 अनभिषिक्त II, 4, 2
 अनभिस्तन्धिपूर्व I, 5, 118
 IV, 2, 10
 अनया IV, 8, 4
 अनलससमृद्ध II, 3, 51.
 अनश्रतां II, 7 23
 अनश्रपारायणविधि III, 9, 1.
 अनश्रत्सहितासदृश III, 9, 15.
 अनश्रन् II, 7, 24 IV, 5, 29
 अनस्तमिते II, 4, 13
 अनाह्वार I, 2, 21
 अनागतां II, 4, 10
 अनालय. I, 2, 13
 अनाहत I, 2, 50
 अनादेशे III, 10, 17
 अनाद्य IV, 1, 7 2, 13 14.
 अनायसानि II, 10, 24
 अनाशक III, 10, 14.
 अनाश्यान्नस्य II, 3, 8. III,
 10, 3
 अनाहिताग्ने II, 1, 47.
 अनिकेत II, 10, 63.
 अनिन्दित I, 1, 9.
 अनिरुद्धास्तु II, 3, 4

अनिर्दिशाहसान्धिनीक्षीर I, 5,
 135
 अनिलाशन IV, 5, 22.
 अनु I, 1, 2. II, 5, 1
 अनुक्रमचरणात् III, 1, 3
 अनुस्थाता II, 8, 12.
 अनुगच्छेत् I, 2, 39
 अनुचिन्तयन् I, 5, 86
 अनुज्ञात III, 2, 2.
 अनुज्ञात I, 2 30 II, 8, 7
 अनुतिष्ठेत् I, 2, 39.
 अनुतीर्थ II, 3, 8 5, 30
 अनुद्धतामि II, 10, 38
 अनुधायेत् I, 2, 39
 अनुपगोघेन II, 3, 16
 अनुपहृत्य I, 10, 15
 अनुपेतेन I, 1, 19
 अनुप्रदान II, 6, 36
 अनुप्रयोग. III, 1, 14.
 अनुमतेये III, 9, 5
 अनुमता II, 2, 62
 अनुमते II, 2, 17
 अनुमत्या II, 2, 8
 अनुमन्त्रण III, 2, 6
 अनुरूपान् I, 10, 20
 अनुरोद्धव्य. I, 5, 112
 अनुलोम I, 9, 9
 अनुवर्तमान II, 4, 24
 अनुवाकेन I, 6, 46 II, 5, 12.
 III, 6, 13

अनुवाकै III, 7, 11 8, 16
 अनुव्याख्यास्याम III, 1, 4
 अनुवज्या I, 2, 4
 अनुवतयेत् II, 10, 49
 अनुवेषा II, 2, 72
 अनुस्मरन् II 1, 16
 अनूचान I, 11, 31
 अनूचानस्य I, 11, 31
 अनूचानान् II, 8, 6
 अनूचानाय II 1, 57
 अनूचाने I, 2, 37
 अनूच्यते II, 10, 57
 अनूत्करदेशात् I, 7, 19
 अनृण II, 9, 5
 अनृणस्य IV, 8 10
 अनृतात् III, 7, 8 IV, 5 4
 अनृते I, 10, 35
 अनृती IV, 1, 21
 अनेन II, 1, 15 16
 अनेना I, 10, 30
 अत I, 5, 3 II, 10, 66
 IV, 1, 26
 अन्तर् II, 7, 9.
 अन्तर्त I, 5, 18 21
 अन्तर I, 1, 26
 अन्तरत्तमी I, 7, 10
 अन्तरा I, 10, 32 II, 6, 13
 7, 1 26 III, 9, 5 6
 अन्तरागारेषु III, 1, 3
 अन्तरिक्ष II, 5, 26 III, 2 6

अन्तरिक्षसम II, 8, 12
 अन्तरिक्षाय III, 8, 10
 अन्तरेण I, 2, 56 7, 15 II,
 1, 14 2 26 3, 34 35
 अन्तर्जलगत II, 5, 12 10,
 32 III, 4, 7
 अन्तर्जले IV, 4, 2 3 4 5
 6 7 8
 अन्तर्धाय II, 10, 20.
 अन्तर्धीयते III, 9, 17
 अन्तर्मुख II, 10, 57
 अन्तर्मुखे I, 5, 20
 अन्तर्वंशी II, 7, 19
 अन्तर्वांसी I 2 3
 अन्तर्वादि I, 11, 5 II, 10, 27
 अन्तर्दशीर्ष III, 1, 22
 अन्ते I, 10, 26 II, 2, 22.
 IV, 7, 9.
 अन्तेवासी I, 5 99
 अन्ध II, 2, 39
 अन्न I, 5, 63 II, 9 8 31
 26 61 62 6, 5 7, 4
 6 16 8, 8 14 III, 2,
 13 6, 10 9, 3 10, 3
 15
 अन्नगीतो II 3, 18
 अन्नद IV 5, 32
 अन्नमय III, 8 14
 अन्नस्य I, 5, 60 II 8, 8
 अन्ने II, 9, 61

अग्नेन I, 5, 23 II, 3, 11
 62 7, 3 4 9 11 IV,
 5, 28
 अन्य I, 4, 7 II, 2, 15 27
 3, 49
 अन्य IV, 2, 6
 अन्यत् I, 2, 32 इत्यादि
 अन्यतमत् II, 1, 41 III,
 10, 11.
 अन्यतमस्य IV, 5, 29
 अन्यतमेन I, 5, 26 42 II,
 10, 58 III, 3, 6
 अन्यतरत् III, 8, 34
 अन्यतरेण II, 2, 20 23
 अन्यत्र I, 2, 23 5, 130 138,
 6, 29 10, 11 24 11, 24
 II, 1, 24 III, 7, 4
 अन्यथा I, 10, 38. IV, 6, 2
 अन्यस्मे I, 2, 30 IV, 1, 17
 अन्यस्य IV, 8, 1
 अन्यां I, 2, 57
 अन्यान् II, 9, 9
 अन्याभ्य I, 2, 57
 अन्ये III, 1, 17
 अन्येषां I, 10, 15
 अन्येषु I, 5, 97 11, 38
 अन्यै II, 4, 2.
 अन्वाहार्यपचन II, 10, 18
 अन्वाहार्यपचन. II, 10, 46
 अन्विच्छेत् II, 10, 64

अन्विषात् II, 1, 16
 अप II, 6, 8
 अप. I, 5, 15 71 118 7,
 5 II, 1, 21 28 35 41
 63 3, 1 3 23 4, 2 3
 5, 4 6 30 7, 3 9 8, 7.
 10, 13 23 32 51 III,
 8, 15 9, 3 IV, 2, 15
 5, 28
 अपकर्षति II, 2, 57
 अपकृष्य III, 4, 7.
 अपगच्छतात् II, 5 6
 अपगुरेत II, 1, 7
 अपगूर्य II, 1, 7
 अपचमानका III, 1, 2 9
 अपस्य I, 5, 53
 अपत्यार्थे II, 2, 20 23 20
 अपपात्र I, 11, 3
 अपपात्रां II, 1, 44
 अपर I, 4 11 IV, 6, 9.
 अपरपक्षस्य III, 8, 22
 अपरा III, 9, 12 13 14
 अरा III, 8, 10
 अपरान् I, 11, 18 IV,
 8, 6
 अपराद्धे III, 5, 3
 अपरिग्रह II, 6, 18
 अपरिपूतामि II, 10, 35
 अपरिमित II, 7, 22 10, 53
 III, 5, 5

अपरिमितवृत्त II, 5, 12 10 36
 अपरिस्रुतामि II, 10, 38
 अपरे I, 5, 107
 अपरेण I, 7, 23 III, 4, 6
 अपर्युषित III, 1, 19
 अपर्युषित I, 6 15
 अपर्यग I, 7 8
 अपरिच्छ II, 2, 31
 अपरिच्छ II 2, 23
 अपरिच्छ II, 6, 28
 अपर्युषे II, 10, 42
 अपर्युष्यानि I, 5, 110
 अपर्युषानानि II, 3, 37
 अपर्युषान II, 5 8
 अपर्युष्य II, 3 21
 अपर्युष्यति I, 8, 13 II 1, 41 12
 अपा I, 4 2) II, 5, 6 8
 18 10, 29 IV, 7, 7
 अपानकानि IV, 6, 8
 अपान III, 8 16
 अपान II, 10, 46
 अपानाय III, 8, 10
 अपि I, 1, 8 इत्यादि
 अपिधान II, 8, 12
 अपिशित III, 1, 19
 अपुत्रा II, 2, 62
 अपुत्राय IV, 4, 8
 अपुनर्भे II, 10, 9
 अपूत III, 7, 1 IV, 2 12
 अपूप II, 7, 7

अपेय IV, 1, 7 2, 13 14
 अपेय I, 5, 135 137
 अपेयपय पाने I, 5, 138
 अप्रक्षालित I, 6, 14
 अप्रक्षाल्य II, 5, 2
 अप्रजज्ञय II, 6, 84
 अप्रजननत्वात् II, 6, 99
 अप्रजा I, 11, 1
 अप्रजा II, 2, 59
 अप्रतिस्त्रायां III, 9, 7
 अप्रतिगृह्यत II, 2, 80
 अप्रतिग्राह्यस्य II, 3, 8 III,
 10, 3
 अप्रतिहतगुरुवाक्य I, 2, 23
 अप्रतिहताज्काशेषु III, 2 9
 11 12
 अप्रस्तासु I, 5, 94
 अप्रदाहाय II, 7, 3
 अप्रपन्न I, 7, 20
 अप्रमत्तस्य IV, 4, 15
 अप्रमत्ता II, 2, 36
 अप्रमाद् III, 3, 16
 अप्रमादाय II, 8, 12
 अप्रमादी I, 5, 88
 अप्रयत II, 1, 50
 अप्रयत I, 2, 21 31 II, 4, 2
 अप्रयताय I, 1, 99
 अप्रशस्त II 3, 54
 अप्राप्तव्यवहाराणां II, 1 17
 अप्राप्त्यन् III, 1, 17

अप्रियवादिनी II, 2, 59
 अप्रोक्षित I, 7, 20
 अप्सु I, 2 40 4, 2 7 II,
 1, 32 5, 7 8
 अप्सुमते II ७ 9
 अवद्ध I, 7 31 III, 8, 21
 अवदान् II, 3, 7
 अवद् IV, 8, 6
 अवद् II, 1, 61.
 अवद्स्य IV, 5, 26
 अव्यिन्दु I 5, 59
 अव्यक्ष II, 1 67 III, 9, 17
 अव्यचीत् I, 2, 52 11, 20 IV,
 1, 14 2, 16
 अव्याहणस्य I, 10 16 II 2
 54
 अव्याहणात् I 2, 42
 अव्ययन् II 2 34
 अव्युत्ताभि II 4, 2 10 32
 III 2 5 IV, 2, 13
 अव्यस्य IV 1, 7
 अव्यस्या I 5 127
 अव्यय II 10 29 30
 अव्यक्षिता I, 2 57
 अव्यघारयेत् II 8 13
 अव्यघार्य II, 8 8
 अव्यचरणीयसु I 6 9 7 6
 अव्यचार II 1 47
 अव्यजयति II 4 24
 अव्यजित III, 8, 31

अव्यदुग्ध II, 1, 33 IV, 2,
 10
 अव्यपद्य II 6 34
 अव्यपरिहरेत् I, 7, 7
 अव्यपर्याचर्तेत I, 7 13
 अव्यपर्याचर्तेरन् I 7, 12
 अव्यप्रतिपद्यत II 5 8
 अव्यमन्त्रयेत् III, 6 8
 अव्यमन्त्रयेत II, 1, 34 IV,
 2, 11
 अव्यभाषेत III, 8 20 IV, 5,
 4
 अव्यभाषण I 2 46
 अव्यमृशात् II 7 9 8, 11
 अव्यमृशेत् II, 3, 23
 अव्यविदति I 6 3 II, 6, 13
 अव्यवर्पणात् I 6, 19.
 अव्यवादन I, 2 33
 अव्यवादयेत् I, 2 32
 अव्यशास्तिनु II, 1 61
 अव्यशस्त I, 5 121
 अव्यशस्यमान III, 10 11
 अव्यपिक्त II, 4 2
 अव्यपिक्तपाणिपाद् I 4, 14
 अव्यसन्धिपूर्व I, 5 119 IV,
 2 13
 अव्यभूत् II, 1 38
 अव्यभोजन IV, 5 15
 अव्यभोज्य II 5 11
 अव्यभोज्य IV, 1, 7

अभोज्यभोजने IV, 6, 7
 अभोज्यात् I, 5, 55
 अभोज्यानां IV, 2, 5
 अभोज्याधस्य IV, 2, 5
 अभ्यञ्जनात् II, 1, 52
 अभ्यञ्जनवर्जं I, 2, 25
 अभ्यनूच्यते II, 6, 32
 अभ्यन्तराणि I, 7, 8.
 अभ्यस्त IV, 5, 16
 अभ्यसेत् IV, 1, 21
 अभ्यस्य IV, 2, 9
 अभ्यस्येत् IV, 5, 29
 अभ्यागतान् II, 3 11
 अभ्यादध्यात् I 7, 20
 अभ्याघर्तिन् III, 7, 11
 अभ्याघर्तिनी. III, 7, 11
 अभ्युक्षण I, 5, 60 6, 22 46
 अभ्युक्ष्य II, 7, 5 III, 3, 4
 अभ्युच्छन्दयन् II, 2, 74 III,
 2, 2
 अभ्युपगम्य II 2 15
 अभ्युपेत्य III, 3 16
 अभ्युपेयात् III, 8 4 IV, 2 15
 अभ्युपेयु II, 1, 41
 अभ्यतिपूर्वके II, 1, 6
 अभत्या II, 1, 6 18 20 25
 अभघ्राणां I, 5 28
 अभघ्रे I, 5, 21
 अभन्त्रा I, 5, 94
 अभन्त्राणा I, 1, 10

अमन्वत III, 8, 9.
 अमरे IV, 8, 12
 अमात्यपत्नी. II, 5, 29
 अमात्यान् II, 5, 29
 अमावास्या I, 11 22
 अमावास्या IV, 5, 26
 अमावास्यायां II, 1, 33 III,
 7, 6 8, 24 IV, 2, 10
 अमावास्याया III, 8, 23
 अमुन II, 8, 12
 अमुष्मिन् II, 8, 12
 अमृणमयानि II, 10, 24
 अमृत I, 10, 32 II, 8, 16 5,
 30 7, 3 11 9, 6 III, 6,
 5
 अमृतत्वं II, 6 95
 अमृतत्याय II, 7, 12
 अमृतापिधानं II, 7, 9
 अमृतोपस्तरण II, 7, 3
 अमेध्य I 3, 57 70 7, 31
 II, 5, 6 III, 8 21
 अमेध्यप्राशने II, 1, 63
 अमेध्याभ्याधाने I, 6, 49
 अमेध्यन I, 5, 57
 अमेध्येषु I, 5, 51
 अम्यष्ट I, 8, 7 9, 2
 अम्यष्टात् I, 8, 9
 अम्यष्टायां I, 9, 12
 अम्यष्टोन्नमयोगे I, 9, 9.
 अम्बुमहा IV, 5, 9

अम्लै I 5 27
 अयक्षेन I 5 82
 अयक्षोपचीती I 5 15
 अयत्नेन IV 8 13
 अयान्त्रितकलत्रा I 11 14
 अयन IV 8 6
 अयन I 6 30
 अय II 1 34
 अयस्ता I 10 18
 अयाचित II 1 64 60 10
 52 IV 5 6
 अयाज्य II 3 8 III 10 3
 अयाज्यस्य III 6 9
 अयाशिक I 5 63
 अयुज II 8 6
 अयोनिजा I 5 108
 अयोनौ III 7 2 4 IV 1
 21 2 18
 अरुजनीवृत्त II 1 56
 अरुणी II 10 25
 अरण्य II 6 19
 अरण्यनिकेतन II 1 3
 अरण्यवासिन II 7 2 10 58
 अरण्यान् I 2 20
 अरण्यो III 6 5
 अरार्ति IV 2 17
 अरिष्टे I 5 33
 अरेषा III 7 5
 अर्कवत् IV 8 2
 अर्घ्या II 3 56

अर्घ्ये I 6 50
 अर्घ्ये I 5 97
 अर्घ्यसम्भाषा I 2 24
 अर्घ्यिने I 11 2
 अर्घ्ये III 1 14
 अर्घ्ये IV 5 13
 अर्घ्यमास IV 1 8
 अर्घ्यमासान् II 1 48 IV 1
 10
 अर्घ्यमासि I 5 76
 अर्घ्यर्चश II 10 14 IV 46
 अर्घ्यशत I 4 9
 अर्घ्यमा II 5 17
 अर्घ्या II 6 34
 अर्घ्याचीन II 1 59 III 7 9
 अर्घ्ये I 5 132
 अहति II 1 20, 2 46 IV
 1 18
 अलक्ष्मी III 6 6
 अलङ्कार II 2 44
 अलङ्कृत्य I 11 3 II 8 ~
 अलङ्घोपरास II 1 3
 अलग्न I 6 41
 अलाभे I 6 10
 अगेरुषा I 1 5
 अरण्यधनानि I 5 84
 अद्वयायस IV 1 2 2 2
 अद्यकण II 1 33 IV 2
 10
 अग्रकीर्णियत I 2 57

अवकीर्णं II, 1, 29. 7, 24
IV, 2, 10.

अवकीर्य II, 1, 57. 7, 5

अवकूलनं I, 6, 33

अवगाहनं II, 3, 1. 4, 3

अवगाहेत् I, 5, 124.

अवतक्षण I, 6, 27.

अवतिष्ठते III, 1, 13.

अवतीर्य I, 5, 110.

अवदध्यात् I, 5, 5.

अवदानैः II, 1, 92

अवदाय I, 2, 53 54

अवधेत् II, 7, 7

अवधौत्य I, 5, 60

अवधाय I, 5, 5 6, 48

अवध्यः I, 10, 17.

अवन्तु III, 6, 15

अवभृथ. II, 6, 8

अवमेहेत् I, 5, 68

अवयजन IV, 3, 6

अवरान् II, 9, 9

अवरान्नयजेषु IV, 1, 7

अवलेखनं I, 6, 26

अवशिष्ट I, 5, 20

अवशोषणं I, 6, 24 43

अवसक्त I, 5, 7. 8

अवसायः IV, 8, 9.

अवसिध्य II, 1, 57.

अवसीदति III, 3, 22

अवस्तरण I, 5, 58

अवस्थां I, 5, 47

अवस्थाय III, 7, 11.

अवाचीनं I, 5, 76 11, 31

अवाप्नोति II, 4, 17 9, 10

III, 5, 8 9, 12 13 14

IV, 5, 1. 6, 10

अवाप्यते II, 1, 83

अवाप्स्यति II, 3, 53

अवारितस्थानेषु III, 2, 9

11 12.

अवार्तायां III, 2, 7

अविकृत. I, 8, 14

अविकृत II, 1, 55

अविष्यातानि IV, 3, 1. 4, 1

अविज्ञात I, 5, 46

अविज्ञाता II, 2, 25

अविद्यमाने IV, 1, 18

अविद्वांस. IV, 3, 6

अविमर्शदायं I, 5, 95

अविमुञ्चन् II, 7, 3

अविद्याहेन I, 5, 82

अविशुद्धधर्माचरिते IV, 2, 14.

अविशेषात् II, 2, 3

अवैश्वेत I, 7, 30 II, 3, 47

48 III, 8, 20

अवैश्य IV, 7, 7

अव्याप्ता. I, 5, 57

अव्रतघ्नानि II, 10, 60

अव्रतानां I, 1, 10

अव्रत्यं III, 4, 1 6, 9

अशक्तः I, 5, 85 II, 2, 69

अशक्तेन IV, 8, 9

अशनाय I, 2, 57

अशनीय II, 3, 11

अशरण. II, 10, 63

अशर्मा II, 10, 63

अशान्ते II, 5, 6

अशासनात् II, 1, 16

अशिष्या II, 3, 8

अशिष्याय IV, 4, 9

अशीतय IV, 5, 20

अशुचि II, 1, 50

अशुचि I, 4, 14

अशुचिकराणि II, 1, 46

अशुचिशुद्धोत्पन्नानां II, 1, 51

अशुचीनि I, 5, 53.

अशुचे I, 5, 63

अशुध्वां III, 6, 7.

अश्रुत III, 6, 3

अश्रन् II, 3, 18. IV, 5, 20.

अश्रन्त II, 7, 23.

अश्रन्ति I, 5, 64

अश्रान्ति III, 10, 3

अश्रीयात् I, 11, 36 II, 1,

64 66 7, 6 21 III, 1,

2 6, 14 7, 2. IV, 5, 8

18 6, 5

अश्रुते II, 9, 6 IV, 5, 2.

अश्मनि I, 1, 15

अश्ममयानां I, 6, 40

अश्मा II, 1, 56

अश्यां II, 6, 35

अश्रद्धानस्य I, 5, 63.

अश्रद्धानाय I, 5, 62

अश्रद्धया I, 5, 62

अश्रद्धा I, 5, 64

अश्व I, 10, 28 II, 3, 54

अश्व III, 10, 15

अश्वमेधावभृथ III, 4, 8

अश्वमेधावभृथे II, 1, 5 IV
3, 16

अश्वमेधेन II, 1, 4 III, 10, 8

अश्वानृते I, 10, 35

अश्वैः I, 5, 84

अश्विनौ II, 5, 19 9, 2

अष्टका I, 11, 22,

अष्टकाहोमे II, 8, 20

अष्टभि IV, 3, 6

अष्टम II, 10, 55

अष्टसहस्र IV, 5, 31

अष्टमी I, 11, 40

अष्टमी III, 8, 9

अष्टान्वत्वारिंशत् I, 2, 1

अष्टौ I, 11, 1 II, 7, 22 10,

53. 60 IV, 3, 6 5, 19

8, 6 7

असकृत् II, 10, 52

अस्यतात्मा I 5, 86.

असंशय IV, 1, 13 19.

असपत्सरोपिताय IV, 4, 9.

असंस्कृतां II, 2, 24.
 असंस्कृतायां I, 6, 21.
 असंस्कृते II, 1, 23
 अमंहार्यो III, 3, 21.
 असकृत्किञ्चेन III, 5, 2.
 असह्येयानि II, 6, 35.
 असत् I, 5, 87.
 असतां II, 5, 11.
 अस्तत्सु I, 5, 97
 अस्तपिण्डेषु I, 5, 113
 अस्तमिन्धने I, 2, 57.
 अस्तमूढं I, 5, 59.
 असाधयन् III, 8, 37
 असाधूनां II, 5, 3.
 असि I, 11, 31
 असिते IV, 5, 17
 असुरः II, 6, 30.
 असुराः II, 8, 14.
 अख् I, 5, 42.
 अख्यन्त I, 10, 6
 अस्तौ I, 2, 27 II, 1, 35
 अस्कन्दयन् II, 7, 6.
 अस्तमयात् II, 10, 18
 अस्तमिते I, 4, 10 II, 3, 24
 IV, 5, 18
 अस्ति II, 3, 53 10, 66
 III, 2, 8
 अस्तु I, 2, 52.
 अस्तैन्यं II, 10, 41. III,
 10, 11.

अस्ति II, 3, 37.
 अस्थिरत्वात् I, 2, 5.
 अस्थ्यां I, 5, 39.
 अस्मत्तः II, 1, 49
 अत्मान् II, 5, 5.
 अस्मि II, 1, 33. 3, 18. IV,
 2, 10
 अस्मै I, 2, 51.
 अस्य I, 2, 7 इत्यादि
 अस्यूतनासिकाभ्यां II, 2, 74
 III, 2, 2.
 अस्त्यै I, 5, 121.
 अस्त्यपन् IV, 5, 5.
 अहं I, 2, 27. III, 7, 14
 8, 16.
 अहः II, 4, 11 III, 3, 21.
 9, 20. IV, 5, 7
 अहतं I, 6, 4. III, 8, 4
 अहतैः I, 6, 4.
 अहरहः II, 4, 24 5, 14 6,
 2. 3 4. 5. 6 7, 17. IV,
 1, 29.
 अहरपवासः II, 4, 16
 जहान् IV, 8, 6.
 अहिंसका III, 2, 10
 अहिंसनं III, 1, 22
 अहितया I, 5, 2. III, 1, 3
 अहिंसा II, 10, 41 III, 10,
 14
 अहिर्बुध्नयः II, 5, 19.

अहोरात्रः III, 10, 16
 अहोरात्रं I, 5, 113. 116 11,
 22 38 II, 1, 48
 अहोरात्रयोः I, 5, 68 11, 25.
 35 II, 4, 14. 24.
 अहोरात्राभ्यां III, 8, 9.
 अह्ना II, 4, 22
 अहीः I, 2, 67.

आ

आ II, 6, 2
 आकराः I, 5, 50
 आकांक्षेत् II, 10, 44
 आकाश IV, 5, 24
 आकाशान्तात् IV, 1, 25
 आक्रमणात् I, 6, 19
 आरु II, 7, 5
 आगत II, 8, 14.
 आगतान् III, 3, 20
 आग्नीध्रस्य I, 7, 25
 आग्रयणम् II, 2 76
 आङ्गिरसे I, 2, 48
 आचक्षते I, 5, 95 96. III,
 2, 6 8, 35 9, 18
 आचक्षाणः II, 1, 3
 आचक्षीत II, 10, 66.
 आचक्षुषः III, 5, 8
 आचक्षुषे II, 3, 60
 आचमनं II, 3, 60.
 आचमनवल्गु I, 5, 76.

आचमनात् IV, 3, 5.
 आचमनार्थे. I, 7, 28.
 आचमनीयम् I, 4, 18.
 आचम्य I, 5, 23 23. 110.
 125. II, 4, 2 5, 10. 7,
 10 10, 32 45 51
 आचरणे I, 2, 57.
 आचरन् II, 7, 28
 आचरेत् I, 5, 80
 आचान्तः II, 8, 21 5, 10
 7, 9
 अचान्तस्य I, 5, 20
 अचामति II, 8, 17. IV, 3, 3.
 आचामयत् I, 5, 89
 आचामेत् I, 5 10. II 19
 II, 5 10 10, 88. IV, 3, 2.
 आचारः I, 1, 25
 अचारान् IV, 4, 9
 आचार्य I, 5, 114
 आचार्ये I, 2, 57, 5, 99
 आचार्यजायां I 2, 57.
 अचार्यपत्नी II, 5, 29
 आचार्यवचः I, 2, 57.
 आचार्यस्य III, 4, 7. IV, 8, 2
 आचार्याः II, 6, 29 10, 55
 आचार्यात् II, 1, 24
 आचार्यान् II, 5, 29.
 आचार्ये I, 2, 67
 आचार्ये. II, 10, 57.
 आच्छादन I, 2, 36 38.

आच्छाद्य I, 11, 3.
 आजरणम् I, 11, 37.
 आज्यम् I, 7, 11. II, 10, 13.
 18 III, 1, 10. 7, 11. IV,
 5, 12
 आज्यस्य II, 8, 7.
 आज्यात् I, 7, 11.
 आज्याहुती IV, 2, 10. II, 1,
 38
 आज्याहुतीः III, 4, 3 7, 11.
 8, 15.
 आढ्यजनाकुलम् II, 3, 51.
 आतद्य II, 1, 50.
 आततायिनम् I, 10, 12.
 आततायिनः I, 10, 11
 आतपाध्यात् IV, 5, 21.
 आत्मवृत्तस्य IV, 3, 6
 आत्मवृत्ते. III, 6, 1.
 आत्मन् I, 2, 57.
 आत्मनः I, 4, 16 5, 59. II,
 1, 38 10, 15. IV, 7, 3
 8, 2 6
 आत्मनि I, 2, 57. II, 10, 26.
 18. III, 6, 15. IV, 2, 15
 आत्मनिष्ठ II, 10, 19.
 आत्मने II, 10, 35
 आत्मपापजिघांसया IV, 8, 9
 आत्मप्रतिष्ठः II, 10, 19.
 आत्मयज्ञः II 10, 19.
 आत्मयाजिन II, 7, 15

आत्मयाजिनां II, 7, 1.
 आत्मयाजी II, 7, 14
 आत्मवान् II, 9, 4.
 आत्मविप्रायेण I, 11, 21
 आत्मशय्या I, 5, 53.
 आत्मसत्तमान् II, 9, 9.
 आत्मसमारोपणम् III, 2, 11
 आत्मस्थाः II, 10, 17.
 आत्मा II, 6, 32 7, 12 10,
 5 35
 आत्मानम् I, 2, 57. 1, 14, 5,
 47. 7, 7, 11, 18. II, 1,
 5. 2, 28 4, 3 4, 6, 1, 6,
 39 7, 12, 13 9, 8 10,
 16 35 19. III, 2, 6 4,
 7, 6, 1 8, 67 9, 17. IV,
 2, 12, 5, 4 8, 11.
 आत्मार्थे III, 6, 1
 आग्नेय्याः I, 10, 21 27. II,
 1, 11.
 आदत्ते III, 2, 6.
 आददते III, 3, 12.
 आददति I, 5, 101. 102 II,
 1, 66
 आदधाति I, 2, 56 57.
 आदधीन I, 2, 6.
 आदध्याम् I, 2, 20 IV, 3, 6
 आदशाद् I, 5, 90
 आदाय I, 5, 22 II, 1, 15 10,
 32 17. III, 3, 11.

आदास्यन् I, 5, 22. 23
 आदितः IV, 5, 3
 आदित्यं II, 1, 27. 5, 13 23.
 10, 34 51 III, 8, 18
 आदित्यः II, 4, 23 8, 12
 आदित्यस्य II, 10, 18. 45
 आदित्यान् II, 7, 18
 आदित्याभिमुखः III, 5, 2.
 आदित्ये I, 4, 10 II, 4, 12
 III, 1, 10
 आदित्येन I, 5, 34
 आदित्योपस्थानात् III, 1, 7
 आदिशेत् II, 2, 16
 आद्यं I, 5, 104 IV, 1, 30
 आद्यन्तयोः II, 8, 18
 आद्रियेत I, 1, 24 II, 6, 30
 आधानप्रभृति II, 10, 46
 आधानादिकर्मणाम् IV, 7, 10
 आधाय II, 1, 14 16. III,
 7, 11.
 आनन्त्याय II, 10, 17.
 आनयित्वा III, 3, 5 6. 7
 आसीनाय I, 2, 29
 आन्तरा II, 7, 4
 आपः I, 5, 57 II, 5 2. 3 4
 11 12 18 10, 37 60
 III, 6, 5 IV, 1, 26. 5,
 21.
 आपणेत्यानाम् I, 5, 51.
 आपण्यधिक्रयेषु IV, 1, 7

आपत्सु II, 3, 7. 10, 59.
 आपदि I, 2, 42.
 आपस्तम्बं II, 5, 27.
 आप्नोति II, 1, 16 III, 8,
 36, 39.
 आप्यायस्य II, 7, 9. 11 IV,
 5, 12-
 आमं I, 3, 9
 आमिक्षाम् III 7, 10.
 आयच्छेत् I, 4, 12
 आयत् I, 6, 3
 आयतप्राणः IV, 1, 28
 आयम्य III, 9 6.
 आयान्ति III, 10, 7
 अयुः I, 1, 16 2, 26 III, 7,
 11 14 IV, 2, 11
 आयुर्धौयकम् I 1 20
 आयुषः I, , 51 54
 आयुषा II, 1, 34 9, 3 IV,
 2, 11
 आयुष्मन्ते II, 1, 34. IV, 2, 11.
 आयुष्यं II, 8, 1 III, 8, 38
 आयोगव I, 8, 5
 आयोगव्यः I, 9, 7
 आरहान् I, 1, 30
 आरण्यं III, 3, 4
 आरण्यैः II, 10, 57
 आरप्स्यमानः III, 7, 15
 आरब्धवन्तं II, 1, 35
 आरमते IV, 8, 13

आरभेत I, 5, 9 III, 9, 5 6.	आविशन्ति I, 2, 57.
IV, 7, 1	आविशेत् I, 5, 52.
आरम्भेषु II, 4, 1	आविष्ट IV, 8, 1
आरूढपातितेन II, 2, 77.	आवृत् I, 6, 50
आर्तपु III, 1, 2	आशयन् II, 8, 5
आर्द्र IV, 5, 24	आशयेत् II, 8, 1
आर्द्र 1, 3, 71	आशु IV, 7, 2.
आर्द्रवासा. II, 3, 31	आशीर्च I, 5, 90 104 105
आर्यजनभूयिष्ठ IV, 3, 51	आश्रमं II, 10, 15 16 III,
आर्ययन् I, 5, 76	3, 20
आर्याधिष्ठितानाम् I, 5, 76	आश्रमधर्मं III, 10, 1.
आर्यान् II, 1, 19	आश्रमस्था I, 1, 8.
आर्यायर्त I, 1, 2	आश्रमात् II, 10, 15, 16
आर्य I, 5, 13	आश्रमिभिः II, 10, 57.
आर्यः I, 11, 1	आश्रयन्त III, 3, 4
आर्षात् I, 11, 36	आश्रित I, 5, 16
अ.लभेत II, 1, 10.	आश्रित्य I, 4, 8
आरन्त्य I, 1, 29.	आश्रयणं II, 5, 27
आयपनि III, 2, 1	आश्रयणम् I, 5, 113
आयर्तयति II, 5, 6.	आस II, 6, 30
आयर्तयेत् II, 1, 5 7 12 10,	आसन II, 1, 62
36 IV, 1, 27	आसने I, 5, 53, 54 II, 3, 25
आयसत्रं III, 8, 1	आसनेषु II, 8, 6.
आयस्मिन् II, 1, 51	आसन्त्यां II, 3, 27.
आयस्मेत् II, 1, 3	आसत्रं I, 5, 111
आयहान् II, 6, 11	आसत्रम् I, 11, 21
आवाप्यनि IV, 1 27	आप्ताम् II, 2, 57
आयिषं I, 5, 1 17	आसिष्य I, 5, 110
आयिषा II, 7, 3	आस्येत I, 2, 29, 5, 9 II, 1,
आयिशानि I, 2, 57.	5 5, 12, 7, 6. IV, 1, 21

आसीग्न I, 5, 110.
 आसुर I, 11, 7
 आह I, 1, 63 III, 6, 20 8, 9
 आहरति I, 2, 13
 आहरति I, 2, 52.
 आहरेत् I, 2, 54
 आहवनीये I, 7, 21 22, 23
 II, 10, 16 20
 आहवनीय II, 10, 46
 आहवनीये II, 10, 18 24 III
 1, 10.
 आहवनीयोक्त II I, 7, 16
 आहारमन्त्रसङ्कीर्ण II 3 "
 आहारमात्रं II 10, 53
 आहार्यं III, 8, 35
 आहिताग्नि II 7, 3 III, 1,
 11.
 आहुः I, 1, 102 9, 15. IV,
 1, 21
 आहुती. II, 8, 7 9
 आहुत्य I, 2, 10 6, 18
 आह्वयमाणं II, 7, 2.

इ

इच्छति III, 2, 10 13 IV,
 7, 4.
 इच्छतम् II, 1, 51.
 इच्छन् I, 2, 2^a.
 इच्छन्ति IV, 7, 3
 इच्छेत् I, 1, 16 24 II, 1,

26. III, 9, 3.
 इज्यापरायण II, 9, 3.
 इज्यासंयुक्तं I, 6, 4
 इडादधे I, 6 30
 इत् I, 2, 54 II, 6, 35
 इतर II, 1, 3.
 इतरत् I, 1, 21. III, 3, 5 6
 7 IV, 2, 11.
 इतरस्मिन् I, 1, 21.
 इतराणि I 5, 87.
 इतरे I, 1, 9 II, 2, 7
 इतरेतरयाजकाः II, 1, 49
 इतरेतराध्यापकाः II, 1, 49
 इतरेषां II, 6, 29
 इतरेषु II, 3, 20
 इति I, 1, 30.
 इतिहास II, 5, 27
 इतिहासपुराणम् IV, 3, 4
 इत्थंभूत II, 1, 35.
 इदं III, 4, 4. IV, 6, 3 8, 5
 14 15
 इदानीं II, 2, 34.
 इदं II, 6, 33.
 इन्द्र II, 5, 22
 इन्द्रः II, 5, 3 18. IV, 2, 11
 इन्द्रकीलपारधा II, 3, 31
 इन्द्रधनुः II, 3, 32
 इन्द्राग्नौ IX 5, 17
 इन्द्राय II, 5, 9
 इन्द्रायसिक्ता III, 3, 4, 5.

इमं II, 1, 9
 इमान् IV, 8, 6 8.
 इमां II, 6, 8 IV, 8, 1. ८
 इमानि II, 2, 76. 10, 41.
 इमे II, 6, 1 34
 इय I, 2 11
 इयुमात्रात् I, 4, 23
 इदं II, 6, 10
 इष्टपशुसोमेषु I, 6, 9
 इष्टय IV, 6, 2
 इष्टि IV, 5, 3 5 7
 इष्टि II, 10, 23
 इष्टा I, 5, 65 III, 1, 9. 10, 7
 इह II, 6, 13 IV, 8, 3.

ई

ईर्ष्यामि II, 2, 34
 ईश II, 7, 10
 ईशान II, 5, 20
 ईशानस्य II, 5, 20

उ

उ I, 11, 31. II, 5, 13 III
 8, 40
 उक्त II, 8, 20 III, 2, 10
 उक्त. III, 10, 1.
 उक्ता II, 10, 27
 उग्र II, 3, 20
 उग्र I, 9, 4.
 उग्रस्य II, 5, 20

उग्रात् I, 8, 10 9, 11
 उद्यरेत् I, 5, 69
 उद्यै. II, 10, 27
 उच्छिष्ट I, 5, 22
 उच्छिष्टं II, 1, 25 5, 11 III
 8, 10
 उच्छिष्टभावः I, 5, 89.
 उच्छिष्टभोजनानि I, 2, 36
 उच्छिष्टलेपोपहतानां I, 6, 27
 14
 उच्छिष्टवर्जनम् I, 2, 37 99
 उच्छिष्टसमन्यारम्भानां I, 6, 27
 8
 उच्छिष्टसमन्यारम्भे I, 6, 19
 उच्छिष्टा I, 5, 45
 उच्छिष्टानां I, 5, 6
 उच्छिष्टी I, 5, 23
 उच्यते I, 4, 20 5, 40 102
 III, 1, 2 IV, 1, 28 6
 7. 8 10
 उच्यमान IV, 6, 3
 उज्ज्वलित्वा III, 2, 11, 12
 उज्ज्वलित्वा II, 1, 47.
 उत् I, 5, 13
 उत्त III, 7, 11
 उत्तरः I, 7, 25
 उत्तमं I, 1, 32. IV, 1, 25
 उत्तरं II, 3, 59. 5, 15, III
 8, 13
 उत्तरतः I, 1, 17. 20 7, 1

उत्तरलोम्ना III, 4, 6
 उत्तराम् I, 7, 24
 उत्तरीयम् I, 7, 6
 उत्तरीयथान् I, 3, 2
 उत्तरे I, 5, 87
 उत्तरेण I, 7, 24 II, 10, 20
 उत्तरेषां I, 11, 11
 उत्तरोत्तरः I, 11, 11
 उत्तरीयं I, 5, 110 II, 5 10
 12 10, 32
 उत्थापयेत् II, 2, 49
 उत्थाय II, 1, 27 3, 4, 10 22
 उत्थिते IV, 5, 31
 उत्पद्यते I, 5 123
 उत्पद्य I 4, 17
 उत्पन्नपुत्रा II, 2, 63
 उत्पन्नान् I, 9, 15
 उत्पन्नानां III 1, 14 2, 8
 उत्पन्ने II 2, 11
 उत्पादयेत् II, 9, 3 11
 उत्पादितम् II, 2, 14
 उत्पाद्य II, 9 8 10
 उत्पूय II, 10, 18 III, 1, 10
 उत्सङ्गे II, 3, 26
 उत्सर्गं II, 3, 59
 उत्सर्गं I, 1, 5 5, 43 6, 29
 34, 44.
 उत्सर्गिणां I, 6, 30
 उत्सर्गं I, 5, 73.

उत्सादनेन I, 5, 82
 उत्सिञ्चति II, 5, 30
 उत्सिञ्चेत् II, 3, 3
 उत्सृजति III, 2, 2
 उत्सृजेत् I, 10, 21 II, 3, 22
 10, 65
 उत्सृजेयु I, 5, 143
 उत्सृज्य I, 5, 83. 6, 46
 उत्सृष्ट II, 2, 29
 उदक् I 1, 25 5, 68 II, 5,
 19
 उदक् II 3, 51
 उदकं I, 4, 10 12 13 5, 110
 II 5, 6 6, 17 7, 3
 उदकमण्डलु I 7, 29
 उदकसक्तुमक्ष III, 9, 17.
 उदकाद्यपलेपनम् I, 5, 16
 उदकान्ते III 5, 2
 उदकाभ्यवायी II, 1, 42
 उदधुर्मपुष्पाग्रहस्त I, 2, 32
 उदके I, 6, 45
 उदकोपस्पर्शनम् I, 5, 92 II,
 1, 68 III, 10, 14
 उदगयनदक्षिणायनयो II, 2,
 76
 उदङ्मुख 1, 5, 9,
 उदङ्मुखान् II, 8, 6
 उदपात्रं II, 1, 35
 उदपात्रात् II, 6, 3.

उदयानादके II, 3, 52.
 उदयनं I, 1, 28 II, 6, 8
 उदयनीया I, 3, 50.
 उदयास्तमये II, 2, 1.
 उदस्य I, 5, 12 13
 उदान III, 8, 16
 उदानसमानौ II, 10, 46.
 उदानाय III, 4, 10
 उदाहरन्ति I, 1, 8.
 उदिते II, 4, 12 III, 1, 10
 उदितेषु III, 5, 4 6, 1
 उदीचीं III, 9, 4
 उदुस्यं II, 10, 31 45
 उद्दिष्टं I, 10, 31.
 उद्दीप्यस्य I, 4, 2
 उद्धरेत् II, 2, 4 6 8, 58
 उद्धृताभि II, 6, 37.
 उद्धृत्य I, 5, 5, 10, 14 II, 3,
 7, 5 10, 18 32. III,
 5, 2
 उघ्न IV, 3, 21.
 उहय II, 5, 13 10, 51
 उन्नयति II, 4, 23
 उन्मज्जकाः III, 3, 9, 10
 उन्मज्ज्य I, 5, 110 II, 5, 7
 उन्मत्त I, 10, 11
 उपकल्पयते II, 10, 11, III,
 1, 8.
 उपकल्पी III, 8, 6
 उपक्रम्य II, 4, 12, 13.

उपकलृप्तानां III, 1, 14.
 उपगच्छति IV, 1, 20.
 उपधातः I, 6, 16.
 उपधाते I, 6, 24 43
 उपचारः I, 7, 1 III, 2, 14.
 उपजीवेत् I, 5, 77.
 उपजुहोति III, 4, 3, 7, 11.
 8, 15
 उपतिष्ठते II, 1, 27, 4, 9 11.
 5, 9 18 10, 34, 31 III,
 8, 18.
 उपतिष्ठमान II, 4, 24
 उपतिष्ठंत II, 10, 62 IV, 2,
 11.
 उपतोष्य I, 11, 7
 उपदिशन्ति I, 4, 1 II, 10, 6.
 उपदिश्यते II, 9, 13
 उपदिष्टः I, 1, 1.
 उपदेशः II, 9, 1, 13
 उपद्रष्टा II, 8, 12
 उपनयति I, 11, 31.
 उपनयन् I, 2, 36
 उपनयनम् II, 1, 18
 उपनयीत I, 2, 9.
 उपनयेत् I, 2, 8 8, 14.
 उपनिषदं II, 10, 55
 उपनिषद्ः III, 10, 11.
 उपनिष्क्रमणं II, 3, 51.
 उपनिष्क्रम्य III, 2, 6, 9, 4.
 उपनीय II, 10, 16.

उपपत्ति I, 5, 17
 उपपन्न II, 10, 52
 उपपातकवर्जेषु IV, 1 8
 उपपातकानि II, 1, 13
 उपपातकेभ्य III, 5, 5
 उपपातकै IV 2, 2
 उपभृत् II, 6 8
 उपयच्छेत् I II) II 1, 8
 2, 26

उपयन् I, 2 57
 उपयाति II 3 12
 उपयुज्जान III, 7, 10
 उपयुज्जीत II 6 17 7 5
 उपयोजयन्ति II 1, 100
 उपयोजयेत् I, 6 18
 उपरत I 21 0
 उपरि II 3 36
 उपरिष्ठात् II, 7 9
 उपरद्धा II 9 9
 उपरुन्ध्यात् IV 1 1-
 उपर्यासीत III 7, 8
 उपलभ्यते II 1 6
 उपलमणीनां I, 5, 38
 उपलिप्ते II 7 2
 उपलिप्य III 9 4
 उपलेपन I 2 58
 उपलेपनम् I 6 16
 उपलेपनात् I 6 20
 उपवसन् IV 2, 15
 उपवसेत् II, 10, 15 III 8 2,

उपवातगानि I 6, 5
 उपवास 7 139 III, 10,
 10
 उपवासी I 7 26
 उपवासा IV 3 17
 उपावशन्ति I 1 1
 उपाविशत् II 3 49
 उपविश्य II 7 2
 उपवशयति II, 5 6
 उपधोता I 8 12
 उपसगृहीयात् I, 2 6
 उपसगृह्य II 3 21
 उपसन्नचायेन III 10 12
 उपसमाधाय II 1 33 8 7
 10 18 III 4 3 7 8 11
 8 8 9 4 IV, 2, 10
 उपसमाहृत्य II 10 18
 उपासक्य III 8 10
 उपस्थकृत II 15 IV, 1 4
 उपस्थाप II 4 15 21 7 2
 III 7 11 IV 2, 9
 उपस्पर्शन II 10 55
 उपस्पृशति IV 3, 1
 उपस्पृशन् II 6, 17
 उपस्पृशेत् I 5 74 7, 5 II,
 7 6
 उपस्पृश्य I, 7, 5 II, 3, 23
 5 6 IV, 2 13
 उपहत I, 2, 124
 उपहन्ति II, 5, 1

उपहार II, 3, 60
 उपहत II, 3 21
 उपहत्य II, 3, 11
 उपांशु II, 10, 7
 उपाकृत्य I, 5, 143
 उपागत II, 3 13
 उपात्त I, 7, 28
 उपादाय II, 10, 33
 उपाध्याय I, 5, 114
 उपाध्याय I, 11, 40
 उपानत् I, 2, 25
 उपानहौ I, 3, 6
 उपावृत् I, 1, 29
 उपाध्रित्य III, 3, 22
 उपासते II, 3, 9 1, 15
 उपासन्ते II, 8, 14
 उपाहत्य II, 10, 45
 उपेयात् I, 11, 36 II, 1, 29
 III 4, 2 7, 8
 उपैति I, 2, 55 III, 7 6 IV,
 1, 21 2, 3,
 उपोष्य II, 10, 21
 उता. I, 5, 51
 उभय I, 1 21 5 17 63 85
 उभयत II, 4, 7 6, 26
 उभयतोदग्नि I, 1, 20
 उभयत्र II, 8, 21
 उभयो II, 8, 14
 उभौ IV, 6, 6
 उरस्त II, 8, 23

उरो III, 8, 10
 उत्क I, 10, 28,
 उल्लिख्य III, 9, 4
 उल्लेखनै I, 5, 58
 उवाच II, 10 61
 उशनस II 2, 70 III, 9,
 12
 उपित्या II, 3, 52
 उष्ण IV, 5, 10
 उष्ण्या II, 1, 17
 उष्णानि II, 1, 63
 उष्णाभि I 1 14
 उष्णीय I, 3, 6

ऊ

ऊचतु II, 9, 2
 ऊर्ज II, 3, 3 5, 30
 ऊर्जा III, 7, 11
 ऊर्णानां I, 5, 34
 ऊर्णाविक्रय I, 1, 20
 ऊर्ध्व I, 4, 4 5, 76 6, 6 11
 31 II, 1, 47 1, 62 10
 8 38 39 III, 9 11
 ऊर्ध्वहस्त II, 7, 11
 ऊपरे I, 2, 40

ऋ

ऋक् IV, 5 1 29
 ऋत् III, 9, 8
 ऋशेषु IV, 5, 3

ऋग्भिः IV, 2, 5.
 ऋग्भ्यः III, 9, 5.
 ऋग्विधं I, 4, 25
 ऋग्विधाने I, 4, 25
 ऋग्वेदं II, 5, 27 IV, 3, 3
 ऋचं IV, 4, 3 4 5 6
 ऋचः II, 8, 4 12 10 66
 IV, 2, 4 7, 4
 ऋच्छति I, 10, 13 30 II 3
 62 IV, 1, 18 19
 ऋजयः IV, 7 2
 ऋजुकर्मभिः IV, 7, 3
 ऋर्ण I, 3, 79 III, 7, 11 14.
 ऋणधा II, 6, 35. 9 7
 ऋणसंयोगे II, 9, 7
 ऋणसंयोगः II, 9, 4
 ऋणसंयोगादीनि II 6, 35
 ऋत IV, 4, 2
 ऋतयः I, 2, 11
 ऋतसापः I, 6, 3
 ऋतावृत्ता I, 1, 33
 ऋतु IV, 8, 6
 ऋतुम् IV, 1 2
 ऋतुमती IV, 1, 15
 ऋतुमती IV, 1, 13 19
 ऋतुमत्यां I, 5, 120
 ऋतुमुखे II, 2, 76
 ऋतुजातां IV, 1, 20 23
 ऋते IV, 5, 21 6, 3
 ऋतेन I, 6, 3

ऋतौ II, 2, 1. III, 1, 20. IV,
 1, 14 21
 ऋत्विक् I, 2, 46. 5, 90. 99.
 ऋत्विग्भ्यः I, 7, 10.
 ऋत्विजः I, 6, 5 9 7, 9 12.
 II 3 56
 ऋत्विजाम् I, 5, 115.
 ऋत्विज I, 11, 5
 ऋद्धि IV, 7, 4
 ऋषभः I, 10, 22
 ऋषमैकादश IV, 4, 10
 ऋषमैकाधिकम् I, 10, 21.
 ऋषयः I, 1, 31 II, 1, 6, III,
 8, 37 9, 19.
 ऋषि II, 3, 56 37
 ऋषिकान् II, 3, 27
 ऋषित्व III, 9, 19
 ऋषिनिवेतनानि III, 10, 13
 ऋषिपत्नी II, 5, 27
 ऋषिपुत्रान् II, 5, 27.
 ऋषिपूजकः II, 6, 17
 ऋषिपौत्रान् II 5 27
 ऋषिभिः III 6 4. IV, 8, 14.
 ऋषिभ्यः II, 6, 35 0, 7
 ऋषीन् II, 5, 27 9, 5.

ए

एक IV, 5, 22
 एकं II, 3 6. 10 III. 8, 14
 IV, 5, 7, 19

एक I 1, 9 II, 3, 41 III,
 7, 13 8, 20 10 16 IV,
 3, 7
 एकतीर्थ I, 11, 22
 एकतोदन्ता II 1 56
 एकदण्डी II 10, 40
 एकदन्त II 5, 21
 एकरात्रेण II, 1, 42
 एकरात्रोपवास IV, 5 11
 एकघर II 5, 31
 एकघरता II, 1, 70 III, 10,
 14
 एकविंशतिरात्र III 6 20
 एकविंशतिरात्रात् III, 5, 7
 एकघृक्षया IV, 5, 17
 एकस्य II, 6, 22
 एकस्मै II, 3, 12
 एकहान्या IV, 17
 एका I, 8, 5
 एकाकिन I, 5 102
 एकादशरात्र III, 6, 19
 एकादशी III, 8, 9
 एकादश्यां I, 5, 111
 एकाधियं तु I, 2, 10
 एकान्तरा I, 6, 7
 एकान्न II, 10, 51
 एकापचयेन III, 8, 23
 एकाह I, 3, 113 114 116
 II, 1 4
 एकाह III, 10, 16

एकाहधनिन IV, 5 28
 एके I, 1, 26 4, 23 5, 16
 94 106 7, 22 9, 3 11,
 16 II, 5, 2 6 11 III,
 1, 11 12
 एकेन I, 1, 13 IV, 5, 27 28
 एकेषां II, 5, 31 10, 2
 एकैक II, 8, 21, 10, 26 III,
 2, 11 IV, 5, 8 16
 एकैकस्मिन् IV, 1, 14
 एकैकस्य I, 7, 28
 एकैकां III, 2, 12
 एकोपचयेन III, 8, 27
 एत II 2, 36 6, 2 4 6 III,
 9, 2
 एतत् I, 1, 19
 एतया II, 1, 27 III, 9, 19.
 एतयो I, 10, 22
 एतस्मिन् I, 2 52.
 एतस्य II, 6, 8 11 10, 66
 III, 9, 20
 एता II, 10, 20 III, 3,
 22 9, 18. IV, 4, 3 4
 5 6.
 एता II 2 57 8, 8 III,
 1, 5
 एतान् II, 2, 56 6 30 3, 22.
 IV, 5, 9 8, 7
 एतानि I, 1, 52 53 II, 5,
 16 17 18 19 6, 36 III,

10, 17 IV, 7, 3

एताभ्यः III, 9, 4

एताभ्यो II, 1, 33

एत III, 4 7. IV, 2, 11 3,
20

एते I, 1, 20

एतेन I, 3, 13.

एतेभ्यः II, 7, 20

एतेषु II, 3, 59

एतै. III, 7, 11 10 8, 10.
IV, 3, 6

एत. I, 10 30 II, 1 59 III,
7, 3 11 IV 3 6

एतस् III, 8, 10.

एतम् I, 2, 57 II, 1, 16, 19.
3, 49. 4, 20 23

एतस् II, 9, 9 IV, 3, 6

एतस्तु III, 10, 17

एतान् II, 8, 7

एताम् I, 2, 49 II 1, 38.

एभि. IV, 7, 4

एवं I, 2, 32

एवमूतानां I, 2, 43

एव चेदं II, 8 4

एवं घृत II, 10, 71

एव I, 1, 22.

एव I, 2, 7

एषा I, 6, 3

एषां I, 2, 13

ऐ

ऐकदाफ I, 7, 137.

ऐकाधम्य II, 6, 29.

ऐन्द्रीम् III, 8, 9.

ऐषोकम् II, 7, 10.

ऐष्टिक् II, 6, 12 31

ओ

ओम् I, 4, 8 II, 1, 96 5, 10

17 18 20 21 23 24

25 26. 27 28 29 7, 4

10, 14 18 27 32 33

35 37

ओपूर्याभि IV 3, 2

ओदनम् IV, 8 17

ओपघय. II 5, 4

ओपधिम् III 2 12

ओपधीनां III 1, 14 2, 8 15.

औ

औदुम्वर II 5, 15

औपजहनि. II 2 39

औपासनं I, 3, 6

औरस् II, 2, 14 31.

औरसी I, 10 31

औरसे II, 2 11

और्णानि I 6 10

औरध II, 9, 12

औपघम् II, 10, 60

औपघय III, 2, 9 11 12.

औपधयत् II, 10, 50

औपधार्थ्य II, 3, 19

औपधि IV, 3, 5

औपधीः III, 2, 1

औपधीनाम् I, 5, 67, III, 2
15

औष्ट्रिकम् I, 5, 137

क

कंसे III, 8, 10.

कः IV, 8, 3

ककुदी I, 5, 28

कक्ष I, 2, 50

कच्छप I, 5, 11,

कट I, 5, 110

कटकेषु I, 2, 35

कटाग्रिना II, 2, 53

कण II, 10, 50 IV, 5, 2

कणितो III, 2, 11

कण्टकः I, 10, 22

कण्टे I, 5, 7

कण्ठ्यानि I, 5, 18,

कथ I, 5, 123 II, 1, 15 IV,
3, 1, 1, 1.

कथंचिन् IV, 5, 20

कथाचन II, 7, 26 III, 7, 11.

कथानिह I, 101, II, 1, 17.

कथंयां I, 5, 61.

कनीयान् II, 2, 32 10, 9

कन्द् I, 5, 7 III, 2, 3 5, 5,

कन्दमूलमक्षा III, 3, 3

कन्या IV, 1, 17

कन्यां IV, 1, 12 13

कन्यादानं I, 11, 2.

कन्यादूषणं II, 1, 44

कन्यावसे I, 11, 1

कन्यस्तु I, 5, 91.

कपाल II, 1, 97.

कपालाणि I, 1, 7.

कपाली II, 1, 3

कपिञ्जल I, 5, 133

कपिलः II, 6, 30

कपोत I, 5, 131

कपोतपद्म III, 2, 12

कपोता III, 2, 12

कमण्डलु I, 1, 11, 5, 1, 10.

12 2 III, 1, 8 2, 8.

कमण्डलु I, 1, 16 20 5, 63.

कमण्डलुचर्मा I, 1

कमण्डलुना I, 1, 17, 22

कमण्डलुद्वेन I, 1, 14

कमण्डली I, 1, 6

कर्ण I, 6, 37.

कर्णक्षेपेण II, 8, 13

कर्णहृष्टेन II, 6, 11

कर्णमः II, 6, 31

कर्ण्यन् IV, 5, 1

कर्ण्यानि II, 8, 7.

करोत II, 1, 11 IV, 2, 11

करोति I, 2, 17 4, 14 11,

- ३१ II, १ ४३. III, १, १३
 २, २ ३ १ ४ IV, १
 कर्णिभिः I, १०, १०
 कर्णे I, ४, २
 कर्तृपत्यं I, १०, ३८
 कर्तारं I, १, १५
 कर्तव्यं I, ४, १६ II, ३, ५९
 कर्तारं I, १०, ३०
 कर्तारः I, ७, १७
 कर्तुं IV, ५ ३०
 कर्म I, १ १६ २, ७ ४ १४ ७,
 १२ III, १०, ५ IV २ १३
 कर्मकरण II, २, ७५
 कर्मवृत्तं III, ६, ६
 कर्मणः IV, ६, १०
 कर्मणा II, ५, ३ ६ ३२ १०, ५
 III, १०, २ IV, ७, ४
 कर्मणां I, १०, ४ IV, ७ १०
 ८, १०
 कर्मणि II, ३, १४ IV ३ १४
 कर्मदण्डे II ६ २५
 कर्मणि III, ६ १ IV, ५, १
 कर्मयुक्तः I ७ ७५
 कर्मवादः II ४, ११ ३१
 कर्मसाधने IV, ६ १६
 कर्मसु II ३, ३९
 कर्माणि II, ६ ३१ ६ २८ III,
 ५, ८ ८, ३७ IV, ६, ८
 कर्मादिषु III, ७, १६
 कर्मण I, ११, १५
 कर्मणं I, ६, १७
 कर्मन्ति I, ५, ८४
 कर्म II, २, ७३ III, २, २
 कर्हिचित् II, २, ६७
 कलशैः I, ५, १२६
 कलिङ्गान् I, १, ३० ३१
 कलुषाभिः I, ५, १४.
 कल्प III, ५, १
 कल्प III, ७, ९
 कल्पते II, ७, २८ १०, ७१.
 कषातिर्यङ् II, १, ३४ IV, २,
 ११
 कष्यवाहनाय II, ८, ७
 कक्ष्यप I ११ २०
 कक्षित IV, १ १५
 काक I, १०, २८
 काकोच्छिद्योपहन III, ६, ७
 काण्डर्पीन् II ५, २७
 काण्वं II, ५ २७.
 कात्य I, २, ४७
 कानीन II २ ३२
 कानीनः II २ २४
 कापातवृत्तिनिष्ठस्य IV, ५, २८
 कापोता III, १, ५ २, १२
 काम II, ३, २१
 कामं I, २, ३० ५, ८१ II, १,
 २५ २ ७७ ४, १५ III, ८,
 ३६
 काम III, ४, ४
 कामकामाय II, १, ३३, IV, २, १०.

- कामयते III, 8, 36
 कामवादी I, 5, 86
 कामाः IV, 6, 30
 कामात् II, 2, 30
 कामान् IV, 5, 1, 6, 10.
 कामाभिद्रुग्धः II, 1, 33 IV,
 2, 10
 कामाय III, 4, 4 8, 35
 कामायकीर्णः II, 1, 33 IV,
 2, 10
 कामेन III, 4, 1
 काम्यानां IV, 7, 10.
 कार्य II, 1, 17
 कार्यति III, 4, 1
 कार्येत् I, 7, 93 II, 1, 3
 कार्यकरान् I, 1, 30.
 कार्य I, 5, 80
 कार्यहस्तः I, 5, 48
 कार्योक्तिकानि I, 6, 10
 कार्य II, 6, 27.
 कार्यः II, 1, 19
 कार्य IV, 8, 2
 कार्योपि II, 3, 62 IV, 7, 3
 कार्ये I, 1, 16, 5, 17 II, 23
 33 II, 5, 25 III 9, 7
 कार्यः I, 5, 16
 कार्यकथनान् I, 1, 15
 कार्यमेव I, 6, 50
 कार्यगर्भः III, 6, 6.
 कालविभागः II, 3, 56
 कालमतयुक्तस्य II, 10, 55.
 कालाः III, 10, 16
 कालात् I, 6, 20.
 काले II, 10, 23. III 2, 11
 3, 20
 कालेकाले I, 7, 27.
 कालेन III, 9, 7. IV, 7, 3.
 कालं I, 5, 5
 काल्यपं II 5, 26
 कापायकटुकध्यां III, 3, 21
 कापायवासा II, 6, 23 8, 16.
 कापायवासोवर्जं III, 2, 11
 काष्ठं I, 5, 68, 7, 20.
 काष्ठां I, 3, 11.
 काष्ठात् II, 6, 2.
 काष्ठानां I, 6, 24
 कि I, 6, 4.
 किञ्चित् I, 2, 7, 4, 3 IV, 8, 4.
 किञ्चिदपि II, 1, 16
 किञ्चिदात् II, 1, 16 5, 14.
 कीट II, 7, 1
 कीर्तित्वा I, 1, 9
 कीलालं II, 5, 80.
 कुकुट I, 8, 8
 कुकुट I, 8, 12 9, 11.
 कुकुटसूरं I, 5, 129.
 कुञ्ज I, 2, 35
 कुञ्ज II, 1, 1, III, 1, 19

कुणपस्पृष्टानां I, 5, 42
 कुण्डपायिनां I, 6, 10
 कुतपानां I, ०, 33
 कुयहारे III, 1, 5
 कुदालेन III, 2, 3
 कुम्भीधान्याः I, 1, 5
 कुचते I, 1, 31. II, 1, 52 3,
 36. 8, 16
 कुर्यात् I, 4, 9. 17. 5, 83. 6,
 4 49 II, 2, 21 3, 7. 6.
 3 6 27. 7, 4 III, 1, 14
 6, 11 10, 4 6
 कुर्युः II, 1, 37
 कुर्वते I, 3, 12 ०, 94 II, 6,
 86
 कुर्यन् I, 1, 21. 4, 18 II, 2,
 19 IV, 5, 5 6, 4 8, 2
 कुर्वीत I, 4, 14. 5, 113 116
 II, 1, 7
 कुर्वीत II, 3, 4 3
 कुलं I, 1, 21.
 कुलस्रवर्जा I, 5, 132
 कुलज्ञा I, 5, 132
 कुलस्रवर्गा I, 5, 84
 कुलानि I, 5, 82. 84.
 कुले I, 10, 12.
 कुश II, 3, 51
 कुशलः I, 5, 47
 कुशगारिण IV, 5, 13
 कुशव्यूतानां I, 6, 42.

कुशस्तम्बे I, 4, 2.
 कुशीलवान् I, 5, 80
 कुशैः I, 4, 3
 कुशोदक I, 5, 123 IV, 5,
 10 11 12 14 25
 कुसिन्ध I, 10, 18
 कुसीदं I, ०, 77
 कूप I, 5, 55
 कूपं II, 3, 47
 कूपात् II, 3, 7
 कूपान् II, 3, 6.
 कुश्माण्डैः II, 1, 58 III, 7, 1.
 कुश्माण्डयः III, 10, 11 IV,
 3, 7 7, 5
 कृच्छ्र II, 1, 7 IV, 5, 11 16.
 कृच्छ्रः I 5, 138 II, 1, 60
 64 65 2, 49. IV, 5, 6
 7, 13 15.
 कृच्छ्रद्वादशरात्र III, 7, 10
 कृच्छ्रद्वादशरात्रेण II, 1, 39.
 कृच्छ्रां III, 3, 21
 कृच्छ्रातिकृच्छ्र. II, 1, 67 IV,
 5 9
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीन् II, 2, 61.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्र II, 2, 65. III,
 10, 18
 कृच्छ्रान् II, 1, 22
 कृच्छ्रव्यपाद II, 1, 18 38
 कृच्छ्रे II, 1, 68
 कृणुष्व पात्रः III, 6, 13.

- कृतं II, 4, 18. 5, 3 III, 1, 13 4, 1 6, 5. 6. 7, 11.
 IV, 1, 4
 कृत IV, 7, 8
 कृतवैश्वदेव II, 3, 18
 कृतात् IV, 5, 26
 कृतानां I, 1, 32.
 कृतानि III, 9, 10.
 कृताश्रं II, 3, 20
 कृत्रिमः II, 2, 31.
 कृत्रिमौ II, 2, 31
 कृत्वा I, 4, 2 7. 3, 9 110.
 126. II, 1, 8. 33. 41. 2, 10.
 5, 12 8, 7 III, 4, 3, 7.
 7, 11 8, 8 IV, 2, 10
 15 5, 31. 6, 8.
 कृपया IV, 5, 32.
 कृशास I, 5, 16.
 कृषि I, 10, 4
 कृषि I, 5, 85.
 कृषिः I, 5, 85.
 कृषिविनाशाय I, 5, 85.
 कृष्ण I, 2, 15. IV, 5, 26.
 कृष्णं I, 1, 12.
 कृष्णकेशः I, 2, 6.
 कृष्णाः I, 1, 28.
 कृष्णाजिन I, 10, 21. III, 1,
 8 2, 5
 कृष्णाजिनादीनां III, 1, 14.
 कृष्णाजिनानां I, 5, 12 6, 13
 कृष्णाजिनेन III, 4, 6
 कृष्णैः II, 1, 57
 कृष्या I, 5, 84.
 कृतुं II, 5, 23.
 केन IV, 8, 1.
 केवलं II, 10, 53 III, 3,
 13.
 केवलेषु IV, 1, 6.
 केवलाद्यः II, 7, 10
 केवलादी II, 7, 16.
 केश I, 3, 7. II, 1, 70 7, 5.
 10, 11 III, 1, 8 21 7,
 6 8, 2 IV, 5, 3.
 केशय II, 5, 24
 केशवपनवर्जं II, 1, 71.
 केशान् II, 1, 15
 कोट्यां I, 5, 79.
 कापिताः III, 9, 10.
 कोश I, 10, 3.
 कौशली III, 1, 5, 2, 3.
 कौपीनाच्छादनः II, 6, 21
 कौमारे II, 2, 46
 क्रतु II, 6, 10
 क्रमशः IV, 5, 6
 क्रमेण I, 2, 13
 क्रव्यादाः I, 5, 128
 क्रिमिः I, 5, 123 II, 1, 52
 क्रिमिदष्टः I, 5, 12.
 क्रियते IV, 8, 10.
 क्रिया IV, 8, 2

- क्रियां IV, 8, 1 2
 क्रिया. IV, 7, 1 3, 13.
 क्रियाभ्यः I, 2, 57
 क्रियारम्भे II, 3, 57
 क्रियेरन् III, 10, 17
 क्रीडार्थं I, 1, 14
 क्रीत II, 2, 32
 क्रीतः II, 2, 26
 क्रीता I, 11, 20
 कुप्येत् I, 7, 30
 कूर II, 5, 6
 क्रोध I 1, 5 II, 3, 21
 क्रोधतः IV, 5, 4
 क्रोधवशे II, 8, 15.
 क्लिप्तं I, 7, 20
 क्लिप्तयासायुत IV, 2, 8
 क्लिप्ताया I, 6, 18
 क्लीय II, 2, 17. 39.
 क्लीयं II, 2, 27
 क्वचित् IV, 8, 10
 क्षणात् IV, 6, 5
 क्षत्ता I, 9, 6
 क्षत्तायां I, 9 11
 क्षत्रधर्म II, 1, 10
 क्षत्रधर्मः II 2, 70
 क्षत्रधर्मानुगती I 11, 12
 क्षत्रधर्मेण II, 2, 69
 क्षत्रस्य I, 10, 1 11, 13
 क्षत्रिय I, 8, 1 II, 3, 11
 क्षत्रियः I, 5, 18 9, 4. II, 1, 20.
- क्षत्रियवधे I, 10, 21.
 क्षत्रियवधेन I, 10, 27
 क्षत्रियात् I, 4, 9 9, 4. 8.
 क्षत्रियादीनां I, 10, 19.
 क्षत्रियायां I, 9, 2 6 7
 क्षत् I, 8, 8 9, 10
 क्षत्रे I, 10, 3
 क्षपा. IV, 2, 7
 क्षां I, 2, 17
 क्षापवित्र IV, 7, 5.
 क्षार IV, 1, 7
 क्षारमि I, 5, 14.
 क्षिप्र III, 9, 17 IV, 5, 1.
 क्षीयते III, 10, 5.
 क्षीर IV, 6, 5
 क्षीर I, 5, 123. IV, 5, 11
 12, 11 25
 क्षीरस्य IV, 5, 13
 क्षीरेण II 1, 21.
 क्षुद्रसमिधा I, 6, 23
 क्षेत्रज II, 2, 31
 क्षेत्रज II, 2, 17
 क्षेत्रे II 2, 17 36 III, 10, 13.
 क्षेत्रेषु III, 2, 9 11, 12
 क्षेत्र II, 10, 49
 क्षेत्रप्रापण II, 2 76.
 क्षेत्रा II 8, 12
 क्षेत्रा II, 8, 12
 क्षौमवत् I, 5, 40
 क्षौमाणि I, 6, 10.

क्षौमाणां I, 5, 35.

ख

खट्वाही II, 1, 3

खड्गवर्जा 1, 5, 131

खट्वाः I, 5, 131.

खनति III, 2, 3

खनन I, 7, 6.

खननात् 1, 6, 19

खर II, 3, 54.

खलक्षेत्रेषु I, 5, 55

खलु I, 1, 5. III, 10, 2

खानि I, 5, 21.

ग

गङ्गायमुनयो I, 1, 26

गच्छति I, 5, 65 10, 30 III,

1, 20. IV, 2, 21

गच्छन् II, 2, 1.

गच्छन्तं 1, 2, 39

गच्छन्ति 1, 3, 18 5, 81.

गच्छेत् I, 4, 23 II, 1, 14.

15 3, 35 56 IV, 1, 23.

गज II, 3, 4

गणं IV, 8, 15.

गणाधिपति III, 6, 20

गणान् III, 6, 20 IV, 8 6

7 8

गणाश्रं III, 6, 10

गणिकाश्रं III, 6, 10

गणौ IV, 7, 5

गतः II, 10, 32 59

गतप्रजा II, 2, 61

गतप्रत्यागता IV 1, 18.

गताः IV, 6, 9

गताभिः I, 5, 18

गतिः I, 1, 18

गत्वा I, 1, 30 5, 126 II, 1,

44 2, 67 68 4, 2. 5, 1.

6, 19 10, 16. III, 4, 7.

5, 2

गन्तु II, 2, 77.

गन्ध I, 2, 25 5, 17

गन्धद्वारां IV, 5, 12.

गन्धर्वाः II, 2, 58

गन्धैः II, 8, 7.

गमनागमनं I, 11, 21

गमने II, 2, 65

गमयति II, 10, 10

गदगीः IV, 8, 1.

गदीयस्तु IV, 1, 2 2, 2

गदीयांसि IV, 1, 1 2, 1

गद्वत्सन्तं II, 5, 24

गर्तं II, 3, 18

गर्दभं II, 1, 30.

गर्दभचर्मवासाः II, 1, 3

गर्भमाससम्मिताः I, 5, 117

गर्भघाते I, 5, 117.

गर्भादिसङ्ख्या I, 2, 8.

गर्भिणी II, 2, 25.

गर्भिण्यै II, 3, 50
 गर्हित. I, 5, 79.
 गवां I, 5, 12^b II, 3, 51. 58.
 गवानृते I, 0, 35
 गवार्ये II, 2, 71
 गये II, 3, 50
 गध्यात् II, 5, 138
 गध्ये I, 5, 139
 गां II, 1, 37 3, 38 III, 8,
 31
 गात्राणि I, 5, 2. III, 1, 23
 गाथां I, 1, 27 II, 2, 79
 गान्धर्व्ये I, 11, 16.
 गान्धर्व्ये I, 11, 6
 गायत्री I, 2, 12 IV, 6 1
 गायत्री II, 5, 27 IV, 1, 28
 4, 1
 गायत्र्या IV, 5, 1 31
 गार्हपत्यं I, 7, 26. II, 10, 18
 20
 गार्हपत्य II, 10, 46
 गार्हपत्ये II, 10, 18 25 III,
 1, 20
 निर II, 2, 58
 गीत I, 11, 23 2, 25
 गुड I 5, 140
 गुणवते II, 3, 12 IV, 1, 12
 गुणवान् II, 2, 12 13
 गुणहीनं IV, 1, 16
 गुणहीनाय IV, 1, 12,

गुणाः IV, 1, 27
 गुप्त्यै I, 10, 2.
 गुख III, 9, 10
 गुरं III, 6, 1.
 गुरुः II, 1, 22
 गुरुकुले II, 1, 47
 गुरुणा I, 2, 90
 गुरुतल्पगः II, 1, 12
 गुरुतल्पगमनं I, 10 18 III,
 5, 6 6, 18
 गुरुतल्पी II, 2, 68.
 गुरुपत्नी II, 5, 19
 गुरुपत्नीनां I, 2, 34.
 गुरुप्रयुक्तः II, 1, 22
 गुरुप्रसाद IV, 4, 10.
 गुरुमि II, 2, 62.
 गुरुशुभया III, 10, 14
 गुरुशुभेयी II, 6, 15
 गुरुपु III, 10, 17
 गुरुसखी II, 1, 44
 गुरुसङ्करिण II, 8, 0
 गुरुणि III, 10, 17
 गुरुन् II, 5, 29
 गुरो I, 2, 36 II, 1, 25 2,
 68 7, 21 10, 60
 गुर्वर्थं II, 3, 19.
 गुर्वीसखी II, 1, 44
 गुल्म III, 3, 3
 गुह्य VI, 6, 3 8, 5.
 गुळ I, 5, 142

गृहजं II, 2, 31
 गृहजः II, 1, 22
 गृहोत्पन्न II, 2, 22
 गृहं I, 4, 22
 गृहद्वारि I, 5, 110
 गृहद्वारे III, 2, 6
 गृहस्थः II, 6, 14 7, 34
 गृहस्थस्य II, 7, 23 10, 53
 गृहात् I, 4, 23 IV, 1, 22
 गृहान् III, 4, 7
 गृहीत्वा II, 10, 18. III, 10, 10
 गृहे II, 2, 22
 गृह्णाति I, 4, 13 16 II, 4, 20
 10, 87 III, 2, 2.
 गृहीयात् I, 4, 7 10 11, 12
 गृहीयाताम् II, 2, 71
 गृह्य I, 4, 0.¹ 5, 79¹ II, 5, 1
 IV, 5, 12
 गो IV, 5, 5 6, 4 7, 9
 गो III, 8, 1.¹
 गोचर्ममात्रं I, 5, 59 III, 9, 4.
 गोचृप्ति. I, 5, 57
 गोत्र I⁷, 5, 6
 गोत्रभाज II, 2, 32
 गोदोहनमात्रं II, 10, 44
 गोधा I, 5, 131
 गोनिष्क्रान्तानां III, 6, 20
 गोपाय III, 2, 6.
 गोपायति II, 4, 23

गोभिः I, 5, 84 6 19
 गोमयं I, 5, 74 123. IV, 5, 11 12. 14 25
 गोमयेन I, 5, 30. 6, 12 III, 9, 4
 गोमहिषीरक्षणं II, 1, 44.
 गोमिथुन I, 11, 4
 गोमूत्रं I, 5, 123 IV, 5, 11. 12 14 25
 गोमूत्रभाग IV, 5, 18
 गोमूत्रादिभिः IV, 5, 16
 गोमूत्रे I, 6, 38 IV, 6, 5
 गोरक्षकान् I, 5, 80
 गोयधः I, 10, 23
 गोवालरज्जा I, 5, 81.
 गोवालैः I, 6, 41
 गोविन्दं II, 5, 21
 गोशकृत् I, 6, 36
 गोशकृद्भस्मभिः I, 5, 26
 गोभवाजायय II, 2, 11
 गोष्ठ III, 10, 13.
 गोष्ठं II, 5, 2
 गोष्ठगतं I, 5, 55.
 गोसवेन II, 2, 4.
 गोसहस्रं I, 10, 21
 गोः III, 10, 15 IV, 4, 3
 गौतम. I, 1, 23 II, 2, 70
 गौरस्पर्पकत्वेन I, 5, 35
 ग्रन्थि II, 7, 9
 ग्रहणं I, 11, 4.

ग्रहणान्ते I, 2, 4
 ग्राम II, 3, 51 6, 17 10, 64.
 III, 2, 6
 ग्राममध्ये IV, 1, 22
 ग्रामयाजन II, 1, 44.
 ग्रामसीमान्ते II, 10, 1, III
 1, 18
 ग्रामात् III, 9, 4
 ग्रामान्ते II, 10, 18 III, 1,
 18
 ग्रामे II, 3, 52
 ग्राम्या I, 5, 137
 ग्रास IV, 5 8
 ग्रास III, 8, -4
 ग्राता II, 7, 22 10, 53
 ग्रासाच्छादनै II, 2, 38
 ग्रासान् III, 8, 22
 ग्रीष्म I, 2, 11.

घ

घनाया. 1, 6, 16
 घर्मोच्छिष्टे I, 6, 30
 घृत IV, 1, 7
 घृत I, 5, 126 II, 1, 35 63
 5, 30 10, 60 III, 6, 5
 10, 15
 घृतप्राशन III, 10, 12
 घृतस्य IV, 5, 13
 घृतेन IV, 8, 17
 घृते IV, 6, 4
 घृतौदनेन IV, 7, 6

घोरे I, 11, 21
 घृत II, 1, 6
 घ्नन्ति I, 11, 21
 घ्राण IV, 1, 4 5

च

च I, 1, 8
 चकार II, 6, 80
 चकृम IV, 3, 6
 चक्रचर III, 1, 1
 चक्रचरत्यम् III, 1, 9
 चक्रवत्सु I, 2, 36
 चक्रवाक I 10, 28
 चक्षु I, 7, 11 II, 1, 88 5,
 13 6, 8 III, 8, 21 9,
 16 IV, 1, 5
 चक्षुषा IV, 1, 4
 चक्षुषो IV, 3 5,
 चण्डाल I, 5 54
 चण्डाल I 5, 52 122
 चण्डाल. I, 9 6
 चण्डाला I, 8 8
 चण्डाली II, 2, 67
 चण्डालीव्यवाय II, 2, 66
 चतसृभि. II, 5, 12
 चतस्र I, 8, 2 III, 7, 11
 IV 2, 4
 चतुर III, 9, 17 IV, 5, 18.
 चतुरथ III, 9, 4
 चतुर्गृहीत II, 10, 18 III, 1,
 10

- चतुर्णाम् II, 2, ■
 चतुर्थं 2, 10 55
 चतुर्थम् III, 8, 10
 चतुर्थं I, 2, 57
 चतुर्थफल II, 1, 12
 चतुर्थकाला. II, 1, 41
 चतुर्थे IV, 1, 15
 चतुर्दश III, 8, 23
 चतुर्दशी I, 11, 40
 चतुर्थो I, 2, 57 II, 6 11
 चतुर्भि I, 6, 19
 चतुर्भ्यं II, 1, 17
 चतुर्मुख II, 5, 20
 चतुर्विंशति I, 2, 1
 चतुर्विंशत्यह III, 7, 7 10, 16
 चतुर्विंशत् I 2, 18
 चतुर्विंशत् III, 7, 16
 चतुर्विंशत् I, 6, 30
 चतुर्विंशत् IV 7, 7
 चतुर्विंशत् II, 1, 65
 चतुर्विंशत् I, 8, 1 10, 36 11,
 10 II, 6, 11 13 31 III,
 8, 11 10, 16
 चन्द्रमस II, 5, 20 III, 8, 18
 चन्द्रमा. IV, 5, 21
 चन्द्रस्य IV, 5, 20
 चमस I, 1, 20
 चमसपात्राणां I, 5, 11
 चमसे III, 8, 10
 चरण IV, 2, 17
 चरणघट II, 8, 6
 चरति I, 2, 57 58 5, 57
 III, 10, 3
 चरते II, 10, 30
 चरन् II, 1, 3 IV, 5, 21
 चरन्त I, 2, 57
 चरन्ति II, 1, 32 6, 34 8, 10.
 चरित II, 1, 35
 चरितनिर्वेशम् II, 1, 87
 चरित्वा II, 1, 35 38 III,
 8, 34
 चरेत् I, 2, 17 57 4, 17 10,
 26 II, 1, 7 18 22 2,
 50 51 7, 24 III, 1, 1
 7, 10 IV, 5, 19
 चरेयु II, 1, 49
 चर्मणाम् I, 5, 37
 चर्ममय I, 1, 11
 चर्यताम् I 11, 3
 चरणीभूत II, 4, 11
 चलचुम्बी I, 5, 86
 चातुर्मास्यानि II, 2, 76 III,
 7, 15
 चातुर्विंश I, 1, 6
 चात्वालोत्करी I, 7, 15
 चान्द्रमसी III, 8, 9
 चान्द्रमसीमि III, 8, 18
 चान्द्रायण I, 10, 26, II 1
 7 2, 50 65 III, 8, 32
 10, 18 IV, 5, 17 21.

चान्द्रायणकल्पं III, 8, 1
 चारणदारंषु II, 2, 56
 चालयन्ति II, 2, 56
 चिकित्सेत II, 1, 26.
 चिर्ति I, 5, 52 122
 चित्तम् I, 4, 17
 चित्रम् II, 5, 13 25 10, 34 45.
 चित्रगुप्तं II, 5, 23
 चित्रधाससः I, 6, 9
 चित्रासङ्गयाः I, 6, 9
 चिलिचिमः I, 5, 134
 चीरचर्मजलप्रियः III, 3, 19
 चीरयासा. III, 9, 2
 चीराजिनयासा II, 6, 17
 चीर्णमृतः III, 5, 8
 चेत् I, 5, 22
 चेतसा IV, 7, 2
 चेलवत् I, 5, 37.
 खेलानाम् I, 5, 36.
 चैत्यवृक्षं I, 5, 52.
 चीरस्य III, 6, 10
 व्यथते II, 2, 1

छ

छत्रं I, 3, 6.
 छत्रधारण I, 2, 25
 छन्दांसि II, 5, 27.
 छागस्य I, 4, 2
 छान्दसं III, 9, 9.
 छेदन I, 7, 6.

ज

जगतः II, 7, 10. IV, 5, 21.
 जगतीभि I, 2, 12
 जघनार्घात् III, 4, 7
 जघनेन I, 7, 22 26
 जघन्यसंवेशी I, 2, 22
 जटिलः II, 6, 17
 जड II, 2, 39
 जनः II, 5, 12 20 10, 32.
 जनक II, 2, 34
 जननमरणयोः I, 5, 90 108
 11, 39
 जनने I, 5, 105
 जनयति II, 1, 49.
 जनयितुः II, 2, 34. 36
 जनयेत् II, 2, 62
 जनपीन् II, 5, 27
 जनसम्भारं III, 3, 21
 जनान् II, 4, 11
 जन्मतः II, 9, 4
 जप II, 8, 16. IV, 5, 2 3 5.
 जपं IV, 5, 31
 जप III, 10, 10
 जपति I, 7, 31 III, 2, 6 8
 19 21
 जपन् IV, 6, 4
 जपित्वा II, 7, 4 III, 3, 6.
 जपेत् I, 4, 6 II, 3, 8 7, 27.
 10, 61. IV, 2, 7 8, 15 17.
 जप्याः IV, 6, 1.

जयति II, 6 8 9, 6 III 5, 7 8
 जयन्त II, 5, 22
 जयप्रभृति II, 9, 19 III, 1,
 5 7, 12 8 17
 जयेरन् II, 2 48
 जर्तिलादीनाम् III, 2 15
 जल I, 5 52 55
 जलपवित्र II, 10, 12 32
 जलघत् I, 15
 जलान्तरण I, 4 15
 जलाभ्याशे III, 3
 जले IV, 5, 30
 जल्पन् I, 5, 15
 जहि II, 1, 15
 जागर्ति II 10, 20
 जाग्रत IV, 3, 6
 जातं I, 10, 12 II, 2, 15
 जात I, 5, 142 8, 13 9 11.
 II, 2, 4 25 27. 20
 जातवीर्य 1, 2, 34
 जातयेद् 1, 4, 2
 जातान् I, 10 34
 जिमात्रोपजीविनाम् I, 1, 10
 जिनाति II, 7, 20
 जीयात् III, 9, 7
 ज्वन्तरा I, 5 9
 ज्वो I, 2 28
 ज्यते I, 2 7 5, 57 121
 II, 6 35 9, 7 10, 30
 IV, 1, 26

जायमान II, 6, 35 9, 7. III,
 8, 10
 जाया I, 5, 53
 जितोन्द्रय II, 9, 3 10, 16
 जीवितस्य I, 2, 5
 जीवेत् II, 2, 69
 जुगुप्सेत् III, 7, 8.
 जुपन्ते I, 5, 62 II 1
 जुष्ट III, 1, 15
 जुहुयात् I 4, 6 10, 39 II,
 1, 38 7, 17 8, 8 10, 22
 III, 6 2 15 7, 1 16 9, 4
 जुह् II, 6 8
 जुहोति II, 1, 33 7, 3 8 7
 10, 18 49 III, 1, 10 8,
 8 28 IV, 2, 10 8 6
 जुहोमि II, 7, 3 8, 12
 जुहति IV, 8, 8
 जुहन् II, 2, 1 IV, 6, 4 7, 6
 जैश्वयम् II, 2, 78
 ज्ञात , II, 2 23 III, 5, 8
 ज्ञातय II 1, 35
 ज्ञातिपत्ता II, 5 29
 ज्ञातीन् II, 5, 29 III, 9, 17
 ज्ञातीनाम् I, 2, 57
 ज्ञानम् IV, 1 27
 ज्ञानवृत्तेभ्य III, 5, 5
 ज्ञानात् II, 2 67 IV, 7, 8
 ज्ञानन I, 5, 2 III, 1, 23
 ज्ञायते IV, 8, 12

ज्येष्ठम् II, 2, 5
 ज्येष्ठ II, 3, 4 6
 ज्येष्ठसामिक. II, 8, 2
 ज्येष्ठसाम्नां III, 10, 11
 ज्येष्ठा IV, 5, 24
 ज्येष्ठांश II, 2, 12
 ज्येष्ठाश II 2 9
 ज्योति II, 10 3, III 8
 16 IV 5 12
 ज्योतिषाम् I, 7 31 III 8,
 21
 ज्योतिषोम II, 2 76
 ज्योतिष्मत्या II 10 51
 ज्यलन्त I 5 83 II 10 18
 ज्यलन्ती II, 1 13

ड

डिडिक् I 10 28
 डेरिक् I, 10 28

त

त I, 2 57
 तक्राणि IV 5, 22
 तक्षण I, 5, 20
 तच्छेपेण II, 8, 8
 तज्जातयर्ज II 2 41
 तण्डुलान् II, 1, 53 III 2,
 10 3, 7
 तण्डुलानां I, 6 41
 तत् I, 2, 44
 तत I, 4, 16 5, 121 7, 17

II, 10, 14 III, 6, 2
 IV 1, 15 26 4, 6 5, 9
 17 86 7, 4
 तत्काल I, 11, 25
 तत्कृत IV, 8, 4
 तत्पत्न्यां I, 2, 38
 तत्परिपूर्णनेत्रचदन II, 3, 53
 तत्परिहरणात् I, 5, 106
 तत्पाप I, 1, 12
 तत्पुत्रवर्ज I, 5, 95
 तत्पुत्रे I, 2, 37
 तत्पुत्रेषु I, 5 114
 तत्प्रत्यय I, 5, 110
 तत्प्रत्ययस्थात् I, 11, 12
 तत्र I 1, 22
 तथा I, 1, 17
 तदनन्तर II, 8, 14
 तदनुमानना. I 1 6
 तदक्ष II, 8 18
 तदपत्यत्व II 1, 41
 तदभावे I, 1, 7 5, 99 100
 II 8, 3
 तदष्टमेषु I, 2, 8
 तदा IV 7, 2
 तदाहार IV, 5, 14
 तद्दामी I, 5, 97
 तद्विषयशेषः I, 11, 26
 तद्देशपिण्डं II, 7, 5
 तद्वत् I, 1, 15 5, 71 II, 3,
 60 7, 15

तद्वर्तमान III 1, 2

तद्विधा I, 2, 40

तद्विधेषु III, 7, 10

तन् I, 10, 26

तन्तु I, 2, 36

तन्तु II, 1, 36

तन्त्र II, 6, 34

तन्मना II, 7, 6

तन्मासे IV, 1, 20

तन्वते II, 6, 34

तप I, 9, 61 II, 5, 20 6,

83 36 7, 21 10 32

III 10, 10 IV, 1, 23

30

तपति II, 10 35

तपतीन् II, 5, 27

तपद्दशलि II, 6 17

तपसा II, 9 3

तपानि III, 3, 20

तपस्य II, 1 1

तपस्यी I, 1 88

तपानि III, 10 11

तप्तृष्ट्यु II 1, 63 IV, 10

तप्ते II, 1, 12

तप्तेन I 10, 18

तप्यते IV 1, 25

तपः II 3 9 III, 4 1

तपस्य II 5 13 10, 31

III 1, 4 IV, 5, 21

तपस्या III 1 1

तमोमूढा I, 1, 12

तयो I, 2, 41 IV, 1, 21

नरति II, 10, 21 III, 5, 7

8 10, 8 IV, 2, 17

तरत्सयन्दीय II 3, 8

तरत्सयन्दीये IV, 2, 5

तरत्सयन्य IV, 2, 4

तरत्समा IV, 3, 7

तरेत् II, 3, 46

तरेत् IV, 2, 17

तपयति II, 5, 30

तपयति II, 5 15 10, 32

31

तपयामि II, 5, 16 17, 18

19 20 21 25 26 27

29, 29 10, 32

तपयित्वा II, 3, 2

तप I, 10, 32

तस्मात् I, 1, 13

तस्मिन् I, 1, 25 II, 2, 75

III, 8, 5 IV, 1, 20

तस्मै I, 2, 32

तस्य I, 1, 2

तस्यां II, 2, 24 26 27.

तस्या. II, 2, 16

तां I, 2 53 II, 20 II, 1,

3 5, 5 III, 9 18 IV,

1, 22

ना I, 2, 56 II, 2, 56 III,

1, 1 15 IV, 1 2 7, 6

तान् I, 5, 63 II, 4, 15 6,
30 IV, 6, 10 8, 17.

तानि I, 1, 18 II, 6, 1, 9,
1, 10, 60 III, 5, 7.

तान्तः II, 1, 8

तापसः III, 3, 19 20

तापेन IV, 1, 26

ताभिः III, 2, 9 9, 10 12
13 14

ताम्र I, 5, 27

तारयति II, 9, 8 9

तारय 1, 6, 12

तायत् I 1 28 4 12 14 5,
105 II, 1 66 IV 7 1

तायन्ते I, 11 23 33 II 6
8 III, 9, 7

ताम्रां II, 2, 38 III 1, 6

तासु I 8, 6

तितिति I 5 193

तिथि III 8 9 29

तिरस्तरूप I 5 68

तिल IV, 7, 9

तिले III, 10 15

तिलमिधा II, 8 7

तिलमेतद्व्यासने II, 21

तिलदाने II, 8, 15

तिलान् II, 1 23 IV, 6 1

तिनादान IV, 5, 25

तिरी. II, 1, 32 37

तिष्ठन् I, 5, 15 II, 4, 10 8,

17, 10, 27.

तिष्ठन्ते I, 2, 39

तिष्ठेन् I, 3, 11.

तिष्ठमि II, 5, 12

तिष्ठः I, 8, 3 II, 1, 9 8, 7,
8 III, 7, 7, IV, 5, 20

तीक्ष्णवाष्टेन III, 2 1

तीर्थां II, 10, 23

तीर्थे I, 5, 12 110 7, 15
II, 1, 2 5, 1 3 III, 1,

7 3, 9

तीर्थानि III, 10, 13

तीर्थेन I, 5, 11

तीर्थेषु III, 5 8

तु I, 1, 9

तुल्या I, 5, 79

तुलापुमान् IV 5, 22

तुल्ये IV 1 18 19 21

तुल्या. I 5 89

तुल्यापरद्वये I, 10, 29

तुल्य II, 3 37

तुल्यधन्यवर्ते III, 3, 7

तुल्यविहीनान् III, 2 10

तुल्य II 3 18

तुल्यदेवी II 5, 21

तुल्य II 7, 15

तुल्यी II, 7, 1 III 1, 15

तुल्य III, 2, 1,

तुल्य I 5 68 71

तुल्यवाष्टे II, 1, 55,

तृणानां I, 6, 21
 तृणानि I, 5, 54 II, 10, 20
 तृणैः I, 4, 3
 तृतीयं III ८, 10 IV, 3 3
 तृतीयः I, 1, 4 II, 1, 51
 67 IV, 5, 9
 तृतीयांशहयः II, 2, 11
 तृतीयायां I, 8, 11
 तृतीये II, 2 16
 तृप्यत II, 5, 30
 ते I, 1, 11
 तेजसा II, 6, 33
 तेन I, 2, 57
 तेभिः III, 2, 16 3, 2
 तेभ्यः III, 6, 15
 तेषां I, 5, 19
 तेषु I, 5, 19
 तैः I, 5, 89 II, 6, 36 III, 2,
 16 3, 23
 तैजसं I, 5, 22
 तैजसवत् I, 5, 38
 तैजसानां I, २, 26 6, 35
 तैल IV, 1, 7
 तैलसर्पिणी I, 6, 48
 तैष्यां I, 5, 113
 तोके III, 3, 13
 तोय I, 1, 15
 तोयाद्वारा III, 3, 9, 13
 तो IV, 6, 6
 त्वं II, 5, 13

त्यक्त्वा II, 2, 27
 त्यजेत् I, 5, 85 II, 2, 59
 त्याग II, 10, 41 IV, 8, 10
 त्रय IV, 5, 13
 त्रयः I, 1, 8 9 11 II, 1,
 65 2, 19 3, 4 7, 23
 III, 8, 12 10, 16
 त्रयीं II 6, 36
 त्रयीविद्यवृद्धे II, 10, 57
 त्रि IV, 5, 22
 त्रिः I, 5, 5 15 16 42 70
 72 140 II, 1, 28 5, 1
 6 10, 27 IV, 1, 24 2,
 11 15 4, 2 9 1 5 6
 7 8 5, 29
 त्रिदण्डी II, 10, 40
 त्रिनाचिकेत II, 8, 2
 त्रिपुररूपं I 11, 1
 त्रिभिः II, 1, 41 12 4, 8
 6, 35 9, 4 7 III, 7, 11,
 8, 1 IV 1 5 26
 त्रिमधु II, 6, 3
 त्रिह IV, 2, 15
 त्रिरात्र I, 5, 113 114 116
 119 139 11, 30 III, 6
 16 IV, 2, 8 15
 त्रिरात्रेण II, 1, 39
 त्रिगत्रोपोपित IV, 7, 4
 त्रिविधम् II, 5 24
 त्रियेष II, 9, 20

त्रिवृत् I, 5, 5. II, 10, 13
IV, 5, 7.

त्रिपत्या II, 10, 28

त्रिपत्याः IV, 2, 11.

त्रिपवणं II, 1, 68. IV, 5, 4

त्रिपु IV, 8, 4

त्रिपुप् I, 2, 12

त्रिसमकं IV, 5, 16

त्रिसुपर्णः II, 8, 2

त्रिभिः I, 5, 12 II, 10, 26

त्रिहाविः IV, 6, 2

त्रीणि I, 5, 66 IV, 1, 13 15 19

त्रीन् I, 10, 33 35 II, 1, 22

2, 10 3, 7 5 12 8 21

III, 9, 6 IV, 5 24

त्रेताग्निसोममन्त्रान् II 7, 27

त्रिधातवीयेन III, 1, 9

त्रिविधवृद्धेभ्य I, 5, 100

त्रयधिकेषु I, 2, 9

त्रयघरान् II, 8, 6

त्रयहं I, 5, 1-3 11, 24 II,

1, 48 64 IV, 5, 6 9 10

त्रयहः III 10, 16

त्रयहान् II, 1, 48 IV, 5, 9

त्वं I, 10, 3 II, 2, 80. III,

7, 11 8, 19

त्वक् II 7, 5. III, 8, 16 IV,

1, 4 5

त्वया II, 1 35

त्वरते IV, 2, 30

त्वरमाणः I, 5, 15

त्वष्टा II, 5, 17.

त्वा II, 4, 9

द

दंशमशकान् III, 3, 19

दक्षपितरः III, 6, 15

दक्षिणं I, 2, 26. 5, 5. 9, 7,

18 II, 3, 59

दक्षिणतः I, 1, 17 18 II, 8, 23

दक्षिणया II, 3, 62

दक्षिणा IV, 4, 10

दक्षिणाद्वाराणि II, 5, 17

दक्षिणापथा I, 1, 29

दक्षिणाप्रतीच्योः II, 1, 14

दक्षिणामुख I, 5, 68

दक्षिणासु I, 11, 5

दक्षिणे I, 4, 2 18 II, 7, 10

दक्षिणेन I, 1 25 2, 26 7,

23 II, 10, 20

दण्ड I, 2, 41

दण्डम् II, 4, 38 III, 2, 6.

3, 16

दण्डः II, 2, 54

दण्डा I, 2, 16

दण्डान् I, 10, 20

दत्त II, 2, 31

दत्त I, 5, 64 II, 5, 17.

दत्तः II, 2, 20.

दत्तस्य II, 8, 12

दत्त्वा I, 5, 65 11, 1 II, 3,

- 17 10, 30 III, 3, 5 6 7
 ददत् II, 2, 59 6, 8
 ददत II, 2, 60
 ददाति II, 1, 54 III, 7 11
 दद्यात् II, 1, 57 2, 28 3,
 12 15, 6, 5 8 9, III,
 8, 31, IV, , 12 4, 9
 दद्याताम् I, 5, 81
 दधत् III, 7, 11 11
 दधति IV, 2, 11
 दधि I, 5, 123 140 II, 10,
 13 56 IV, , 11, 12 11 25
 दधिष्ठाणा IV 3, 12
 दधिघर्मे I, 6, 30
 दधिधानीसधर्माः II, 1, 50.
 दधिधान्यां II, 1, 50
 दधिमिधम् III, 1, 10
 दध्. IV, 5, 13
 दधा IV, 8, 17.
 दन्तजननात् I, 5 92 93
 दन्तधावनम् II 3, 25
 दन्तलग्नेषु I, 5, 20
 दन्तयन् I, , 19 20
 दन्तमलेषु I, , 19
 दन्तान् II, 10 57
 दन्तानाम् I, 5, 10.
 दन्ते. II, 7, 7 10, 57
 दम्भ I, 1, 5.
 दयापूर्णे II, 10, 50
 दद्विम् I, 7, 31 III, 8, 21
 दद्विहीर्ह्य I, 2, 57
 दर्पे I, 1, 5
 दर्मान् I, 7, 27 II. 4, 5 5,
 12, 10, 20
 दर्मेषु II, 1, 5 5 12
 दर्भेः I, 6, 30
 दर्शनान् I, 2, 48 III 2, 6
 दर्शपूर्णमासाभ्यां III, 1, 11
 दर्शपूर्णमासी I, 9, 6 II, 2, 76.
 III, 7, 15
 दर्शयति II, 9, 7
 दश I, 1, 9 10, 21 55 11,
 18 III, 3, 15 IV, 8 6
 दशहृत्य. II, 1, 7
 दशपणम् I, 10, 14.
 दशभिः IV, 5, 27
 दशमे II, 2, 59
 दशमी III, 1, 6
 दशमी III, 8, 9
 दशरात्रम् I, 5, 101
 दशरात्र I, 5, 103
 दशरात्रान् I, 5, 101.
 दशहोत्रा III 7, 15
 दशांशान् II, 2, 10,
 दशाना II, 2, 6
 दशापण्य II, 5, 12 IV, , 19
 दशापरा I, 1, 7 8
 दशापरां I, 1 7
 दशानाम् I, 5, 105 110
 दष्ट I, 5, 126

दहति 1, 2, 50
 दहनम् 1, 5, 25, 93, 6, 14
 दहनान् 1, 6, 19
 दहेत् 11, 1, 17, 2, 53
 दहन्ते 11, 7, 15
 दाक्षायणायते 1, 6, 30
 दाता 11, 1, 39
 दातृणाञ्जफपञ्चमाः 11, 1, 39
 दान 1, 10, 2, 1
 दानम् 1, 10, 3, 11, 3, 60, 8,
 13, 111, 10, 10
 दानात् 11, 1, 52
 दानेषु 11, 3, 59
 दामोदरम् 11, 5, 24
 दायम् 11, 2, 2, 10
 दाययिमाण 11, 3, 8.
 दारयाणा 1, 5, 29
 दारा 11, 2, 55.
 दारुणम् 111, 6, 8.
 दारुमय 1, 1, 11
 दारुमयानाम् 1, 6, 26
 दारुयत् 1, 5, 34
 दार्विहोमित्री 11, 1, 33, 11,
 2, 10
 दार्विहोमाणां 11, 6, 12, 31.
 दार्मी 1, 11, 20
 दाहात् 1, 1, 2
 दिग्धे. 1, 10, 10
 दिग्मथ 111, 8, 10
 दिनेन 11, 5, 23

दिने. IV, 5, 27.
 दियमात् 1, 5, 104.
 दिवमे IV, 5, 30
 दिया 11, 1, 28 IV, 3, 6, 5,
 5, 6.
 दियास्थानः IV, 3, 5
 दियास्थानशीलेन 11, 2, 77.
 दिधि 11, 9, 5.
 दिध्यं 111, 9, 16
 दिशं 11, 5, 6, 111, 9, 1.
 दिश 111, 2, 6
 दिशां 111, 2, 6
 दिशि 11, 5, 3
 दिशो. 11, 1, 14
 दीक्षाः 111, 1, 15
 दीक्षित 1, 5, 90
 दीक्षित 1, 7, 29
 दीक्षे 1, 7, 31, 111, 8, 21
 दीनान् 11, 7, 19
 दीर्घ 1, 2, 26, 11, 3, 9
 दीर्घसत्र 1, 2, 56
 दीर्घसोमेषु 1, 6, 7
 दुरनुगा 1, 1, 13
 दुरितानि 11, 2, 37
 दुर्गन्धरस्ताभि 1, 5, 14.
 दुर्गा. IV, 3, 7.
 दुर्जनयजिताम् 111, 3, 22
 दुर्बलाय 11, 3, 50
 दुर्मित्राः 11, 5, 5.
 दुर्विचिन्तितम् 111, 6, 6.

- दुश्चरितम् II, 5, 11
 दुष्कृतम् II, 5, 3 III, 6, 5
 दुष्कृतानि I, 5, 88 IV, 2,
 17
 दुष्ट II, 1, 6
 दुष्टचेतसः II, 8, 11.
 दुष्यति I, 1, 1
 दुष्यन्ति I, 5, 51 II, 2, 57
 दुहितरम् II, 1, 54
 दुहितर II, 2, 44
 दुहितरि II, 2, 15
 दुहिता II, 2, 80
 दुहितृगमनम् I, 1, 19
 दुहित्रो II, 2, 79
 दूषयेत् I, 4, 17
 दृष्टम् III, 1, 14 15 IV, 5,
 24
 दृष्ट्वा I, 7, 31 II, 7, 5 III,
 8, 21
 देयः II, 3, 30
 देया IV, 1 17.
 देयानि III, 10, 15
 देय I, 3, 12 4, 21 II, 6,
 17 III, 3, 20
 देय II, 1, 20
 देवकृतं IV, 3, 7
 देवकृतस्य IV 3, 11
 देवगमं II, 8, 16
 देवगृहम् II, 5, 2
 देवता I, 5, 64 II, 5, 15
 III, 2, 6. IV, 3, 5
 देवतानि II, 5, 17, 18
 देवताभ्यः III, 9, 4
 देवतासु I, 6, 15
 देवत्वम् III, 9, 19
 देवनिश्चयेयणी III, 9, 18
 देवयज्ञम् II, 6, 2.
 देवयज्ञः II, 6, 1
 देवयानाः II, 6, 13
 देवरात् II, 2, 62
 देवर्षिपितृतर्पणम् II, 3, 4.
 देवर्षीन् II, 5, 7
 देवलोकान् III, 7, 16
 देववत् II, 10, 33 IV, 8,
 12
 देवस्य II, 5, 20 0, 14
 IV, 5, 12.
 देवहितम् II, 5, 13.
 देवहेलनम् III, 7, 11 14
 देवाः I, 5, 56 62 63 6, 1
 2 II, 6, 13, 10, 28 III,
 6, 13 15 7, 11 14 9,
 19 IV, 2, 11
 देवान् I, 5, 86 II, 3, 2
 देवानाम् III, 6, 13.
 देवे II, 8, 21
 देवेभ्यः II, 6, 35 9, 7 III,
 1, 15 9, 5 IV, 5, 5
 देवे II, 6, 10 III, 5, 8
 देश I, 6, 50

देशम् I, 5 17 125 6, 16
 देशकालौ II, 8 22
 देशपति I, 11 2
 देशप्रामाण्यम् I, 1 22
 देशा III 10 13
 देशे I 5 9 II 3 21 7 2
 10 45
 देहि II 5 3
 देहिनाम् IV, 5 23.
 दैन्यम् II 2, 75
 दैवम् I 5 13
 दैव I 11 5
 दैवत II 7 21
 दैवतम् III 9 9
 दैवतानि II, 5 16 19
 दैवात् I 11 18
 दैवानि II 5 31
 दैवे I 11 20
 दौघम् IV, 1 13 11 19 21
 दौघ I 2 57
 दौघनिर्णये I 1 32
 दौघघत् IV 2 13
 दागधियात् I 5 58
 दायाणाम् I 1 52
 दायेषु IV 1 1 2 1
 दौहित्रम् II 2 15
 दायापृथिवी II 1 13
 दायापृथिव्याम् III 8 9
 पुतिम् III 8, 39
 द्युम्भ्य IV, 8, 12.

द्युतम् II, 1, 17
 द्यौः II, 8, 12 III, 6 6
 12
 द्रव्य I, 6 50
 द्रव्यम् I, 5 47
 द्रव्यप्रयोजनम् I 5 17
 द्रव्यसविभाग II, 3 19
 द्रव्यालम्बे II 7, 27
 द्रव्येण I, 11 20
 द्रुपदादिजेन्मुमुक्षान् IV 4 1
 द्रुतोत् III 3 19
 द्रोह II, 4 21
 दृष्टम् II 10 20
 द्रव्यम् I 11 31 IV 5, 13
 द्रव्यो II 2 18
 द्वाविंशतम् II 7 22 10 59
 द्वादश II 1 2 18 3, 52
 III 9 10 12 13 11
 IV 1, 7 8 9 10 11 2 7
 द्वादशकपालम् II, 10 23
 द्वादशरात्रम् I 10 39 III,
 9 17
 द्वादशरात्रात् III 5 6
 द्वादशरात्रो III 7, 7
 द्वादशर्चन III 7 11
 द्वादशाहम् II 1 48 53
 IV 1 7, 1, 15 5 6
 द्वादशाह III, 10, 16
 द्वादशाहान् II, 1 48 IV, 1, 9

द्वादशाहानि IV, 8, 17
 द्वादशीम् III, 8, 9
 द्वादशे II, 2, 59
 द्वादश्याम् I 5, 111.
 द्वाभ्याम् II, 4, 9 11. 10, 94
 III, 6, 13 8, 11 12 13
 द्वाराणि II, 5, 16 18 19
 द्वाविंशत् I, 2, 18.
 द्वि I, 5, 16
 द्विचुरिणः I, 5, 132
 द्विगोत्रः II, 2, 18
 द्विजः IV, 5, 3 20 21 24
 28 8, 7.
 द्विजम्मा I, 11, 32
 द्विजाः I, 1, 14
 द्विजातयः II, 3, 4
 द्विजातिप्रचराम् II, 2, 29.
 द्विजातिषु II, 10, 54
 द्विजातीनाम् I, 4, 16 II, 4, 3.
 द्विजान् IV, 7, 9
 द्वितीयम् III, 8, 10 IV, 3
 8, 4
 द्वितीयः I, 1, 3
 द्वितोयस्याम् III, 8, 26
 द्वितीयायाम् I, 9, 10
 द्वितीये II, 2, 16
 द्विनामा I, 1', 32.
 द्विपिता II, 2, 18.
 द्विपितु II, 2, 19
 द्विमुद्यः I, 11, 32.

द्वियज्ञोपयोती I, 3, 5
 द्विरेताः I, 11, 32
 द्विविधम् III, 1, 22 3, 4
 द्विविधाः III, 3, 4
 द्विष्म II, 5, 5
 द्वे I, 1', 4, II, 1, 33 IV, 2,
 10.
 द्वेष्टि I, 4, 7. II, 5, 5
 द्वेष्ट्य II, 5, 5
 द्वैविध्यम् III, 3, 1
 द्वौ II, 1, 45. 2. 10 8, 21
 III, 8, 13 26. 9, 17 10,
 16 IV, 5, 17
 द्वायन्तरासु I, 8, 7

ध

धत्ते I, 2, 57
 धनस्य IV, 8, 10
 धमात् II, 2, 55
 धनुर्ज्या I, 2, 14
 धनेन I, 11, 7 II, 2, 5 IV,
 8, 9.
 धन्यं III, 8 38
 धन्वन्तरिम् II, 5, 26
 धन्वन्तरिपार्षदान् II, 5, 26
 धन्वन्तरिपार्षदीः II, 5, 26
 धयन्ती II, 3, 38
 धर्म I, 1, 12 10, 15 II, 5,
 25
 धर्मः I, 1, 1 14. II, 7, 21,

धर्मकांक्षिणाम् III, 1, 1.
 धर्मकृत्येषु II, 1, 50
 धर्मचारिणीम् IV, 1, 23
 धर्मतः II, 1, 6.
 धर्मतन्त्रोपरोधात् I, 5, 66.
 धर्मपाठक I, 1, 8
 धर्मराजम् II, 5, 23
 धर्मवित् I, 1, 16
 धर्मव्यपेक्षया II, 2, 71
 धर्मशास्त्रम् IV, 4, 9
 धर्मशास्त्ररथाकृता I, 1, 14
 धर्मसंशयात् II, 9, 4
 धर्मसन्ततिम् I, 4, 24
 धर्मस्य I, 1, 9 18 10, 30.
 II, 6, 11. IV, 1, 27 30
 धर्मान् II, 1, 49
 धर्माधी I, 2, 49
 धर्मेण I, 1, 6
 धर्मेणु I 5, 47
 धातुक्षयात् III, 2, 13
 धान्यं I, 5, 55 III, 2, 6
 धान्यराज. III, 6, 4
 धान्यानाम् II, 3 54.
 धारणा I, 5, 19
 धारयमाणः II, 1, 5 5, 12
 धारयित्वा II, 5, 12. 10, 32
 III, 4, 7
 धारयेत् I, 3, 3 4, 16 II, 1,
 3 3, 28 30 10, 39 IV,
 1, 6, 7. 8 9 10 11 8,

14 15.

धाराः I, 5, 50.
 धार्मिक II, 3, 51. 4, 15
 धावन्तम् I, 2, 39.
 धियः II, 10, 14
 धीमता IV, 7, 3
 धीमहि II, 10, 14
 धुरम् I, 10, 7
 धृताः IV, 1, 29
 धेनुवरप्रदानात् III, 4, 5 7,
 12. 8, 17
 धेन्वनडुहोः I, 10 25 2'
 ध्यायन् II, 7, 4
 ध्यायेत् I, 4, 8.
 ध्रुवम् III, 2, 7
 ध्रुवा II, 6. 4 III, 1, 5. 2,
 7
 ध्रुवायाम् III, 2, 4
 ध्वंसते II, 6. 36.
 ध्वजम् II, 1, 3.

न

न I 1, 9 इत्यादि
 नः I, 4, 7. II 2, 34 3, 7.
 5, 4 6, 13. 32 10, 8. 14.
 25. III, 6, 15
 नकुलादीनाम् I, 10, 28
 नक्तं I, 11, 34. II, 3, 45
 IV, 3, 6. 5, 7
 नक्षत्रनिर्देशः II, 1, 47.

नक्षत्राणाम् III, 8, 39
 नक्षत्राणि II, 5, 20 III, 2, 6.
 नक्षत्राय III, 8, 9
 नक्षत्रेभ्यः III, 8, 30.
 नक्षत्रेषु III, 5, 4 6, 1
 नल II 7, 5 III, 1, 21
 नलवापनम् I, 3, 7 II, 1,
 70
 नखाभ्रात् IV, 1, 25
 नयानि II, 10, 11 III, 1,
 8, 7, 6 8, 2
 नगरे II, 3, 33
 नग्नः II, 3, 14.
 नग्निकाम् IV, 1, 12.
 नदीम् I, 5, 126 II, 3, 46
 नमः II, 2, 77
 नम II, 5 9 6 4, 8, 7, 10
 33 III, 6 12, 13 IV,
 5, 5
 नमस्करोति II, 10, 35
 नयति II, 2 35 10, 9 19
 नरकम् II 1, 9
 नरके I, 11, 21
 नरेन्द्रस्य II 2 64.
 नव II, 1 9 III, 1, 5
 नवः III, 8, 10
 नवभिः III 1 1
 नवमात् I, 1, 104
 नयमी III, 8, 9
 नववृत्ते III, 1, 7

नवश्राद्धम् III, 6, 10
 नवः I, 5, 126
 नद्यति IV, 8, 7
 नसुते II, 6, 31
 नल I, 6 42.
 नाकम् II, 9, 6
 नाट्याचार्यता II, 1, 44
 नातिसुहित. II, 7, 8
 नानार्थानि IV, 1, 1, 2, 1
 नानावर्णः II, 1, 10
 नाभिम् I, 5, 21 IV, 3, 5
 नाभेः I, 1 5 75, 11, 81
 नाभ्यै I, 5, 76
 नाम I, 5, 79 II, 6, 30 III,
 3, 1, 5 6 10 IV, 1 15
 नामधारका. I, 1, 11
 नामनी II, 2, 19
 नारया III, 2, 2
 नारायणम् II, 5, 24
 नारी I, 11 21
 नायेदावत् II, 6, 33
 नासाग्रप्रमाणा I, 2, 16
 नासिके IV, 3, 5
 नास्तिकाय I, 5, 81
 निक्षपणम् III, 2, 8
 निगिरन् I, 1, 20
 निगुप्ताम् II, 2, 56
 निग्राभ्यास्स्थ III, 8, 15.
 निचयः III, 2, 8
 नित्यम् I, 5, 18 82 IV, 8, 11.

नित्य I, 1 20 II 6 32 10	निरीक्षत II 3 31
8 9	निरञ्जति II 5 5
नित्ययज्ञोपचीती II 1 1	निरञ्जसु II 3 5 7
नित्यरूपाध्यायी II 2 1	निरञ्जे II 7 27
नित्या II 3 10	निरञ्जहतानि III 2 2
नित्यादधी II 2 1	निराधात् IV 1 4
निक्षुब्धु II 2 37	निर्गस्य III 1 13
निनयति II 10 2	निर्गन्ध III 1 27
निनयेयु II 1 35	निर्गन्तम् I 5 50
निन्ध I 10 30	निर्णुदति III 6 19
निन्धते I 10 30	निर्णोद III 6 4
निपतमात् II 1 14	निर्दग्धयुजिनग्नय IV 7 10
निपातन II 1 1	निर्देशत् I 10 IV, 1 2
निराधत् IV 1 3	2 3
निमज्जय I, 5 110 II 5 7	निर्देशत् I 1 2
निमग्नय II 8 6	निर्धनम् I 10 18
नियच्छक्ति I 2 1	निर्मध्य I 6 47
नियताम् IV 1 1	निमग्न्य III 8 5
नियतात्मा IV 5 17	निर्घेप III 1 27
नियमलाप II 1 17	निरपति II 11 23
नियमातिशयम् IV 1 2	निर्घपामि III 1 15
निश्चयम् IV 1 2	निर्यापणम् III 1 11
नियुञ्जयात् II 1 11	निर्विशद्वन I 1 10
निरङ्कुष्ठम् II 8 13	निर्विशयम् I 11 21
निरयसाययन्ति II 5 5	निर्वेश II, 1 15 18
निरसन I 7 6	निगृहातन्द्रियनिष IV 7 1
निरहद्वारा I 1 5	नियतन II 1 30
निराहार IV 5 4	नियतनानि III 2 2
निराहारा III 3 11 17	नियतनो III 1 5 2 1 2
निरिन्द्रिया II 2 17	नियतन I 10, 5

निविश्य II, 7, 11
 निविष्टः II, 7, 3
 निवीतम् I, 5, 7
 निवीती II, 5, 27
 निवृत्त IV, 7, 1
 निवृत्तशरायसपाते II, 6 24
 निवेदयते II, 10, 45
 निवेदितम् II, 8, 14
 निवेष्ट II, 10, 45
 निवेश II, 3, 19
 निशासन IV, 5, 5
 निशि II, 1, 33 IV, 2 10.
 8 17
 निश्चय II, 2, 68
 निपादम् II, 2, 32
 निपादः I, 9, 2 II, 2, 29
 निपादात् I, 8, 11 9, 13
 निपादेन I, 8, 13
 निपाद्यां I, 8, 13 9, 11
 निषिध्य III, 6, 14
 निष्कल्मषाः II, 2, 59
 निष्कृतिम् I, 1, 31 II, 1, 6
 निष्ठाति. II, 1, 6
 निष्कृयणानि III, 10, 10
 निष्टप्य III, 1, 10
 निष्पादयति III, 2, 3
 निष्पाद्याम् IV, 1 18
 निष्पादयति II, 7, 10
 नीयमानासु I 11, 5
 नीरजस्का II, 2, 6:

नीलम् II, 5, 25
 नीवीम् I, 5, 74
 नीहारे I, 11, 23
 नृत्त I 2, 25 11, 23
 नृपवर II, 3, 56
 नृपा. II, 4, 57
 नैऋत I, 7, 6
 नैऋतः II, 1, 31
 नैत्यकम् IV, 1, 24
 नैष्युरीष्यम् II, 1, 63.
 नौ I, 2, 35
 नौः I, 5, 54
 न्याञ्चि II, 10, 20
 न्यस्तम् II, 7,
 न्यस्तानाम् I, 6, 21
 न्यस्य II, 10, 45
 न्युञ्जति III, 2, 8

प

पक्ष IV, 6, 5
 पक्ष्यात् III, 8, 8
 पक्ष IV, 8, 6
 पक्षयो IV, 5, 17
 पक्षिणः I, 5, 133
 पक्षिणी I, 5, 114
 पक्षि III, 5, 8 9, 17
 पक्षिणावना. II, 8, 2
 पचमानका. III, 3, 2 3
 पच्छ II, 10, 11 IV, 1,

पञ्च I 1 9 5 131 132 133
 10 35 II 14 7 3
 4 11 8 22 10 4" III
 3 9 IV 5 22

पञ्चगव्येन IV 5 14

पञ्चदशी III 8 10

पञ्चदश III 9 17

पञ्चदशी I 11 40

पञ्चदश II 2 59

पञ्चधा I 1 17

पञ्चनखा I 5 131

पञ्चमि II 1 1 III (

13 IV 5 7

पञ्चमं III 8 10

पञ्चमहापदा II 6 1

पञ्चमात् I 6 20 8 13

पञ्चमायका I 5 78

पञ्चमाष्टमी I 11 13

पञ्चमी III 8 9

पञ्चरात्र IV, 5 14

पञ्चविंशत् I 4 1

पञ्चविंशति I 5 78

पञ्चविधा III 3 3

पञ्चसु II 3 1

पञ्चहोत्रा III 1 15

पञ्चाभि II 8 2

पञ्चाना III 1 11

पठन् IV 4 2 3 4 5 6 7

8

पठत् IV 1 28 2 1

पणमान II 1 54

पण्य I 5 48 II 1 51

पतति II 1 49 62

पतनीय IV 1 8

पतनीयवर्जेषु IV 1 9

पतनीयात् IV 5 24

पतनायानि II 1 40

पतनीयाना II 1 51

पतन्ति I 11 21

पति IV 1 14

पतिन II 2 41

पतित I 5 1 27 II 2 27.

पतित II 2 67

पतितप्रवृत्ति II 1 45

पातनस्पृष्ट I 5 1

पातता II 1 41 2 49

पातिता II 1 41

पातितन II 1 62

पातिनै II 2 42 3 42

पात I 10 6

पत्नी I 11 1

पत्नी II 5 20

पत्नीपञ्चमानौ I (1 7 10

1

पत्न्या I 1 1

पथय II 1 11

पथि III 1 3

पथिषु III 9 9 11 12

पद् I 4 21 II 6 28

पदयिन् II 6 32 10 8

पदा I, 2, 57 II, 3, 29
 पङ्क्त्यां I, 1, 31 2, 28. II 1,
 19 IV, 1, 4
 पद्मनाभं II, 5, 4
 पन्था. I, 5, 54 II, 3 50
 पय I, 3, 55 II, 1 35 50
 63 5, 90 10 13 56 60
 IV, 5, 10
 पयसा I 5, 41 IV, 2, 7 8,
 17
 पयोमक्ष. III, 7 9
 पयोविकारे I, 6, 47
 पयोध्रतता III, 10, 12
 पर I, 10, 11 II 1, 64 IV,
 2, 6 3, 9
 पर II, 6, 34
 परकृतान् II, 3, 6
 परपापं I, 7, 30
 परधीजानि II, 2 36
 परम I 5, 64 102 II, 3,
 61
 परम I, 1 14 5, 64
 परमर्षय I, 1, 3
 परमर्षान् II 3, 27
 परमां I, 3, 13.
 परमेष्ठिन II, 5, 20
 परमेष्ठिन I, 3, 13
 पररात्रे III, 9, 20
 पररेतस II, 2, 35
 परशवोपस्पर्शने I, 5, 118

परस्मै II, 3, 32 38
 पराकः II, 1, 63 64 65 IV,
 5, 15
 परान् I, 5, 89
 परावृत्त IV, 6, 7.
 परि II, 5, 13 10, 51
 परिकीर्तिता III, 2, 7
 परिक्रीणाति I, 2, 57
 परिक्रीते IV, 9, 9
 परिगृह्य III, 3, 22
 परिगृह्यते II, 2, 20 29, 20
 परिचरण III, 1, 14
 परिचर्या I, 10, 5
 परिचर्यायां III, 7, 13
 परिच्छेदां II, 1, 33 IV, 2, 10
 परिच्छिन्ना. II, 6, 28
 परित्यज्य II, 6, 18
 परिदत्त II, 6, 13
 परिदधीरन् I, 6, 5
 परिदहनं I, 4, 3
 परिधाय I, 5, 71 II, 5, 12
 10, 32
 परिपठयते I, 4,
 परिपाल्य I, 10 16
 परिमार्जनं I, 5, 26 42 6, 41
 परिमार्जनद्रव्याणि I, 6, 36
 परिमार्ष्टि IV, 3, 4
 परिमिता II, 10, 66
 परिमितानि II, 10, 66
 परिमृजीत I, 4, 2.

परिमृजेत् I 3, 10
 परिमृष्टाना I 6 35
 परिदुत्तरस्याय I 5 81
 परिधजंयेत् I 1 21 11 3
 6 8 22
 परियतंयेत् IV 1
 परियास्य II 1 11
 परियिस्त II 1 10
 परियिस्ते IV 6 7
 पणियिन्दति II 1 9
 परियत्ता II 1 39
 पणियजत् II 6 18
 परियाजय II 1 11 18
 परिज्ञायत I 6 34
 परितिष्ठ्यत् I 2 3
 परियत् I 1 7
 परियस्ये I 1 10
 परिपदि II 1 3
 परियिन्य II 7 3
 परिष्वन्दा III 10 13
 परिस्पन्द III 2 16 3
 23
 परिमुत्त II 5 30
 परितितं I 6, 11
 परीज्या IV 6 7
 परीवादे III 1 9
 पर्या II, 3 10
 परेत्य II 2 3
 परया I 1 11 5 53
 पराक्ष I, 5 60

परोक्षोपहतानां I, 6 22
 पर्यग्निकरण I 1, 2
 पर्याधान IV, 6 7
 पर्याया I 5, 72
 पर्याये III 6, 13
 पर्युपासित III 1, 23
 पर्युपित I, 5 110
 पर्युपितभोजन I, 1 19
 पर्युपिता II 1, 1
 पर्यणि I 11 10 III, 1, 21
 पर्याम IV 5 26
 पर्यसु I, 3 7 11, 35 37
 पर्यत् I 1 8
 पर्यूलन II 1 8
 पर्यमान I 6 46 II, 5 12
 पर्यमानेष्टि I 6 19
 पर्यित्र III 2 11
 पर्यित्र I 5 57 II 2 57 6,
 26 10 37 III 2, 5 6,
 1 IV 1 17
 पर्यित्रकाम III 7 3
 पर्यित्रमियया IV 8 1
 पर्यित्रपाण IV, 1 21
 पर्यित्रसमूहेन II 4 1
 पर्यित्राणि I, 5 56 II, 8 5
 IV, 1 24 2 7 6, 18 5
 पर्यित्रातिपर्यित्रस्य III 5, 1
 पर्यित्र II 5 12
 पर्यित्रण IV, 2 17 8, 3
 पर्यित्रेष्टि I 1 33 33

पचित्रेष्टि IV, 6, 2
 पचित्रे II, 1, 2 IV, 6, 4
 पशव. I, 5, 137 II, 1, 56
 पशव्य III, 8, 38
 पशुं II, 1, 30
 पशु I, 7, 11 II, 1 31 2,
 76
 पशुपति II, 5, 20
 पशुपते II, 5, 20
 पशुपालनसयुक्त I, 10, 4
 पशुयन्त्रे III, 7, 15
 पशुभि I, 1, 7
 पशो I, 7, 11
 पश्चात् I, 1, 28 II, 10, 16
 IV, 8, 5
 पश्चिमां II, 4, 13 15
 पश्यति III, 6 20
 पश्वनृते I, 10, 35
 पाकयशिकधर्मेण III, 7, 11
 पाकयशिरुसस्थानि I, 3, 12
 पाज III, 6, 13
 पाणि III, 8, 16
 पाणि I, 5, 21 IV, 3, 5
 पाणिना I, 4, 2 II 1, 5 7,
 3, 8, 11 III, 5, 2
 पाणिमुख I, 11, 28
 पाणी I, 5, 9 II, 7, 10
 पाणे. I, 5, 70 72
 पाणो I, 4, 2
 पातक IV, 1, 8 9

पातकं IV, 1, 14
 पातकवर्ज II, 1, 57
 पातकवर्जेषु IV, 1, 10
 पातकात् I, 2, 23 IV, 6, 3
 7, 7
 पातकाभिर्शंसने II, 1, 60
 पातकेभ्य III, 8, 31 IV, 2,
 6.
 पातकेषु IV, 1, 11.
 पातकोपमै IV, 2, 14.
 पातितः I, 6, 59
 पात्र II, 8, 12 10, 12, 32
 पात्राणि II, 10, 20
 पात्राणां I, 6, 26 33 35
 पात्रात् I, 6, 47.
 पात्रान्तरानयने I, 6, 47.
 पात्रे III, 6, 14. IV, 7, 7
 पाट्या II, 3, 22
 पाद I, 2, 57 10, 30
 पादप्रक्षालनोच्छेपेण I, 5, 10
 पादस्य II, 3, 29
 पादाङ्गुष्ठे II, 7, 10
 पादुके II, 3, 25.
 पादोपहत I, 7, 4
 पादो I, 5, 9 21 89 125
 II, 5, 1 2 IV, 3, 5
 पान I, 4, 16
 पाने II, 1, 18
 पान्नु III, 2, 6 6, 25
 पाप I, 1, 15 31 II, 1, 41.

12 3 62 1, 18 III 6
 6 19 IV 1 4
 पापकर्मभ्य IV 7 1
 पापवृत्त III (17 8 31
 पापकेन II (32 10 8
 पापघ्न IV 8 5
 पापघ्न IV 5 22
 पापनाशिन्य IV (2
 पापया II 6 31
 पापविनाशना IV 6 1
 पापसञ्चय IV 7 8
 पापस्य IV 8 10
 पापा 1 11 21
 पापात् 1 5 88 II 4 31
 IV 2 12 3 5 6 1 2 3
 1 5 6 7 8 5 21 21
 26
 पापानि II 7 15
 पपीयमे 1 5 61
 पापीयान् 1 11 11
 पापभ्य 1 1 33 II 6 3
 पाप्मन III 1 4
 पाप्मना III 1 4
 पाप्मा I 5 61 III 4 1
 पाप्मानं II 10, 21 III 10
 8 IV 2 17
 पापसन IV 7 9
 पापात् IV, 1
 पापा 1 5 72
 पारदाय 1 9 3 II 2 30

पागयण IV 5 9
 पागयार्त्र I 1 2
 पात्यति III 9 10
 पागश II 3 7
 पात्रिनी III 1 2 10
 पायक I 1, 2
 पायकस्य I 2 7
 पायका I (11 12
 पायन I 1 12 9 11 IV 2
 5
 पायनानि III 10 11
 पायमाना IV (2
 पायमानांमि II 1, 2 10 2
 पायमाय IV 3 7 7 5
 पाययित II 5 11
 पाशुक II, 6 12 31
 पिङ्गा II 1 7
 पिण्डे II 8 9
 पिण्डदानं II 2 19
 पिण्डशय II 1 22
 पिण्डा II = 1)
 पिण्डान् II 3 7 III 8 10
 IV 5 18 19
 पिण्डाना IV , 20
 पिण्ड II 2 10 1) IV 5
 17
 पिण्डाद्वानिया I 5 3
 पिण्डादका II 9 2
 पिण्याय II 10 4 IV 5
 22

पितर II 2 16	पितृव्य I 2 11
पितर II 3 17 9 10 13	पितृशासन IV 1 11
IV 1 20	पितृष्वसु I 1 19
पितरि I 11 30 II 2 8	पितृसयुक्तानि II 5 31
पिता I 5 95 99 II 2 11	पितृणा I 2 31 II 8 17
6 38	पितृन् I 10 33 II 1 13 1
पितामहं II 3 10	15 30 8 13 1 5
पितामह I 5 15	पितृ I 7 1 11 20
पितामहा II 8 21	पितृ I 3 13 II 8 1
पितामहान् I 10 33 3 11	पितृ I 11 20
6 29	पितृषु I 7 3
पितामहाना II 3 1	पितृष्विष्टामस्य III 8 12
पितामही II 3	पितृ I 3 17 II 1 21
पितु I 5 107 II 2 8 10	8 IV 10
IV 8 2	पितृणा I 1 17 II 8 1
पितृ I 8 17 1 11 1	पादपितृणा II 1 12 10 17
17 7 21 IV 5	पितृणा I 1 12 11 1 17
पितृकार्ये II 3 21	20 7 3 9 III 1 17 18
पितृकृतस्य IV 1 7	11 20 9 11 IV 1 28
पितृकर्तृण II 3 2	पायः I 5 84
पितृदयताभ्यः II 1 19	पुन IV 6 10
पितृपीताय II 8 7	पुन II 1 12
पितृभिः II 1 12	पुण्य III 5 34 IV 8 11
पितृभ्यः I 1 11 1 1 4	पुण्यकर्मसु IV 7 1
11 9 7 10 33	पुण्यकर्मो IV 8 1
पितृमते II 8 7	पुण्यकृत IV 8 12
पितृमान् II 1 13	पुण्यदिन IV 5 1
पितृयज्ञः II 1	पुण्यनाम IV 8 1
पितृयज्ञः II 1 1	पुण्या III 10 13
	पुण्यार I 1 20

पुत्र I, 2, 47
 पुत्र II, 2, 5 11 31 35 62.
 पुत्र I, 5, 95 II, 2, 36 16
 पुत्रपौत्र I, 5, 95
 पुत्रपौत्र I, 5, 102
 पुत्रस्य II, 9, 6
 पुत्रा I, 5, 108 ~ 6 II, 2,
 30
 पुत्राणां I, 11, 19
 पुत्रान् II, 1, 49
 पुत्रिकापुत्रं II, 2, 5 31
 पुत्रिकासुत II 2 6
 पुत्रिण I 10, 30
 पुत्रेण II 9 6 6 33
 पुत्रेभ्यः II, 2 3
 पुत्रे. I, 4 7
 पुत्र्य III 6 34.
 पुन I, 4, 2 इत्यादि
 पुनथ III, 6, 5 6 7 8 9
 10
 पुनन्ति IV, 1, 29
 पुनन्तु II, 5, 3 11
 पुनर्ध्वं II, 2, 27
 पुनस्सयन III 10, 7
 पुनस्सोमेन III, 10, 7
 पुनस्स्तोमेन I, 1, 30
 पुनाति III, 5, 8 6, 18 9,
 17. IV, 8, 6
 पुनातु I, 5, 11
 पुनीते III, 9, 10

पुन I, 1, 24. इत्यादि
 पुनर्द्वारं II, 3, 31
 पुनर्द्वारं II, 9, 5
 पुनरेणुमुण्डितशरीर. II, 3, 53
 पुनस्तु I, 5, 110
 पुनस्तात् II, 7, 3 III, 8, 31.
 पुनस्मद् III, 6, 13
 पुन I, 4, 16 II, 2, 31, 10,
 18 III, 8, 47
 पुनं IV, 2, 17
 पुनानि II, 5, 37
 पुनं I, 4 5 5, 12 6, 11
 14, 12 31 37
 पुनीयाणां IV, 6, 7
 पुनीयाणि II 7 6
 पुनीये I 5, 71 III, 8, 20
 पुन्यं II, 5, 30
 पुन्य II, 7 10 III, 10, 9
 पुन्यगति III, 10, 11
 पुन्यसूक्त III, 10, 11
 पुन्यस्य I, 5 76
 पुन्यानृते I, 10, 35
 पुन्यान्न I, 6, 16
 पुनोडाश. II, 1, 11
 पुनोहित I, 10, 7
 पुनरुस I, 8 4
 पुनरुस. I, 8 11 7, 11
 पुनर्देवी II, 5, 21
 पुनर्कर्म II, 8, 1.
 पुन्यै III, 2, 6
 पुन्य I, 5, 67

पुष्पफलोपगा I, 5 51
 पुष्पाणि I, 5, 51
 पुष्पेभ्यः II, 6, 1
 पूजयेत् II, 3 11 5 III 3
 20
 पूज्य II, 9, 5
 पूज्यातिथीन् II, 3 15
 पूज्यान् II, 3, 55
 पूज्यौ II, 3, 57.
 पूत I, 1, 14 III, 9, 10
 पूत II, 5, 15 III, 7, 16
 IV, 2, 17
 पूता II 5, 11
 पूता IV, 2, 17
 पूतात्मा IV, 7, 10
 पूतिगन्धे I, 11, 23
 पूयशोणितसम्भवे I 5, 123
 पूर्ण II 10, 29
 पूर्णा II, 6, 8
 पूर्णाश्रुति II, 10 18 III, 7,
 11
 पूर्णे IV, 7, 7
 पूर्वे II, 7, 20 III, 3 20 8,
 11 13
 पूर्व I, 11, 10
 पूर्वजन्मसु IV, 7, 8
 पूर्वपक्षम्य III 8 25.
 पूर्वपूर्ववृत्त III, 6 19
 पूर्वपूर्वप्राधान्ये I, 6 50
 पूर्वयन् I, 6 35 II, 1, 60

पूर्वमेवा IV, 9, 18
 पूर्वा I, 11, 4 II, 4, 12 15
 पूर्वान् I 1', 18 II, 9, 5 9
 IV, 8 6
 पूर्वानुष्ठितत्वात् II, 1, 19
 पूर्वाङ्गे III, 7, 11
 पूर्वै I, 11, 10
 पूर्वेषु II, 8, 6
 पूर्वेषां I, 10, 5
 पूर्वाक्तः II 3, 68
 पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्य IV, 5, 92
 पूर्वोक्तानां I, 5, 12
 पूर्वोक्तेन IV, 7, 8
 पूर्वोत्थार्य I, 2, 2
 पूर्वी I, 5, 81 III 8, 12
 पूरा II, 2, 19
 पृच्छेत् I, 10, 31
 पृथक् IV, 1, 1 11 2, 1
 पृथक्पृथक् IV, 1, 6
 पृथिवी II, 5, 11 8, 12 III,
 2 6 8 16
 पृथिवी II, 5, 11
 पृथिवीसम II, 8, 12
 पृदाणी III, 7, 11
 पृथि IV, 4, 1
 पृथत I, 7, 132
 पृथत II, 8 23
 पृथया II, 10 21
 पेशाच. I, 11, 9
 पान्न I, 5 9,
 पान्नेन II, 9 6,

पौत्र्यं III, ३, ३८
 पौनर्भवं II, २, ३२.
 पौनर्भवः II, २, २७.
 पौनर्भवेन IV, १, १८
 पौराणं I, २, १.
 पौर्णमासी I, ११, २९
 पौर्णमास्यां I, ५, १४३. III, ७,
 ६ ८, २८ IV, ५, २६.
 पौर्णमास्याः III, ८, २७.
 पौष IV, ५, २४.
 प्रकल्पयेत् I, १०, १५. २०.
 प्रकीर्यं II, १, १५
 प्रकृतिस्थान् III, ८, १०
 प्रक्रमात् I, ६, ६
 प्रक्षालनं I, ५, ६७ ६९ ६, ११.
 २१. ३०. ३१ ३५. ४२ II ३,
 २९.
 प्रक्षालयते II, ५, १
 प्रक्षालयेत् I, ७, ४. II, १०,
 ६२ ७२
 प्रक्षालित I, ६, ५.
 प्रक्षालितपादपाणिः II, ४, २
 प्रक्षालितोपवाताङ्गिष्ठानि II, ५,
 १२
 प्रक्षाल्य I, ५, ९ १२५ ६, ३४
 ४३ II, ५, १ १०, ४५
 प्रक्षिपेत् II, १०, २४
 प्रक्षिप्य I, १, ७
 प्रक्षेपणं III, २, ८
 प्रचक्षते II, २, ३१. ३२,

प्रचरेयु I, ६, ९
 प्रचलाक I, १०, २८.
 प्रचोदयात् II, १०, १४. ४३.
 प्रच्छदन I, ६, १६.
 प्रजनननिमित्ता II, ९, २
 प्रजया II, ६, ३५ ९, ५. ७.
 प्रजा I, ११, १७. ३१.
 प्रजां I, १०, १ II, ९, ३. ११.
 प्रजाः I, २, ५२. II, १०, ५
 प्रजाकामस्य II, ९, १
 प्रजाता II, १, ३८
 प्रजार्ति II, ६, ३६
 प्रजापतये III, ९, ५
 प्रजापतिः II, ५, -० ७, १.
 प्रजापतिः I, ५, ६३. II, ५, १६.
 १०, ६१ III, ९, २१.
 प्रजापतिगीतौ II, ४, १५.
 प्रजापते I, ३, १३ III, ९, १४.
 प्रजाभिः II, ६, ५५
 प्रजायते I, ११, ३१
 प्रजासन्तानं II, ९, १०
 प्रज्ञायै III, ९, ५
 प्रज्वाल्य I, ४, ३ III, १, १०
 प्रणत I, ५, १५
 प्रणवं II, ५, २७. IV, १, २४ २,
 ७ ४, ६
 प्रणव्य II, ५, ११ १०, ६८ ७०
 प्रणवां II, ४, ७
 प्रणवात् II, ६, ६
 प्रणवात्मकः II, १०, ६३.

प्रणयान्विता IV, 6, 1
 प्रणष्टस्वामिक 1, 10, 16
 प्रणाशयेत् I 1, 15
 प्रणीय II, 10, 23
 प्रति IV, 2, 11
 प्रतिफाण्ड 1, 2, 3
 प्रतिगर II, 10, 66
 प्रतिगृणत II, 10, 66
 प्रतिगृहोत् I, 11, 29
 प्रतिगृहोप्यमाण IV 2, 4
 प्रतिगृहृत II 2, 80
 प्रतिगृह्णाति III, 10, 3
 प्रतिगृह्य II, 2 67 3, 8 IV,
 2, 3
 प्रतिगृह्यते II, 8, 17
 प्रतिग्रहं II 5, 11
 प्रतिग्रह II, 3, 60 5 3
 प्रतिग्रहभोजनयो I, 11, 96
 प्रतिग्रहस्युक्त 1, 10
 प्रतिग्रहा III, 1 16
 प्रतिग्रहान् II, 3, 16
 प्रतिग्रहं II, 2, 69
 प्रतिग्राह II, 8, 7
 प्रतिग्राहस्य II, 3 8
 प्रतिग्रह II, 1, 63
 प्रतिनिर्देशेन IV, 1, 22
 प्रतिपत्ति. I, 10, 57
 प्रतिमया II 4, 10
 प्रतिलुम्पन्ति II, 8, 12
 प्रतिलोम II 2, 51

प्रतिलोम I, 9, 10
 प्रतिलोमासु 1, 5, 8
 प्रतिवक्ता I, 1, 9
 प्रतिवेद I, 1, 1 2, 2
 प्रतिवेद्याम III, 7, 11.
 प्रतिशोच I. 4, 15
 प्रतिपिद्धभोजने IV, 2, 11
 प्रतिपिद्धभोजनेषु IV, 2, 13
 प्रतिपिद्धयज्ञं II, 6, 17
 प्रतिपिद्धान् IV, 2, 9
 प्रतिष्ठाप्य II 10, 5
 प्रतिसाय II, 3 18
 प्रत्तासु I, 5, 91
 प्रत्यक्ष I, 1, 25 11, 13, 18
 प्रत्यक्ष III, 2, 16 3, 23
 प्रत्यङ्मुखः I, 7, 11 II,
 4, 5
 प्रत्यनन्तरत्यान् II, 2 69 72
 प्रत्यभिधाद I 2, 17
 प्रत्याह II, 1, 36
 प्रत्युत्थाय 1, 2, 1
 प्रत्यृच III, 7, 11
 प्रथम II, 3, 13 III, 8 10
 IV, 3, 11
 प्रथम II, 2, 13 III, 7, 9
 प्रथमायां I, 8, 9 III, 8 22
 25
 प्रथमे II, 2 16
 प्रथमोद्भव IV. 8, 5
 प्रदक्षिण I, 1 3 II, 5, 6 7, 1

प्रसाधन I, 2, 36 38
 प्रसारितं I, 5, 48
 प्रसारितपाद I, 5, 15
 प्रसिद्धं III, 1, 14 4, 7
 प्रसिद्धा II, 10, 23.
 प्रसूत. II, 2, 17 IV, 6, 6
 प्रसूतयायक III, 5, 1 6 1
 प्रसूतयायकः III, 10 12
 प्रस्थास्यति III 1, 9
 प्रजघने I, 5, 49
 प्रहरेत् 1, 10, 10
 प्रहृता IV, 1, 17
 प्रह. I, 5, 15
 प्राक् I, 1, 25 II, 2, 73 75
 4, 4, 5, 16 III, 2, 2
 प्राहुः I, 5, 9 7, 1 II, 1,
 10 5, 12 7, 2 6
 प्राहुस्तान् II 8, 6
 प्राची III, 9, 4
 प्राचीनिप्रीयेण III 1 6
 प्राचीनार्चिता II, 5, 28
 प्राजापत्य IV, 6, 5 11
 प्राजापत्य I, 11, 3 IV, 5, 6
 प्राजापत्याम् I, 11, 18
 प्राजापत्येन IV, 5, 30
 प्राण III, 9, 16
 प्राण I, 4, 1' II, 3, 61.
 7, 11
 प्राणः II, 10, 46

प्राणयात्रिक II, 10, 52
 प्राणाग्निहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27.
 प्राणाग्निहोत्रलोपेन II, 7, 24
 प्राणान् II, 1, 3 53 III, 9,
 6 IV, 2, 11 15
 प्राणानां II, 7, 9
 प्राणापानयो. II, 8, 12
 प्राणाय II, 7, 3 III, 8, 10
 प्राणायाम IV, 1, 28
 प्राणायामश्च II, 4, 6,
 प्राणायामशतं I, 5, 126 IV,
 1, 33
 प्राणायामा. IV, 1, 29
 प्राणायामान् II, 5, 12 10,
 32 III, 4, 7 IV, 1, 1
 6 7 8 9, 10 11 14
 25 2, 7
 प्राणायामे II, 1, 8 IV, 1, 5
 प्राणाहुती II, 7, 1, 1 1
 प्राणे II, 7, 9 11
 प्रातः II, 1, 64
 प्रातराशे II, 7, 26
 प्रातराशान् II, 2, 73 III,
 2, 2
 प्रातस्मयने III, 9, 20
 प्रानूतान् I, 1, 30
 प्रामा. II, 3, 57
 प्राप्नु IV, 7, 7
 प्राप्यते II 10, 57
 प्रायच्छन् I, 2, 52.

प्रायण्या I, 2, 56
 प्रायत्य I, 5, 8
 प्रायश्चित्त I, 1 5, 123 II,
 1, 63 III, 10, 4
 प्रायश्चित्तात् II, 7, 25
 प्रायश्चित्तानि I, 1, 16 II, 1, 1.
 IV, 1, 1 2, 1 3 3, 1
 4, 1
 प्रायश्चित्ति II, 1, 51 2 60
 प्रायश्चित्ते II, 7, 30
 प्रावरण I, 6, 14
 प्रावृतकण्ठः I 5, 5
 प्रावृत्य I, 5, 68 III, 1, 6
 प्राशने IV, 6, 7
 प्राशनेषु IV, 1, 7
 प्राशिताभि I 5, 18
 प्राशिन्न II, 1, 32
 प्राश्नाति III, 8, 10
 प्राश्नीयात् II, 1, 25 3, 21
 10, 50 III, 5 4
 प्राश्य I, 5 126 II 1, 20
 10, 13 51 IV 8, 17.
 प्रासाद I, 2, 35
 प्राहु I, 1, 31
 प्राहादिः II, 6, 30
 पीणाति II, 7, 10 8, 13
 IV, 3, 3
 प्रेह्यो II, 3, 5
 प्रेतपत्नी II, 2, 60
 प्रेते I, 5, 93

प्रेष्यान् I, 5, 90
 प्रोक्षण I, 5, 58
 प्रोक्षणं I, 6, 25 II, 4, 3
 प्रोक्षति IV, 3, 5
 प्रोक्षेत् I, 5, 32 23
 प्रोक्ष्य II, 4, 2 4 7, 5 III,
 9, 4
 प्रोत II, 7, 15
 प्रोधाच्च III, 9 31
 प्रवेत् I 2, 41
 प्रवयेत् II, 1, 5

फ

फल 1, 5, 67 II, 7, 7 III,
 2, 3 3, 8
 फलम् II, 2 63 9, 10
 फलक I, 2, 35
 फलभक्ष III, 9, 17
 फलभक्षता III 10, 12
 फलभक्षा III 3, 3.
 फलमयानाम् I, 5, 31
 फलयस्वात् II, 9, 14
 फलशातने I, 5, 49
 फलानि I, 5, 51 III, 9, 1
 फालकृष्टम् II 6, 17
 फालेन III, 2, 3
 फेनाभिः 1, 5 14

व

वदकक्ष्य. I, 5, 15

- बन्धून् II, 6, 18
 बभूव III, 7, 11 11
 बभू I, 10, 29
 बभूम् II, 1, 57
 बर्हिण I, 10, 29
 बलम् I, 1, 16 III, 2, 5 IV,
 2, 11
 बलात् IV, 1, 17
 बलाय III, 2, 5
 बलिम् II, 3, 11.
 बलिकर्म III 6 2
 बलेन II, 1, 34 IV, 2 11
 बस्ताजिनानि I 2, 15
 बहि I, 5, 4 II 3, 30
 बहिर्जानु II, 3, 60
 बहिर्जानु I, 5, 15
 बहिर्घेदि II, 3, 19
 बहिष्पयमान III, 10, 11
 बहु II, 3 8
 बहुशेन I, 1, 13
 बहुवारम्ब I, 1, 13
 बहुधुते II, 10 57
 बहुनाम् I 1, 32 6, 25 II
 3, 12
 बाल I, 10, 11.
 बालवृद्धम् III, 6 8
 बालवृद्धान् II, 7, 19
 बालानाम् IV, 5 7
 बाल्ये IV, 7, 8
 बाहुम् I, 5, 5 2 II, 3, 58
 बाहुक II, 3, 16
 बाहुभ्याम् II, 4, 18 IV, 1, 1
 बाह्या I, 7 9
 बिन्दय I, 5, 87
 बिभृषात II, 1, 38 43 6,
 26
 बिभृषु II, 2, 38
 बिभ्रान्त II 2, 35
 बिल्य I, 6 41
 बिल्यतण्डुलं I, 5, 31
 बीजानि III, 2, 3 10.
 बीमत्सय I, 5, 63
 बुधम् II, 5, 23
 बुध I, 1, 17.
 बुधे I, 5 2 III, 1, 23
 बुध्या I, 1, 16
 बृहच्छिर I, 5, 181
 बृहद्रथन्तरे III, 10, 11
 बृहन्तम् II 6, 33
 बृहस्पतिम् II, 5, 23
 बृहस्पति II, 5, 3 16 IV,
 2 11
 बृहस्पते III, 9 13
 बोधायनम् II, 5, 27
 बोधायन I 3, 13 1, 15 21
 III, 5 6 20
 ब्रह्म I 10 2 II, 10 35 66
 70 III 9, 10 15 IV,
 1, 21

- ब्रह्मकूचः IV, 3, 25
 ब्रह्मचर्यम् I, 2, 55 57, 55
 II, 2, 52, 6, 36 III, 1,
 20 10, 11.
 ब्रह्मचर्यवान् II, 10, 2
 ब्रह्मचर्येण II, 6, 35 9, 7
 ब्रह्मचारिकत्वेन III, 7, 6.
 ब्रह्मचारिगतं I, 5, 14
 ब्रह्मचारिणम् I, 2 52
 ब्रह्मचारिणः II 1, 21 7 22
 10, 53.
 ब्रह्मचारिणे I, 11 2 IV 1 13
 ब्रह्मचारिषर्जं I, 5 90
 ब्रह्मचारी I, 2 53 51 II 1,
 29 6, 11 15 7, 23 21
 III, 2 1 4 6 IV, 5 1
 ब्रह्मजज्ञानम् II, 10 15
 ब्रह्मणः II, 9, 12, IV, 6 9
 ब्रह्मणस्पतिः II 5 11
 ब्रह्मणा I 1 16.
 ब्रह्मणि II, 7, 12
 ब्रह्मणे II, 10, 45
 ब्रह्मपार्ष्वान् II 5, 20
 ब्रह्मपार्ष्वीः II, 5, 20
 ब्रह्मपूतः II, 1, 21
 ब्रह्मपूता II, 5, 11
 ब्रह्मपृष्ठम् I, 2, 50
 ब्रह्मभाजनम् II, 10, 62
 ब्रह्मभूत II, 4, 24 10, 15
 III, 9, 15
 ब्रह्मभूषाय II, 7, 28 10, 71.
 ब्रह्ममानम् I, 2, 50
 ब्रह्मयजमानो I, 7, 21
 ब्रह्मयज्ञम् II, 6, 6
 ब्रह्मयज्ञः II, 6, 1 7
 ब्रह्मयज्ञस्य II, 6, 8
 ब्रह्मयज्ञा II, 5 11
 ब्रह्मयज्ञे II 5 15
 ब्रह्मरात्रिम् II, 10 31
 ब्रह्मपीन् II 5, 21
 ब्रह्मलोकम् II, 1, 21
 ब्रह्मलाकात् II 2, 1
 ब्रह्मलोके IV 8, 15 10
 ब्रह्मवर्चनम् I 1 28 III, 2,
 5 IV, 3, 11
 ब्रह्मवर्चनाय III, 2, 5
 ब्रह्मवादिनः I 4, 10 IV, 5,
 16
 ब्रह्मवादेषु I 5 79
 ब्रह्मवैद्यानस्तानम् III 3, 18
 ब्रह्मस्यम् I 7 102
 ब्रह्मस्यन्यासापहरणम् II, 1, 11
 ब्रह्महत्या I 10, 1
 ब्रह्महत्याम् I 5, 79 II, 10,
 21 III, 10, 8
 ब्रह्महृदयेन II, 1, 8
 ब्रह्मा I, 2 53 II, 5 18 III,
 6, 13
 ब्रह्माणम् II, 5, 20
 ब्रह्मात्मा II, 10, 35

ब्रह्मान्वाधानम् II, 10, 19

ब्रह्मायतनम् I, 7, 33

ब्रह्मायतने II, 10, 20

ब्रह्मौदनेषु I, 6, 30

ब्राह्मम् I, 5, 12 III, 1 22

ब्राह्म I, 11, 3

ब्राह्मण I, 8, 9 8 1 II, 1,
56 8 11

ब्राह्मणम् 1, 2, 8 58 II, 1, 6 3
14 6, 9 III, 7, 16 9 9

ब्राह्मण I, 1, 11 2, 18 37

5, 52 9, 2 10, 17 11,

28 II, 1, 20 42 1, 1

67 3 52 1, 21 6 35

9, 7 10, 21 III, 3, 22

ब्राह्मणकाम्या II, 10, 60.

ब्राह्मणसम्पदम् II, 8, 22

ब्राह्मणवत् II, 1, 11

ब्राह्मणवधे I, 10, 10

ब्राह्मणस्य I, 5, 123 8, 2

11, 10 31 II, 2, 70 6,

32 9, 4 10, 8

ब्राह्मणस्थम् 1, 5, 01 102

ब्राह्मणा II, 1, 35 1, 15 5,

2. IV, 7, 2

ब्राह्मणात् I 1, 9 9, 2

ब्राह्मणातिक्रम I, 5 83

ब्राह्मणातिक्रमेण I, 5, 82

ब्राह्मणादिनाम् II, 1 53

ब्राह्मणाद्या I, -, 19

ब्राह्मणान् I, 11, 31

ब्राह्मणानाम् I, 5, 56 II, 3,

78 8, 12 10, 42 III,

6 9

ब्राह्मणाय II, 3, 50

ब्राह्मणार्थे II, 2, 71

ब्राह्मणास्त II, 6 31

ब्राह्मणेभ्य II, 6, 5 III, 8,

31 9 21

ब्राह्मणेषु I, 10, 2

ब्राह्मणै I, 10, 11

ब्राह्मण्याम् I, 9, 6 7 8

ब्राह्मीपुत्र I, 11, 18

ब्राह्मे II, 10 22 III, 9, 20

ब्राह्मेण I, 5, 11

ब्रुवत I, 10, 32

ब्रुवते II, 5, 2, 10, 55

ब्रुवन् III, 9, 4

ब्रूयात् I, 2 50 10, 29 II,

3, 33 39 40 6, 39

ब्रूयु I, 1, 11 II, 1, 35. 19

भ

भक्षयेत् II, 3, 26

भक्षाणाम् III, 3, 8.

भस्या I, 2, 131 II, 7, 22

10, 53

भस्याणाम् I, 5, 61

भग I, 10, 18

भग II, 5, 17.

भगवान् III, 6, 20
 भगिनी II, 2, 64
 भग्ने I, 4, 6
 भयम् II, 10, 30 IV, 5, 31
 भयान् II, 9, 9
 भद्राजादयः IV, 6, 9
 भर्ग II, 10, 14
 भर्ता II 2, 13 46 IV, 1, 18.
 भर्तुः IV, 1, 22
 भर्तृहिने II, 2 18
 भयम् II 3 30
 भयतम् II, 10, 23
 भवत II, 4, 15
 भवति I 5, 87 इत्यादि
 भवत्पूर्वाम् I, 3, 17 18 II,
 10, 43
 भवदन्त्याम् I, 2, 18
 भवन्ति I, 5, 45 6 10 11,
 14, 37 II, 2, 76 6, 35
 10, 41 46 III, 9 10
 भवन्मध्याम् I, 2, 18
 भवस्य II, 3, 20
 भवेत् I, 5, 20
 भस्म I, 6, 36. II, 3, 37 7,
 5
 भस्मानि I, 5, 83
 भाक्तिका. II, 3, 16
 भागम् III, 2, 2
 भाग I, 3, 52
 भागिनेयी II. 2, 64.

भाजनानि III, 2, 6
 भाण्डे II, 1, 21
 भाति IV, 8, 2
 भाद्रपद IV, 5, 24
 भारतप्राय II, 3, 50
 भार्याम् II, 2, 35 68 IV, 1,
 13 20 21 22
 भार्या I, 8, 2
 भार्यादे II, 2, 75
 भाह्विनः I, 1, 27
 भावे II 2, 46
 भास I, 10, 28
 भिम् I 1, 17
 भिक्षते I, 2, 57
 भिक्षमाणेषु II, 3 19
 भिक्षाम् I 2, 57 II, 10, 42
 भिक्षायालिपट्टिभ्रान्त II, 10, 16
 भिक्षामध्याम् I, 1, 17
 भिक्षार्थी II, 10, 64
 भिक्षितव्याम् I, 2, 57.
 भिक्षु. II, 10, 17
 भिक्षुक II, 10, 16
 भिक्षेत् III, 7, 10
 भिक्षेत I, 2 13 57. II, 6, 24
 भिद्यताम् I, 1 7
 भीत I, 10, 11
 भीमम् II, 5, 20
 भीमस्य II, 5, 20
 भुक्तम् I, 11, 29 II, 5, 3
 भुक्तवद्भ्य IV, 7, 3

भुक्त्वा II, 2 67 7, 6
 भुङ्क्ते II, 7, 20 26
 भुज्यते II, 7, 20
 भुज्यमान II, 7, 20
 भुञ्जीत II 3 17 27 6, 17
 7, 4 10, 53
 भुनक्ति II, 3, 18
 भुष. II, 5, 20 10, 14 32
 33 37
 भू II, 3, 20 10, 14 32 3
 37
 भूत II, 6, 17
 भूतम् II, 7, 2
 भूतयज्ञम् II, 6, 4
 भूतयज्ञ II, 6, 1
 भूतरक्षणसयुक्तम् 1, 10, 3
 भूतात्मा 1, 5, 2 III, 1, 23
 भूताधिपतये III, 6, 12
 भूतानाम् I 5, 46 II, 1, 55
 भूतानि I, 2, 57 3, 61
 भूतिकर्माणि I, 3, 12
 भूतेभ्य II 10 50
 भूतेषु IV, 5, 32
 भूत्यै III, 2, 1
 भूत्या I, 1, 12 2, 57 II, 1,
 52 1, 36 IV, 2, 11
 भूमि IV, 7, 9
 भूमिम् I, 4, 7 5, 74
 भूमि I, 1, 7 6 19 I, 10,
 15

भूमिकम्प I, 11, 22
 भूमिगता I, 5, 57
 भूमिगे. I, 5, 89
 भूमिदेवान् II, 5, 26
 भूमे. I, 5, 58 59 6, 16
 भूमौ I, 5, 10 6, 21
 भूम्यनृतम् II, 1, 41
 भूम्यनृते I 10, 35
 भूय II, 7 1 IV, 1, 2 2, 2
 8, 12
 भूयांसम् II, 6, 8 III, 8, 16
 भूयासु II, 5, 5
 भूयास्म I, 1, 7
 भूर्भुवस्सुब II, 5 20 7, 2
 4 10, 27
 भूर्स्थित IV, 8, 12
 भृत्यजनायशिष्टम् II, 3 18
 भृत्यातिथीनाम् II 3, 18
 भृत्यानाम् II, 7, 21
 भेदम् II, 6 11
 भेदन I, 7, 6
 भेदान् II, 6, 30
 भेषजं IV, 6, 7
 भेषजकरण II, 1, 44
 भैक्षं I, 3, 10 5, 48 II, 1,
 3 6, 17 10, 54. III, 9,
 16
 भैक्षचर्या II, 1, 17 10, 42
 भैक्षचर्या II, 10, 46
 भैक्षस्य I, 2, 57.

भैक्षहारः IV, 5, 27
 भैषज्यार्थे II 1, 25
 भो I, 2, 27.
 भोजन II, 1, 52
 भोजनं I, 1, 19 II, 3, 60
 भोजनाचमनयोः II, 1, 53,
 भोजने II, 3, 58 7, 27 IV,
 2, 5
 भोजनेषु I, 11, 27 IV 1, 6
 भाजयित्वा IV 7, 9.
 भोजयेत् II 7 19 5 21
 भोज्य I, 5 55
 भ्रातरः I, 5, 95
 भ्रातृ I, 2, 45
 भ्रातृवत्तीनां I, 2, 24
 भ्रणर्गं IV, 1, 2.
 भ्रूणहत्याया II 1, 59 III,
 7 3
 भ्रूणहत्यायै IV, 1, 13 19
 भ्रूणहत्यायिधि IV, 2, 6
 भ्रूणहनन III, 5 6 6, 18
 IV, 1, 29
 भ्रूणहा I, 5, 79 10 12 II,
 1, 2 III, 7, 2 IV, 5, 31

म

मगधा I 1, 29
 मज्जाति II, 1, 52
 मठम् III, 1, 13
 मणिधनुः II, 3, 33

मणियन्धात् I, 4, 15 5, 9
 मण्डूक I, 10, 28
 मताः I, 5, 94.
 मतिपूर्वम् II, 1, 6
 मतिप्रवृत्ते IV, 2, 14
 मत्त I, 10, 11
 मत्तः II, 10, 29
 मत्ताम् I, 11, 9
 मत्स्य II, 3, 23
 मत्स्या. I, 5 134
 मद्य II 2, 60
 मधु I, 5, 140 II, 1, 35 2
 60 III, 6, 5 IV, 1, 7
 मधुसंयुत III, 6, 4
 मधुसूदनम् II 5, 24
 मधूदके I 6, 47
 मधूनि III, 10, 11
 मध्यम् I, 5, 18
 मध्यन्दिने IV, 5, 19
 मध्यमम् II 6, 28
 मध्याह्ने III 5, 3
 मध्ये II, 3, 58.
 मध्वच्च II, 8, 5
 मनः I, 5, 2 3 7, 31 II,
 6, 5 25 III, 1, 23 3,
 4 8, 16 21 IV, 1, 5
 मनसः I, 5, 46 III, 4, 4.
 मनसा I, 4, 17. 5 88 II, 4
 7. 18 3, 3 7, 4 III, 4,
 4 6, 6 7, 11. IV, 1, 4

मनसि I, 4, 3
 मनस्समाधानार्थम् I, 27
 मनीषिण I, 9, 15
 मनीषिभिः IV, 5
 मनीषी II, 30
 मनुः II, 22 IV, 1, 14 2,
 16
 मनुते II, 6, 33
 मनुष्य II 6 17
 मनुष्यकृतस्य IV 3, 6
 मनुष्ययज्ञं II, 6, 5
 मनुष्ययज्ञ II, 6, 1
 मनुष्यस्युक्तं I 6, 15
 मनोगतान् IV, 1
 मनोजाताः III 6 15
 मनोयुजि III, 6 12
 मन्त्र I 6, 50
 मन्त्र I, 5, 81
 मन्त्रमार्गप्रमाण IV, 6 9
 मन्त्रवत् II, 4 3
 मन्त्रवत्. II, 8, 6
 मन्त्रवता I, 7 7
 मन्त्रविर्वाजिते I, 5 89
 मन्त्रसंयोगेन II, 9 12
 मन्त्राणां IV, 8, 18
 मन्त्रान् IV, 8, 17
 मन्त्रासम्बन्धान् II, 8 6
 मन्त्र IV, 1, 17
 मन्यति II, 1, 50
 मन्यते IV, 8, 11.

मन्यवे III 4, 4
 मन्युम् I, 10, 12
 मन्यु. I, 10, 12, III, 4, 4
 मन्युना III, 4, 4
 मन्येत I, 4, 3. III 6 1 7,
 1 IV, 2, 12
 मम II, 5, 11
 मया II, 3, 3 10, 27 III,
 6 7 7, 11
 मयूर I, 5, 183
 मयोभुव II 1, 12
 मरणात् II, 6, 16
 मरणे I, 110
 मरिष्यसि I 10, 82
 मरुत I, 6, 3 II, 1, 34
 IV, 2, 11
 मर्त्यं I, 2, 49
 मशकुरि I, 5, 181
 मह II, 5, 20 10, 13
 महत् I 5, 81
 महत्. II, 5, 20 IV 7 7
 महतां I, 6, 24 46 III, 1, 14
 महत्त्वं II, 10, 10
 महर्षी II, 5, 10
 महाकिल्बिषकारका I, 11, 21
 महाजज्ञवे III, 9, 21
 महाजज्ञु III, 9, 21
 महादिवाकीर्त्यम् III, 10, 11
 महादोषविनाशना IV 3, 7
 महानद्यां I, 6, 29

महानाज्ञयः III, 10, 11
 महान्तं II, 5, 30
 महापातकसंयुक्तम् III, 6, 8
 महापितरः II, 5, 18
 महार्घम् I, 5, 79
 महावैराजम् III, 10, 11
 महाव्याहृतिभिः II, 7, 3
 महासन्त्राणे II, 6, 1
 महासान्त्वयनम् IV, 5, 16
 महासेनम् II, 5, 2
 महिमा II, 32 4 4. 12
 10, 8 10
 महिमानम् I, 10 2
 महिष I, 5, 132
 महीयत IV, 8, 15 16
 मह्यम् I, 2, 57
 मा I, 7, 31
 मां I, 4 8 II 1 15 16
 3, 14, 5, 11 III 2, 6
 मांस I, 5, 140 II, 2 60
 3, 23 IV, 1, 7
 मांसम् I, 11, 36 III 3 6
 4, 2 7, 8
 मांसादीनि II, 7 7.
 मागध I, 8, 6
 मागधः I, 9, 6
 माष्याम् I, 5, 143.
 मातरम् I, 2, 57 4, 7 II,
 2, 16 43
 माता I 4, 7, II, 2, 17.

मातापितृभ्याम् II, 2, 20 23
 मातापितृविहीनः II, 2, 8
 मातापित्रो I, 2, 105 109 II,
 1, 24 2, 26 7, 21. III, 6, 7.
 मातामहान् II, 5, 28
 मातागही II, 5, 28
 मातु I 2, 103 II, 2, 44
 5 25. IV, 3, 2
 मातुःपितामहीः II, 5, 28
 मातुःप्रपितामहान् II, 5, 28
 मातुल I 1 19 II, 3, 56
 मातुलपितृष्वसा II, 2 64
 मातुलश्वशुरी II, 3 57
 मतुलानां I, 2, 46
 मातुलानी II, 2, 64
 मातृघत् II 1, 38
 मातृ II, 5, 28
 माधयम् II, 5, 24
 माष्यन्दिने III, 9, 20
 मानसात् I, 11, 38
 मानसे I 11, 39
 मानस्तोकीयम् III, 2, 6
 मातृप्यहीनश्य I, 10 36
 मारुतार्को I, 1, 15
 मारुताशन IV, 5, 30
 मारुतेन I, 5, 54
 मार्जनम् IV, 2, 5 1, 4
 मार्जयते 2, 5, 12
 मार्जयित्वा II, 5, 12 10, 32.
 मार्जालीय I, 6, 31

मालां II, 3, 30
 माल्य I, 2, 2, II, 3, 11
 माल्यैः II, 8, 7.
 मास III, 7, 7
 9, 17 IV 5, 19
 मासात् IV, 1, 29
 मासान् II, 1, 48 III, 9, 17
 मासि I, 5, 76 II 2, 57
 मासेन IV, 5 20 27
 मासेभ्यः II, 1, 17
 मासौ III, 9, 17
 मितभोजिन. II 1, 41
 मित्र. II, 4, 11 3 5, 18
 मित्रस्य II, 4, 11
 मिथ I, 11, 6 II, 1, 49
 मिथ्या I, 1, 3 II, 1, 50
 III, 10, 3
 मिन्दा II, 1, 38
 मीमांसन्ते I, 4, 10
 मीमांसित्वा I, 5, 63
 मुक्तम् II, 8, 4.
 मुक्त. IV, 6 11
 मुक्तशिखः I, 5, 15
 मुखे II, 8, 12
 मुखेन III, 3 12
 मुखेनादायिन III, 3 9 12
 मुच्य II, 9, 4
 मुच्यते II, 1, 59 III, 7, 3
 IV, 5, 24 26 31 6, 3
 5 8 7, 7 8, 8 15

मुच्यन्ते I, 10, 30 IV, 2, 6
 मुच्येत II, 1, 16
 मुनि II, 10, 30. 63
 मुनिभि. II, 10 57
 मुनिमुख्यै. I. 4, 16
 मुने. II, 7, 22 10, 13
 मुसलम् II, 1, 15 16
 मुहुर्मुहुः II, 2, 74 III, 2, 2.
 मुहूर्तम् I, 2, 41
 मुहूर्ते II, 10 22
 मुह्यात् II, 2, 19
 मूत्र I, 4, 5 5, 43 6, 11 16
 34 34 87 III, 8, 20.
 IV, 6, 7
 मूत्रपुरीषयो II, 1, 20
 मूत्रपुरीषे I, 4, 18 7, 30
 मूत्रवत् I, 5, 78
 मूत्रे I, 5 69
 मूर्ध्. I, 5, 65 66
 मूर्धोः I, 1 12
 मूर्ध् I, 5, 83
 मूर्ध I 2, 16
 मूल I, 5, 67 II, 7, 7. III,
 2, 3 3, 6
 मूल II, 10, 60. 69
 मूलफलशाकेभ्य II, 6, 5
 मूलफलाशो II, 6, 17
 मूलभक्षता III, 10, 12
 मृग I 1, 11
 मृगग्रहणे I, 5, 49.

मृगपक्षिमिः III, 3, 21

मृगार IV, 7, 5

मृगारेष्टिः IV, 6, 2

मृगैः III 2, 6 3, 23.

मृगमयानां 1, 6, 33.

मृम् I, 6, 36

मृतप्रजाम् II, 2, 59

मृतस्य II 2 17

मृत्पिण्डं II 5 1

मृत्पिण्डान् II 3, 1.

मृत्यये I 2 52

मृत्यु I 2 57 II, 6 ~

मृत्युजयं II 3, 20

मृत्युः II 3 38

मृत्युलाहलम् IV 3 7

मृत्यो I 2 57

मृदा I 5 30 60 6 11

मृदा I 10 31 30

मे II, 1, 38 1, 9 3 30

7, 12 III 4 5 6, 7 8

9 10 8 36 IV, 7 7

मेगला. I 2 11

मेडित III 7 11

मेघा II, 6 8

मेघार्थे III 9 5

मेघार्थी III, 6, 10

मेघम् I, 5 1- 70, 6, 18

मेघ्य. I, 1 20 5 19

मेघ्यानि III 10, 12

मेघीभिः II, 10, 62

मेघीभ्यां II, 1, 11.

मेघुनस्य I, 10, 11

मेघ्यि III, 7, 11

मेघम् II, 2, 30 7, 10

मेघते II, 9, 5 IV, 8, 12

मेघ I, 1, 5

मेघान् II, 3, 18

मेघान् II 3 21.

मेघियन्धनात् I, 2 7

मेघी I 2, 14

मेघस्य. II, 2, 61

मेघ II, 10, 5 58

मेघे III, 3, 16

मेघयुक्तं II, 10 37.

मेघवर्तः IV, 4 6

मेघे II 10 37

मेघ्ये II 1, 2- IV, 1, 18

य

यं II 2 21 3, 5 6, 10, III,

8 30

य. I 1 20 इत्यादि

यस्यमाण II 3 19

यच्छेत् II, 7, 2

यजत III 10 8 9.

यजन I 10, 2 1

यजन I 10, 3 III, 1, 14.

यजमानलोके III, 7, 11.

यजमानस्य I, 7, 23

यजु IV 5 1 20.

यजुर्भ्यः III, 9, 5
 यजुर्वेदं II, 5, 27 IV, 3, 3
 यजुष्टः III, 9, 8
 यजुषि II, 8, 4 5 12 10,
 66
 यजेत I, 1, 30 II, 1, 4 3, 5
 यज्ञं II, 6, 36
 यज्ञकृतव III 1, 17
 यज्ञस्य I, 7, 15 III, 9, 20
 यज्ञाङ्गानि I 7, 8
 यज्ञाङ्गेन I, 7, 7
 यज्ञाङ्गेभ्य I, 7, 11.
 यज्ञानां III 1 14
 यज्ञिया II, 10 26
 यज्ञे I, 5, 44
 यज्ञेन II, 6, 35 9, 7
 यज्ञोपघातं I, 5, 5
 यज्ञोपघातानि I 5, 110
 यत् I, 1, 12 इत्यादि.
 यत्. II, 2, 34 3, 43
 यत्तमाना. II, 2 48
 यत्तात्मन IV, 6, 14
 यति III, 6, 7 6 7
 यतिचान्द्रायण IV, 5, 19
 यत्त I, 4, 15
 यत्तवान् II, 9 11
 यत्तात् I, 10, 31
 यत्र I, 2, 49 इत्यादि.
 यथा I, 1, 11 इत्यादि
 यथाकर्माभ्यास्त. II, 1 18

यथाक्रमं I, 2, 12 II, 2, 10
 यथातथ III, 7, 11
 यथादृष्ट I, 10, 29
 यथावले I 10 20
 यथावाल I, 1, 110
 यथाविधान II 8, 19
 यथाविधि II, 6, 18 7, 20
 यथाशक्ति II 3 11 19
 यथाश्रुत I, 10, 29
 यथासूत्र III, 1 10
 यथास्थान I 5 56
 यथो III, 2 1
 यद्वा I, 5 87 II, 1, 27
 III, 8, 11 12 13
 यदि I, 1, 10 इत्यादि
 यदुच्छ्रया II, 10, 32
 यन्त्रस्थ IV, 5 7
 यन्त्राणि IV, 5, 8 7, 8
 यन्त्राक्षे IV 5 2
 यन्त्रै. IV 7, 1 4
 यमं II, 5, 25
 यम II, 5, 19
 यमदेवत II, 1, 31
 यमराज II, 5, 25
 यमसादने II, 2, 35
 यमस्य II, 2, 34
 यमादीन् IV, 8, 3
 यमाय II, 5, 7
 यव III, 6, 8
 यवमध्य III, 8 33

ययस् II, 3, 51

ययाः III, 6, 5 6 7. 8 9
10

ययागू. III, 7, 10

ययाचामेन IV, 5, 25

ययानां III, 6, 20

ययीयसां I, 2, 16

यश I 5, 84

यशस्य III, 8, 38

यष्टय. II 10, 12 32

यष्टि III, 1, 5

यस्मिन् III 1 14

यस्य IV, 8, 8

यस्यां II 2, 63 5

यस्यै IV 1 18

या I 2, 56 इत्यादि

यां I, 2 5 53 56. 10 52

II 24

या IV, 7, 5 8, 14

याचत II 2, 10

याचते IV, 1, 14

याचित. II, 5, 3

यावप्रान्तां I, 2 17

याजकः II 1, 39.

याजन I, 10, 2 II, 1, 62

2, 69 III, 1, 16.

याजनं I, 10, 3 III, 6, 9

याजयति I, 11, 31 III

10, 3

याजयित्वा II, 3, 6

याजयेत् I, 8, 14

याज्ञवल्क्यं II, 6, 27

याज्ञिकस्य I, 2, 16

यातयति II, 4, 11.

याति III, 1 3.

यातुधाना II, 8, 5.

यादृशं I, 5, 87.

यान् II, 8, 16. IV, 8, 17

यान II, 1, 62

यानं I, 5, 54

यानि I, 1, 18 5, 84 III,

9, 10

यानैः I, 5, 84

यान्ति I, 5, 82 84 86 II,

1, 39 IV, 8, 13

याप्येन III, 10, 2

यामि II, 4, 9

यायाधर III, 1, 1 12 IV,

37

यायाधस्त्वं III, 1, 3

यायाधराणां II, 7, 1. 10, 3

4

यायक II, 10, 56

यायकं III, 7, 10 IV, 6, 5.

यायकः IV, 1, 23

यायकमश. III, 9, 17.

यायत् I, 1, 28 2, 7 21 43

4, 12 14. II, 1, 66.

यायता III, 9, 7 IV, 7, 3

यायन्तं II, 6, 6

यावन्मात्र II, 10 59
 यासु I, 5, 57
 युक्त I 2 32 II, 1, 44 IV,
 1, 2 7 8, 9 10 2, 2
 युक्तः I, 11, 17 II 9, 8 10,
 37 III 3 20 IV, 1 25
 27 37
 युक्तानां IV, 3 1 4 1
 युक्त्वात् I, 6 15
 युध्येत I 10, 1
 युयतीनां I, 2, 34
 यूप I, 5, 53 122
 यूप I, 5, 140
 ये I, 5 51 इत्यादि
 येन II 1, 26, 6, 33. III, 1,
 14 IV 2 6 17 6 6 9 7, 4,
 वेपां I, 1, 6
 वं IV, 5, 1
 योग. IV 1, 27
 योगमूल. IV, 1, 27
 योगेन IV 1, 27
 योग्य IV, 7, 10
 योजयेत् II, 4 15 7, 13
 योनि II, 8, 6
 योनियोनो II, 6 33
 यौनात् II 1, 62
 यौवने I, 5, 87 II. 2, 46
 IV 7, 8
 र
 रक्ष I, 11, 37

रक्षति II, 2 46
 रक्षय II, 2, 36
 रक्षन्ति II, 2 3,
 रक्षां III. 6, 11
 रक्षत् I, 10, 1
 रक्षोघ्नानि II, 8, 5
 रक्षोदेष्ट. II, 1, 31
 रक्षोहण III, 6, 13
 रक्ष्यत्मा II, 2, 55
 रक्षावतर II, 2, 56
 रक्षोपजावर्न II, 1, 44
 रज II 1, 57 3, 54 6 36
 III, 1, 4 IV, 8, 7
 रजत I, 1 27
 रजस III, 1 4
 रजसा III 1, 4
 रजसि IV 1, 20
 रजस्वलां IV 1, 12
 रतिसंसर्गे I, 5 49
 रथ II, 3 51
 रथकार I 9 5
 रथकारेषु I 3, 9
 रभस. I, 1, 86
 रय्या III 7 11
 रवि IV, 1, 3
 रवौ IV 1, 31
 रसान्विता I, 1, 57
 रहस्यवित् II 8, 3
 राक्षस I, 7, 6
 राक्षस. I, 11, 8

राजकिल्बिषे III, 6, 8
 राजगामि 1, 10, 32.
 राजन् II, 1, 16,
 राजनरौहिणे III, 10, 11
 राजन्य I, 3, 9, 10, 36
 राजन्य I, 2, 9
 राजन्यः 1, 2, 18 III, 7, 10
 राजन्यस्य 1, 8, 3 II, 1, 8
 राजर्षीन् II, 5, 27
 राजा 1, 5 10) 101 102
 10, 1 16 30 II 1, 16
 1, 15
 राजानं 1, 10, 30 II, 1, 15
 16
 राजीयाः 1, 5 134
 राजोपसेयया 1 5, 54.
 राज्ञः I, 10 21
 राज्ञे II 3 30
 राज्ञयः 1, 5 117
 राज्ञि 1 2 5 53 10 32
 II 1 9 10 20
 राज्ञिनात् II 1, 21
 राज्ञी IV 5 6 30
 राज्ञ्या II, 1 19
 राज्युपपात्त II 1, 16
 राष्ट्र II, 5, 23
 रिक्थे 1, 10, 16
 रिक्थभाज II, 2, 1
 रुक्मबुण्डले II, 1, 28
 रुदित 1, 11, 23

रुद्रं II, 5, 20.
 रुद्रः II, 5, 16, 7, 9
 रुद्रपार्षदान् II, 5, 20
 रुद्रपार्षदीः II, 5, 20.
 रुद्रस्य II, 5, 20
 रुद्रा IV, 6, 1.
 रुद्राः III, 10, 11 IV, 3, 7
 रुद्रान् II, 5, 17 20
 रुद्राय III, 6, 12
 रुद्रैकादशिकां IV, 6, 4
 रुद्र I, 2, 15
 रुद्रा II, 3, 40
 रूपं I 10, 14 II, 2, 4
 रेणयः I, 5, 50.
 रेतः 1, 11, 31 II, 1, 28.
 III, 7 2 1. IV, 2, 13
 6, 7
 रेतःप्रभृत्युत्सर्ग I, 6, 32
 रेतःप्रभृत्युपहतानां 1, 1, 5-6,
 11 28 34 37.
 रेतस्त I, 5, 73
 रेतस्यामिः II, 1, 28
 रेतोधा II, 2, 35
 रेतोयमिकाः III, 3, 1 6
 रोचते 1, 2, 54
 रोदेत् 1, 7, 30
 रोम II, 3, 37
 रोमशां II, 1, 57
 रोम्यमाणः 1, 5, 86
 रोहित 1, 1, 5.

रोहित I, ७ 134

रौद्र I 7 6

रौद्री III, 8 9

ल

लक्षण III 9 4 IV 1 4

लक्ष्यते I, 5) 0

लघु III, 6 14

लघुपु III 10, 17 IV 1

2 2 2

लघूनि III 10 17 IV 1,

1 2 1

लक्षिता IV 6 6

लता III 2, 15 3, ७

लमत III 9 10

लभेरन् II 2 11

लभ्योदर II ७ 21

ललाट I १ 11

ललाट I 10 18

लघण IV 1 7

लघणे II 1, 3)

लघणानि II 2 60

लघणामि I ७ 11

लघणाद्यन् II 1 16

लाजादुति I 11 1

लिङ्ग II 1 11

लिप्यत II 6 12 19 २

लिप्यन्त I ७ 9 II 10 4

लाभ II २ 18 1 25 9 २

III 9 12 13 11

लोक I 5 1 2 II ८ 8

लोकसङ्ग्रहणार्थ I ७ 11 10

9

लोकान् II 9 ८

लोक II ८ 1

लोकपु IV 8 1

लोष II 10 ७)

लाम I 1 ७ II 3 21

लोममाहता I 11 21

लाम I 1 7 II, 1 70 10

11 III 1, 8 21 7, 6

८ 2

लोष्ट I 5 68

लोहशयन II 1 1

लोहादमकरणवर्ज III 3 10

लाहित I 6, 11 28 32 31

37

लाहनयामम I, 4 9

लाहितम्य II 1 7

लाहिताणाय I 6 11

व

वज्र II 1

वदयान् IV ८ 6

व I 6 3 II २, 3

वक्तन् I 1 1-

वर्षानुष्ठ II 21

वक्ष्याम IV 1 1 - 1 3

1 1 1

वक्ष्यामि IV, 2, 6
 वङ्गान् I, 1, 30
 वचः I, 1, 31
 वचने II, 10, 60 IV, 6, 8
 वचनात् I, 5, 44.
 वत्सः I, 5, 49
 वत्सतर्त्ती II, 3, 36
 वदति I, 4, 25 5, 90
 वदन् I, 10, 31 35
 वदन्तः II 6, 25
 वदन्ति I, 1, 12 11 31, II,
 1, 6 IV, 5 16
 वदेत् I, 7 30.
 वध I, 10, 19 27 II, 2, 56
 वधात् I, 10, 24
 वधे I, 10 28
 वनप्रतिष्ठ III, 3 19
 वनवासं III, 3 22
 वनस्थेभ्य IV, 5, 27
 वनस्पतयः IV, 3, 6
 वने II 6, 17
 वन्याभि III 2, 15
 वपन II, 1, 10
 वपनं I, 5, 76
 वपेत् I, 2, 49
 वयं II, 5, 5
 वय I, 1, 16
 वयसां II, 8, 9 10
 वयसि I, 5, 87
 वरं II, 2, 4 III, 7, 11

वरदं II, 5, 21
 वर्या II, 1, 3
 वरत्तिवज्रौ II, 3, 57
 वराह I, 5, 132
 वरुण I, 4, 8 II, 4, 9
 वरुणं I, 4, 8 II, 5, 3 20
 वरुण II, 4, 20 5, 3 19.
 वरुणाय II, 5 9
 वरेण्यं II, 10, 14
 वर्जनं II, 10, 41
 वर्जयिष्या I, 5, 30 III, 5, 6
 वर्जयेत् I, 5, 75 11, 40 II,
 2, 60 78 3, 25 29
 वर्ण I 5, 57
 वर्ण II 1, 42
 वर्णधर्मः III, 10, 1
 वर्णसङ्करात् I, 9, 15
 वर्णा I, 8, 1 10, 36 II, 3, 4
 वर्णानां II, 4, 9 55 71
 वर्णानुपूर्व्येण I, 11 8, 2.
 वर्णेषु I 2, 18
 वर्तनात् III, 2, 7
 वर्तमानः III, 2, 4
 वर्तमानानां III, 1, 1
 वर्तयति III, 2, 9 11 15
 वर्तयेत् II, 1, 21
 वर्तेत I, 10, 8
 वर्धते II, 6, 32 10, 8
 वर्धयेत् I, 2, 17
 वर्मी I, 5, 134

- चर्प I, 11, 24
 चर्पचर्ज I, 11, 25
 चर्पाकाले I, 11, 25
 चर्पाणां I, 2, 8
 चर्पाणि I 3 1 IV, 1, 13.
 15 19
 चर्पास्तु II, 6, 22
 चर्पे II, 2, 59 IV, 1, 15
 चर्पे. II, 1, 41 42
 चल्कलघत् I, 6, 13
 चल्ली III, 2, 15 3 5
 चशा II, 2 63
 चसति I, 2, 53 III, 1 6
 चमन् II, 3 53
 चसन्त I, 2 11
 चसन्ते II, 2 76
 चस्तप. II, 5, 19
 चस्तान III, 8, 4
 चस्तानि I, 2, 51
 चसिष्ठ II, 5 27.
 चसून् II, 5, 16
 चस्त्र I, 5, 63
 चहन्ती II, 3, 3, 5, 30
 चा I, 3, 9
 चाक् I, 1, 25 II, 6, 8 25
 III, 8, 16
 चाप्यत I, 1 11 II, 7, 6
 21
 चाच II, 6 11 7, 2 1 10
 65
 चाचयम् II 10 31
 चाच II 3 40
 चान्ता I, 1 56 II 4 18 5
 3 7, 5 III, 6, 6, 7, 11
 IV, 1, 1
 चाच्य I 1, 13
 चाजसनेयिन II, 5, 27
 चाणिजकान् I, 1, 80
 चाणिज्य I, 10, 4
 चात् I, 11, 23
 चातोद्धता I, 5, 30
 चादित्र I, 2, 25 11 23
 चानप्रस्थ II, 6, 14 16
 चानप्रस्थस्य I, 10, 7 III,
 3, 1
 चानस्पत्ये I, 5, 25
 चान्था III, 1, 6 2, 15
 चापने III, 1, 21
 चापयित्वा II 10, 11 III, 1,
 8 7, 6 8, 2
 चापयेत् IV 5, 3
 चाप्याणु I, 1, 55
 चाप्सु II, 2, 36
 चामत् II, 8 9
 चामत्ते II 5 14
 चायम् I, 6 16
 चायमप्रभृत्युपहतार्ता I 1 1
 चायु II, 5, 20 IV, 8, 3
 चायु II, 6, 17 8, 12 III,
 2, 6 IV, 1 26

- वायुमक्ष IV, 5, 6 8, 9 10
 वायुमक्षणं IV 5, 7
 वायुमक्षाः III, 3, 9 14
 वायो. IV, 1 2
 वारणवर्जा. I, 5, 133
 वारणा I, 5 133
 वारुण III 6, 4
 वारुणी II, 1, 20 III, 8, 9
 वारुणीभिः II 4 2 10 32
 62 IV 2, 9 13
 वारुणीभ्यां II 4 9
 वारुण्यै II 5, 9
 वार्धुपि I 5 7
 वार्धुपिक I 5 79
 वार्धुपिकान् I, 5 80
 वार्धोणस I, 5, 188
 वार्धिकात् I, 11, -4
 वास II 1, 47 3, 59 5 8
 12 10 32 39 III 8, 4
 10, 1
 वाससा III, 2, 4, 5, 2
 वाससां I 6, 4. II, 3 54
 वासांसि I 6, 5, 10 II, 5
 12
 वासोभि I 6, 4
 वासोवत् I, 6, 12
 वास्तोष्पतीयं III, 1, 10
 विकल्प I, 5, 25
 विकल्पी I, 1, 8.
 विक्रीणीते II, 1, 53 54
 विक्रेयं II, 1, 55
 विख्याप्य IV, 1, 22
 विगतमत्सरा I, 1, 5
 विग्रहं IV, 7, 3
 विघसं II, 7, 21
 विघ्नं II, 5, 21
 विघ्नपार्यदान् II, 5, 21,
 विघ्नपार्यदीः II, 5, 21,
 विचक्षण I, 10, 81
 विजानीयात् III, 4, 8
 विज्ञाता II, 2 25
 विज्ञाय I, 5, 47 11, 2
 विज्ञायते I, 4, 14 11, 17 18
 37 II, 1, 32 4, 24 8,
 10 9, 7 10, 15 19.
 28 46 49 59 68 III,
 7, 16 IV 2, 11 17
 विज्ञेय IV, 5, 9
 विद् II 3, 11
 विदुस्तु I, 10 4
 विततं IV, 2, 17
 वित्तस्य II, 6, 8
 विदित्वा II, 6, 32 10, 8
 विद्यते I, 1, 10 II, 1, 50
 2, 42 63 5, 8 III, 2,
 14 8 24
 विद्यन्ते III 2, 9 11, 12
 विद्यया I, 2, 49
 विद्यां I, 11, 40 II, 5, 26 6,
 36 III, 6, 20.

- विद्यात् II, 2 4
 विद्याधिपति III, 20
 विद्यानां I, 11, 1)
 विद्यायतां II, 5, 13.
 विद्युत् I, 11 21
 विद्वांसं I, 2 7
 विद्वांस IV, 3 6
 विद्वान् I, 2 30 II, 3 36
 57 6 3, 3, 31
 विधान II, 7 3 IV, 6 9
 विधावन्ति I, 1 34
 विधि IV, 8 16
 विधिना I, 3 3 III, 2 2
 IV, 1 3 14 2, 3 6 1
 6 6 5, 11
 विधियन् II, 2 1 IV, 1, 17
 विधीयते I, 5 93 11, 20
 21 II, 7, 21
 विधुर II, 10, 4
 विना I, 4 2 IV, 7, 1
 विनायक II, 5 21
 विनायाना I, 6 11.
 विनिर्जन्ते III, 1, 16
 विन्दते I, 2 13 7, 16
 विन्देत् II, 2, 27
 विन्देत I, 2 57 IV, 1 14
 विपकेन II, 1, 1
 विपरीत I, 1, 6 21 7, 4 III,
 8, 33
 विपर्यये I, 8, 12
 विषाप्ता III, 8, 16
 विप्र III, 3, 20 IV, 5, 5
 विप्र I, 5, 18 126. 11, 32
 II, 2, 67 IV, 5, 18 6,
 10 7, 1 10 8, 2
 विप्रतिपत्ति I, 1, 17
 विप्रमुच्यते I, 1, 3
 विप्रविशौ II, 1, 71
 विप्रमज्जत II, 1 49
 विप्रस्य I, 1, 2
 विप्रा. I, 1, 8 II, 4, 15
 विप्रादि IV, 8, 4
 विप्रान् I, 1 80
 विमर्शदायान् I, 5, 96
 विमर्जेरन् II, 2 7 10
 विम्रमेण I, 5, 87
 विमुक्त. II, 9, 4
 विमुच्यते IV, 7 8
 विमोक्ष IV, 8 10
 वियन्ति II, 6 13
 विरज III, 1, 15
 विरजा. III, 8 16 IV, 3, 7
 विरमेत् III, 9, 5 6
 विलाप्य II, 10, 18 III, 1,
 10
 विलोकयन् I, 5 15
 विप्रत्मान्यप्रत्मयो. I, 5 136
 विवर्जिता I, 1, 5
 विवर्णामि I, 5 14
 वियहमाना. II, 1, 49

विवाहः I, 11, 17.
 विवाहा I, 11, 1
 विविधिका I, 5, 133
 विश II, 7, 9
 विशाख II, 5, 3
 विशिष्यते I, 4, 2 5, 63 II,
 4, 3 7, 14 IV, 1, 30
 विशुद्धात्मा IV, 7, 4
 विशुद्धयति I, 5, 176
 विशुद्धयते IV, 2, 14
 विशेषतः II, 7, 19 IV 3 1
 4, 1
 विशुतः IV 8, 4
 विश्वतः III, 7 11 14
 विश्वभुक् II, 7 10
 विश्वेदेया II, 5 13.
 विश्वेदेयान् II, 5, 20
 विश्वेभ्यः III, 1, 15 9, 5
 विपं I, 5, 102 II, 3, 16
 विपम I, 5, 63
 विपयात् I, 10, 18
 विष्णु II, 5, 24
 विष्णुः II, 5, 18
 विष्णुपार्षदान् I, 5, 21
 विष्णुपार्षदी. II 5, 21
 विसंस्थिते I, 7, 15
 विसम्नाह I, 10, 11
 विसरणो I, 1, 25
 विसृजेत् II, 7, 4
 विस्तार II, 8, 22

विस्तरे II, 8, 21
 विस्मस्य I, 5, 71.
 विहरन्त II, 1, 11
 विहार I, 7, 1
 विहारार I, 7, 2
 विहितं II, 4, 3
 विहितः I, 4, 16 II, 3,
 16
 विहिता III 3 15
 वीरं II 5, 21
 वीरासन II 5, 7
 वीरासनानां II 10 58
 वीरध्वं III, 1, 3 2 6
 वीरध्वेन III, 2, 6
 वृक III 3 6.
 वृकलानां I 6, 12
 वृक्ष III 2 15
 वृक्ष II 10, 65
 वृक्षमूलिक II, 10, 67
 वृक्षस्य I 2, 16
 वृक्षा I 5, 51
 वृक्षाणां III 3, 5.
 वृज्जनं IV, 5, 23
 वृणुयान् I 10 7
 वृत्तान्तात् III, 9 6
 वृत्ति III, 5, 21 22
 वृत्ति I, 3, 8, III, 1, 1 6
 2, 16 3, 24
 वृत्तिश्रौण II, 5, 19
 वृत्तिभिः III, 1, 1 2, 13.

वृत्ते III, 2, 7
 वृत्त्या I, 2, 7 III, 1, 3
 वृद्ध I, 10, 11
 वृद्धत्वात् III, 2, 13
 वृद्धत्वे IV, 7, 8
 वृद्धाय I, 3, 50
 वृद्धि I, 5, 79
 वृद्धये I, 10, 3 4
 वृषपर्यणः II, 2, 79
 वृषलान्नवर्षा II, 2, 1
 वृषलीपतिः II, 3, 52
 वृषाकपौ I, 6, 9
 वेषु I, 6, 42
 वेत्ता II, 2, 36
 वेत्तृ III, 7, 11
 वेद III, 9, 7
 वेदः I, 1, 6 5, 85 II, 9, 7
 10, 85, 68 69
 वेदखड्गधरा I, 1, 14
 वेदपारमेभ्यः II, 3, 19
 वेदग्रहार्थः I, 2, 1
 वेदयन्ते I, 2 1
 वेदविक्रयः I 5, 32
 वेदविक्रयिणं I, 5, 123
 वेदविद्. I, 4, 1
 वेदविनाशिनी I, 5, 85
 वेदसंन्यासिकः II, 10, 67
 वेदसहिता III, 9, 12
 वेदसहिता III, 9, 10 13
 14

वेदस्य I, 5, 82 IV, 5, 29
 वेदस्वीकरणशक्ति I, 11, 19
 वेदा. I, 2, 57
 वेदादयः III, 10 1
 वेदादि III, 9, 5
 वेदानां I, 10, 2
 वेदान्ता III, 10, 11
 वेदितव्यं II, 1, 49
 वेदेषु I, 2, 7 III, 5, 8
 वेद्य II, 10, 35
 वेद्यति III, 2, 4
 वेद्यामि III, 4, 4
 वेष्टितशिरः I, 5, 15
 वै I, 2, 50 इत्यादि
 वैखानसः 2, 6, 17
 वैखानसशास्त्रसमुदाचार II, 6,
 16
 वैखानसाः III, 3, 17
 वैखानसानां III, 3, 1
 वैष्ण I, 8, 8
 वैष्ण. I, 8, 10 9, 12
 वैष्णव II, 3, 27
 वैष्णवदण्ड I, 3, 3
 वैष्णवानां I, 5, 30
 वैतुषिका III, 3, 3 7
 वैदिकानि II, 6, 28
 वेदेहक I, 8, 8
 वेदेहक I, 9, 7
 वेदेहकयो I, 9, 10
 वेदेहकात् I, 9, 12

व्याहृतीभिः IV, 3, 2
 व्युद्गत्य III, 8, 10
 व्युष्टः IV, 5, 30
 व्युष्टायां III, 4, 7
 व्रणद्वारे I, 5, 133
 व्रजेत् I, 1, 21 II, 2, 67 3,
 41 43
 व्रत II, 1 19
 व्रत III, 7, 6
 व्रतत्वं II, 10, 56
 व्रतपा III, 8, 19
 व्रतयेत् II, 7, 4
 व्रतानि I, 5, 121 II, 10, 41
 व्रतावृत्तिः II, 1, 21
 व्रतिभ्यः III, 3, 6 7
 व्रतोपनीयं III, 1, 18
 व्रतोपायनं III, 8, 7
 व्रतोपेतः I 7, 29
 व्रातपती I, 1, 33
 व्रात्यान् I, 9, 15
 व्रीहीणां I, 6, 43.

श

शकुनय I, 3, 125
 शकुनि I, 5, 19
 शकुत् IV, 5, 13
 शक्तिमान् I, 5, 85
 शक्तिविषये I, 3, 31
 शक्त्यात् II, 3, 12
 शक्नोति IV, 8, 7

शक्यम् I, 2, 50 II, 2, 77.
 शङ्काविहतचारित्रः I, 5, 66.
 शङ्ख I, 5, 40
 शङ्खपुष्पो II, 1, 21
 शतम् I, 4, 6, 9 10, 14 22
 35 III, 5 4
 शतकृत्वः II, 4, 6 5, 12 10,
 36
 शतधा I, 1, 12
 शनैः II, 8, 5
 शनैश्चरं II, 5, 23
 शब्दः III, 8, 16
 शब्दः I, 5, 15 II, 3, 21
 शयनम् I, 5, 54 II, 1, 69
 शयनात् II, 1 62
 शयने II, 6, 10
 शयान I, 2, 29 II, 6, 10
 शयानाय I, 2, 29
 शयीत II, 2, 13 60
 शर I, 6, 12
 शरत् I, 2, 11
 शरीर I, 1, 16
 शरीरघृक IV, 8, 9
 शरीरविमोक्षणात् II, 10, 67
 शर्वस्य II, 5, 20
 शल्यक I, 3, 131.
 शवकर्मणा II, 1, 24
 शवाशिरः II, 1 3
 शश I, 5, 131
 शस्त्र I, 10, 3

- शास्त्र II, 2, 71
 शाक 1, 5, 67 140 III 2,
 3 3, 8
 शाकभक्षता III, 10, 12
 शाकभक्षा III, 3, 4
 शाखयोः II, , 14
 शाख्यं II, 2, 78
 शाणी I, 2, 14
 शाधि II, 1, 16
 शान्ता III 6 12
 शान्ति II 3 62
 शान्यति II, 3 62
 शान्यते II 3 6
 शारीरे II, 2 54
 शालाध्ययत्वात् III, 1 3.
 शालीन II 7 1 10 3 43
 III 1 1
 शालीनत्व III 1 3
 शासने I 10 8 II, 1 16
 शास्त्रं II, 4, 24 III, 3, 16.
 शास्त्रदष्टेन IV, 1, 3 2, 3
 शास्त्रपरिग्रह III, 3, 18.
 शास्त्रविहिता. II 3, 56
 शास्त्रातिग 1, 5 66.
 शिष्यं II, 10, 12 32
 शिक्षिताम् II, 2 58
 शिक्षामुष्ण II, 6 20
 शिर I, 5, 5 21 68 III,
 2, 4 8, 16 IV, 3, 5.
 शिरसा IV, 1, 28
 शिला I, 2 35
 शिलोच्चयाः III, 10, 13
 शिव II, 7, 3
 शिवाविरावे I, 11, 31
 शिशुचान्द्रायण IV, 5, 18
 शिशौ I, 2, 48
 शिश्नात् II, 1, 3'.
 शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् I 1,
 34
 शिष्टा I 1, 5 6 II, 1, 50
 शिष्टागम I, 1, 4
 शिष्टागमविरोधदर्शनात् I, 1, 24
 शिष्टे III, 1, 22
 शिष्य I 5 116
 शिष्य I 11, 40
 शिष्यसङ्करिण II 3, 9
 शिष्या IV, 8, 8
 शिष्येषु I, 2, 45
 शोधुपानं I 1, 20
 शीर्षक II, 8, 2
 शुका II, 4, 40
 शुकानि I, 5 111
 शुक्ति I, 5, 40
 शुक्र II, 5, 23 IV, 5, 12
 शुक्र I, 5, 42 IV, 5, 9 26.
 शुक्र II, 1 50 10 39.
 शुक्रचतुर्दशी III, 8 2
 शुक्रप्राधान्यात् I, 5 107
 शुक्रात् IV, 5, 24
 शुद्धेन III, 2, 4

- शुचय I, 5 50 6, 2 3 II,
 5, 12.
 शुचि I, 6, 1 3 IV, 8, 3
 शुचि I, 5 18. 20 49 123
 126 6, 4 II, 3, 18 IV,
 2 8
 शुचिकामा I, 5, 62
 शुचिकामा. I, 6, 2
 शुचिजन्मान I, 6 9
 शुचिभ्यः I, 6, 1
 शुचियासा III 5, 2 9 2
 शुचिपत् II, 1, 27 IV 4, 2
 शुची I, 6, 3
 शुची I, 5, 53
 शुचीन् II, 8, 5
 शुचीनाम् I, 6, 3
 शुचे I, 5 63
 शुचो I, 5, 9 II, 3, 21 10,
 45
 शुद्ध III, 9, 10 IV, 8 11
 शुद्धः I, 5, 48 118 III, 6
 17 8, 34
 शुद्धवत् IV, 3, 7
 शुद्धशरीरिणः IV, 8, 13
 शुद्धि IV, 7, 3
 शुद्धि I, 4, 15 5, 3 19 46
 शुद्धेन I, 4, 17 IV, 2, 17
 शुद्धयति I, 5, 2 54 59 II,
 1, 39 III, 1, 23 IV, 1,
 5 5, 14. 27 28
 शुद्धयते I 6, 19 IV, 1 26
 5, 28
 शुद्धयन्तां III, 8, 16
 शुद्धयन्ति I, 5, 2 III, 1, 23
 3, 17
 शुना I, 5, 124 126
 शुभम् II, 3, 54
 शुभात् III, 3 22
 शुल्क I, 11, 21
 शुल्केन I, 11 21.
 शुधूषा I, 2, 43 19 11, 16
 शुष्कं I, 5, 68
 शद्र I, 11, 33
 शद्र II, 2 53.
 शद्रः II, 3, 14
 शद्रकर्मसु II, 4, 15
 शद्रतां I, 8, 13
 शद्रवत् I, 5, 80 10, 28
 शद्रवधेन I, 10, 23
 शद्रसम् I, 2, 7
 शद्रसाधर्म्यं II, 3 52
 शद्रसवनम् II, 1, 41
 शद्रस्य I, 17 8 5 II, 1,
 10
 शद्राः I, 8, 1
 शद्राणां I, 5, 76
 शद्रात् I, 4, 9 9 6 14
 शद्रान् II, 3 11
 शद्राघ IV, 1, 6
 शद्राघं III, 6, 10

- शङ्खामिजननं II, 1, 41
 शङ्खायां I, 9, 4 5 13 II,
 2, 29 IV, 4, 13 6, 6
 शङ्खे I, 10 22 II, 2 30
 शङ्खेण II 3, 42
 शङ्खेषु I, 10, 15
 शङ्ख I 5, 40
 शङ्खोदकेन I, 2, 126
 शङ्खुते IV 8, 14
 शङ्खुतु IV, 8 16
 शङ्ख III, 6, 3 11
 शङ्खधाना I 5 140
 शङ्खते IV, 1 30
 शङ्ख II ~ 0 10 50
 शङ्खक्रियायां I 5 112
 शङ्खनक्षा III, 3, 5 6 7
 शङ्खाणां II, 2, 13
 शङ्खेत्त I 5 48
 शङ्खित II, 1, 7
 शङ्खयित्वा III 8 97 IV
 5
 शङ्खयेत् IV, 5 18
 शङ्ख I, 6, 50
 शङ्ख I, 4, 2 16 5, 3 4 9
 46 47 6, 47 II, 2, 58
 8, 22 III, 1, 22
 शौचक्षः I, 5, 47
 शौचविधि. III, 1, 21
 शौचाधिष्ठान I, 5, 1.
 शौचार्थम् I, 1, 16 II, 6, 26
 शौनके II, 5, 27
 श्मशान I, 11, 22
 श्मशानं II, 5, 2
 श्मशाने II, 1, 3
 श्मश्रु I, 3, 7 II, 1, 70 10,
 11 III 1, 8 21 7, 6
 8, 2
 श्मश्रुणे III, 8, 3 IV, 5, 8.
 श्यामोक्त III, 2, 15
 श्येनादिभि. III, 3, 6
 श्रद्धात् II, 3, 18
 श्रद्धाधानस्य I 5 69
 श्रद्धा I 5, 64.
 श्रद्धां II, 6 36
 श्रद्धापूतं I 5 63
 श्रद्धायां II, 7, 11
 श्रद्धायै III, 9, 5
 श्रपयित्वा III, 3, 5 6 7
 श्रपयेत् III, 6, 1
 श्रप्यमाणे III, 6, 3.
 श्रप्यमाणे III, 6, 11
 श्रयेत् IV 1, 16
 श्रवणसंदर्शनयोः I, 11, 13
 श्राद्धकर्म I, 5, 111
 श्राद्धसूक्तम् III, 6, 10
 श्राद्धस्य II, 8, 4
 श्रान्त. III, 2, 13
 श्रामणकेन II, 6, 17
 श्रावण्यां I, 5, 143
 श्रावयेत् II, 8, 5

ध्रितानि II, 3, 61

ध्रियं II, 5, -4

ध्रिये III, 9, 5

धीधर II 5 21

ध्रुतर्पणं II, 5, 27

ध्रुतशोले I, 11, 2

ध्रुति. I, 2, 6 5, 15 19 76

11, 29 11, 2, 2 17

3, 61 62

ध्रुतिप्रत्यक्षहेतुः I, 1, 6

ध्रुतिनामान्येन II, 9, 13

ध्रुयते III, 1, 22

ध्रूयन्ते I, 5, 108

ध्रेयः I 16

ध्रेयान् I, 11, 10

ध्रेष्ठं IV, 1, 30

ध्रेष्ठ. I, 7, 31 III, 8 21.

ध्रोणपा. III, 8, 31

ध्रोणि I, 7, 21

ध्रोत्र IV, 1, 1 5

ध्रोत्रय I, 10, 36 11, 22

ध्रोत्रिय I, 11, 31 11, 3 19.

ध्रोत्रियाय II, 3 15.

ध्रोत्रे I 2, 25 IV, 3, 5

द्रापमान. I, 2, 10

द्रिष्ट्येत् II, 1, 13

द्रोणी II, 3, 14 1, 15

द्रोपादः IV, 5 13

द्रोपाद I, 8, 9 9 11

द्रोपिपादा II, 1, 62

द्र्यजुर I, 2, 16 II, 3, 56

द्र्यसूकरायधृतं III, 6, 7

द्र्या I, 1, 4 5, 19 6, 16

II, 3, 51.

द्र्यानं I, 5, 122

द्र्याधि I, 5, 131

प

पद् II, 9, 9 III, 1, 5 2, 1

9 7, 7

पडङ्गयित् II 8, 2

पडहं II, 1 21 19

पडहः III, 10, 16

पडहान् II, 1, 48

पड्ढोता II, 2 76

पड्ढोत्रा III, 7, 15

पड्ढागभृत् I, 10 1.

पदात्र III, 6 17

पद्विधं I, 5 16

पद्व्यां II, 2, 19

पद्व्यासा III, 10, 16

पद्व्यामान II, 2, 63. III, 9, 7.

पद्व्यामूर्तं II, 5, 22

पद्व्य II, 10, 55

पद्व्य I, 8, 11

पद्व्यसप्तमी I, 11, 12

पद्व्या I, 6, 21

पद्वी II, 5, 22 III 8 9

पद्व्या II, 7, 22 10, 32

53 III, 1, 7. IV, 1, 29

षोडशात् 1, 2, 13

स

सं II, 1, 34. IV, 2, 11
 संकीर्णयोनिः I, 1, 39
 संग्रहणे II, 2, 54
 संघयः III, 9, 11
 संवरः I, 7, 19
 संचरेत् II, 5, 31
 संतिष्ठते II, 10, 23
 संतुष्ट III, 3, 19.
 संदर्शनात् III, 2, 12
 संदर्शनी III, 2, 6
 संधाय II, 10, 57
 सधीयते II, 4, 19 22
 संनिपतेत् II, 10, 53
 संनिपतेयुः I, 5, 104
 संनिपाते I, 5, 103 11, 34.
 सनियोज्यौ II, 2, 63
 सनिष्पाद्य II, 1, 49
 संन्यस्त II, 10, 27
 सन्यासं II, 10, 6
 सन्यासाविधि II, 10, 1
 संन्यासिषत् III, 2, 14
 सपरिस्तीर्य II, 8, 7 III,
 4, 3 7, 11 8, 8 9, 4.
 सप्रक्षाळिनी III, 1, 5 2, 8.
 संप्रक्षाळ्य III, 2, 8
 सप्रतिपत्स्यथ II, 1, 49
 संप्रयच्छेत् I, 2, 100

संप्रयोग II, 1, 50 10, 58
 संप्रयोजयेत् I, 5, 79
 संप्रलीयते I, 1, 15
 संप्रवक्ष्यामि IV, 5, 1
 संवृहस्पति II, 1, 31 IV, 2, 11
 संभाष्य II, 10, 57
 संमार्जन I, 2, 58
 संमृज्य III, 1, 10
 संमृष्ट II, 7, 2
 संयम्य IV 2 16
 संयुक्त IV, 5, 25
 संयुक्तानि I, 3, 12
 संयोगः I 11 6
 संयोगात् I, 4, 20
 संवत्सरं I, 10, 16 II, 1,
 10 2, 52 60 III, 7, 7
 9, 16 IV, 1, 11,
 संवत्सरः III, 10, 16
 संवत्सरगतागतौ II, 3, 37
 संवत्सरायमं I, 2, 3
 संवत्सरेण II, 1, 62
 संवत्सरो II, 1, 45
 संवादी II, 2, 79
 सवास III 2 16 3, 23
 सविमज्य II 10, 50
 संविभाग. II, 3, 16
 संविशन् III, 8, 19
 संवृते II, 3, 21
 संव्यवहार II, 2, 42
 सशये I, 1, 13

सशुद्धा IV, 7, 2
 सश्लिष्यामहे II, 6, 28
 ससर्गसामान्यात् I, 5, 109
 ससर्जयन्ति II, 2, 56
 सस्कार I, 6, 50
 संस्कार II, 1, 20 IV, 1, 18
 सस्कारकर्मविरामे II, 10, 7
 सस्वता IV, 1, 17
 सस्वतायां II, 2, 14
 संस्वत्व I, 2, 57 II, 1, 10
 सस्क्रियते II, 2, 25
 सस्तीर्य II, 10, 20
 संस्वृणाति I, 7, 27
 सस्थिते I, 7, 19
 सस्पृश्य I, 2, 27 2, 21 110

125 II, 10, 50

मस्पृष्टे I, 1, 3
 सस्त्राययत् I, 5, 19
 संहिता III, 10, 11
 संहत्य I, 4, 7
 स I, 1, 14 इत्यादि
 सवाम् II, 2, 21

सवामाया I II, 6

सवामेन I II 6

समुल्य I, 5, 98

समुल्यान् I 96 [17.

सहृत् I, 5, 17 II, 1, 66 IV, 8,

सहृत्पूजेन III, 5, 2

सहृत्प्रसीत III 8 5

सहृत्सहृत् I 5 110

सकृद्वर्ज I, 5, 110

सखा III, 2, 6

साक्षपत्नी II, 5, 29

समिवृ II 2 11

सखीन् II 2, 29

भगोश्चा II, 1, 38

सप्रहाणि II, 5, 16 17, 18

सङ्करे II, 2, 71

सङ्ग्रामे I, 10, 9

सञ्चेल I, 5, 52 118 121

सञ्जनेभ्य III, 2, 10 14

सत् I, 5, 87

सत II, 5, 8

सताम् IV, 6, 8

सति II, 2, 8.

सती IV, 1, 16

सतीर्थे I, 2, 116

सत्त्रिया II II 22

सत्पुत्रं II 9 8 9

सत्य I, 6, 3 II, 5, 20 6,

8 10, 32 II, III, 8 1

10, 11, IV, 1, 2

मत्सर्पान् II 5, 27

मत्स्यगदि I, 2, 21 IV, 5, 32.

मत्स्याशदम् II, 5, 27

मत्स्यन I, 5, 2 III 1, 23

सत्रेषु I 6 7

मत्रया I, 2, 56.

माम्य I, 5, 100

मदधि IV, 6, 5

- सदने II, 2, 34
 सदर्भोपकुक्षेयु II, 8, 6
 सदसस्पर्शये III, 9, 5
 सदा I, 2, 20 4, 16 II, 3
 7 4, 15 7, 26 IV, 1
 25 27
 सदृश II, 2, 21 IV, 1
 14
 सदृशी III, 2, 16 23
 सदृशे IV, 1, 16
 सदैवताभ्यः III, 8, 10
 सदैवतस्य III, 8, 31
 सदैवताय III, 8, 9 10
 सदैवतेभ्यः III, 8, 30
 सद्यः I, 5, 118 126 II, 2,
 59
 सद्योजाते II 5, 20
 सनक्षत्राणि II, 5, 16 17
 18 19
 सनत्कुमारं II, 5, 23
 सन्ततं III, 9 5
 सन्तताः I, 5, 50
 सन्ततिः II, 4, 14
 सन्तु II, 5, 4
 सन्धिषु II, 4, 24
 सन्ध्ययो. I, 11, 35 II, 4,
 14
 सन्ध्यां II, 4, 15 18 10,
 62.
 सन्ध्योपासनं I, 4, 16
 सन्ध्योपासनकालात् II, 4, 4
 सन्ध्योपासनविधि II, 4, 1.
 सध्रमुसले II, 6, 24
 सन्निधौ II, 3, 58. IV, 1,
 20
 सपरिवृहणः I, 1, 6
 सपिण्डं II, 8, 4
 सपिण्डता I, 5, 91
 सपिण्डान् I 5, 91.
 सपिण्डाभावे I, 5, 98
 सपिण्डेषु I, 5, 90 91
 सप्त I, 10, 34 II, 9, 9 IV,
 5, 22 6, 1
 सप्तकृत्वः I, 5, 42
 सप्तत्या II, 10, 6
 सप्तपूर्वान् III, 9, 17
 सप्तभिः III, 8, 16
 सप्तमः I, 8, 14
 सप्तमात् I, 5, 91
 सप्तमासात् I, 5, 92
 सप्तमी I, 2, 57
 सप्तमी III, 8, 9
 सप्तरात्र I, 2, 57 6, 38 III,
 6, 18
 सप्तरात्रात् III, 5, 5 IV, 6, 6
 सप्तरात्रेण II, 1, 63 IV, 5, 23.
 सप्तरात्रोपवास IV, 5, 23.
 सप्तर्षयः III, 9, 21
 सप्तर्षिभ्यः III, 9, 21
 सप्तर्षीन् II, 5, 27

सप्तध्याहतिभिः II, 10, 62
 सप्तसप्त IV, 1, 6
 सप्तहोत्रा III, 7, 15
 सप्ताक्षरं I, 2, 17
 सप्तागाराणि II, 1 3
 सप्तायसान् III, 9, 17
 सप्ताह IV, 1, 6 7, 6
 सप्रणवा IV, 1 28
 सप्रणवा IV, 1, 29
 सप्तद्वुदाभिः I, 5 14
 सप्रहचारिषु I, 5, 116
 सभासद् I, 10, 30
 सभ्यायसभ्यौ II, 10, 46
 सम I, 5, 63 II, 2, 7 6
 12 IV, 5, 30
 समकम्पत 1, 5, 79
 समता II 2, 67 IV, 6, 9
 समतोलयत् I, 5, 79
 समधिगच्छति I, 1, 12
 समनसा II, 10, 25
 समर्थ I, 5 79
 समर्थ IV, 8 11
 समवसाय II 1, 49
 समवाय I 2 33
 समशः II 2, 3
 समद्युते I, 5 56 III 7, 16
 समस्तया II 1, 14
 समन्ताम् IV 4 6
 समस्ता IV, 1 7
 समा II, 1, 5 3, 52 IV,
 6, 2

समाख्या II, 9, 2
 समाचरन् II, 1, 62
 समाचरेत् I, 5, 47 122 II,
 7, 11 IV, 1, 3
 समाजिघ्रति II 10, 26
 समादाय II, 10, 13 32.
 समाधुच्छन्दसा IV, 6, 1
 समान I, 5, 103
 समाना III, 8, 16
 समानाय III, 8, 10
 समाप्रयात् II, 4, 12
 समाप्नोति II, 6, 2 3 4 5 6
 समामनन्ति III, 8, 10
 समाज्ञात I, 6, 8
 समारोषयते II, 10 26
 समारोष्य I, 6, 49 II, 10,
 21
 समावृत्तस्य II, 1, 47
 समाधित II, 7, 10
 समाहित IV 5, 18
 समाहितानां IV, 3, 1 4, 1
 समित् II, 3 51
 समित्पाणि III, 7, 11
 समिद्ध I 2, 58
 समिद्धारी 1, 2, 32
 समिद्धति II, 10 16
 समिद्धि I 2, 52 53 54 57
 7, 20 III, 7, 11
 समिध I, 2, 20 56 IV, 3, 6
 समिन्द्र II, 1 31 IV, 2 11

- समीक्ष्य I, 1, 16
 समुत्पन्नानि IV, 8, 5
 समुदीरितं IV, 6, 9 8, 14
 समुद्रगां I, 5, 1-6
 समुद्रसंयानं I, 1, 20 II, 1, 41
 समुपस्पृशेत् I, 5, 74
 समुष्काभ्यां II, 2 74 III, 2 2
 समुहूतानि II, 5, 16, 17 18 19
 समूढ I, 5, 59
 समूहान्या III, 2, 9
 समूहान्या. II, 3, 54
 समूहा III, 1 5 2, 9
 समूह्य III 2, 9
 समृद्धानि I, 5, 84
 समृद्धयते II, 8, 17
 समेतानां I, 1, 10
 सम्पत्तौ II, 4, 14
 सम्पन्नं II, 3, 18
 सरस्वतीं देवीं II, 5, 24
 सरित III, 10, 13
 सर्पा II, 5, 16
 सर्पि. I, 5, 123 140 IV, 5, 10 11. 14 25
 सर्पिर्मिश्रम् III, 1, 19
 सर्पिपा II, 1, 57 IV 8, 18
 सर्पिण्ये IV, 6, 5
 सर्वे I, 6, 4 10, 32 35 11, 21 II, 1, 25. 5 11. 10, 21 III, 4, 4 5, 8 6, 5, 6 7 8 9. 10. 10, 8. IV, 2, 11
 सर्व III, 1, 11
 सर्वकर्मणां II, 4, 4
 सर्वकर्मसु IV, 8, 11
 सर्वकर्माणि IV 5, 2
 सर्वकृतफल III, 5, 8
 सर्वकृतयाजिनां II, 7, 14
 सर्वच्छन्दस्तु III, 10, 11.
 सर्वत I, 10, 7
 सर्वतनुः IV 2, 11
 सर्वत्र I, 2, 23 II 8, 18
 सर्वदोषोपघातार्थं IV 1, 30
 सर्वेष्वयै II, 1, 41
 सर्वपातकेषु IV, 3, 2
 सर्वपातकै IV, 2, 14
 सर्वपापप्रणाशन IV, 5, 15
 सर्वपापविशुद्धात्मा IV, 8, 16
 सर्वपापानां III 6, 4
 सर्वपापार्णमुक्तात्मा IV, 8, 13
 सर्वपापार्णसागरात् IV, 8, 11
 सर्वपापेभ्य IV, 5, 31 6, 3 8 7, 7 3, 15
 सर्वपापैः IV, 2, 9 8, 16
 सर्वपृष्ठ्या I, 1, 30
 सर्वप्रायश्चित्तिः III, 10, 18
 सर्वमक्षत्वं II, 2, 58

सर्वभक्ष्य II, 7, 7
 सर्वभूतानि II, 5, 27
 सर्वभूतेभ्य II, 10, 29 30
 सर्ववर्णेभ्य II, 9, 14 10, 54
 सर्ववेदजनान् II, 5, 27
 सर्ववद्वान् II, 5, 27
 सर्वरा III, 2, 6
 सर्वस्मात् III, 7, 11 IV, 2,
 12 3, 5 6, 4, 2 3 4 5
 6 7 ■
 सर्वस्य II, 7, 10
 सर्वस्यहरण I, 10 19
 सर्वा I, 11, 31
 सर्वा. II, 5, 29 III 10, 13
 IV, 8, 5
 सर्वाणि I, 8, 12 II, 7, 17
 सर्वातिथि II, 6, 17
 सर्वान् I, 10 30 II, 5, 29
 सर्वानुभुं II, 6, 33
 सर्वाद्यभोजिना II, 3, 77
 सर्वापराधेषु I, 10, 17
 सर्वाभि II, 3, 21 IV, 3, 2
 सर्वावश्यक. III, 3, 3 4
 सर्वावश्यकवसाने II, 7, 1
 सर्वासु III, 4, 2
 सर्वे I, 2, 57 5, 50 II, 1,
 39 6 13 III, 10, 13
 IV, 1, 27
 सर्वेभ्यः III, 8, 31 IV, 5,
 32 6, 3

सर्वेषां I, 11, 16 II, 2, 3
 55 III, 3, 18 IV, 2, 5
 सर्वेषु I, 2, 18 6, 30 31
 III, 5, 8
 सर्वैः III, 5, 8 8, 14
 सर्वलोकतां III, 8, 59 IV, 5,
 30
 सखन II, 10, 55
 सखनप्रयं IV, 7, 8, 18
 सयनानुबल्लं II, 1, 41
 सवनीय II, 1, 37
 सवने III, 9, 20
 सयनेषु II, 6, 17 III, 10,
 14
 सयर्णा. I, 8 6 9 1 II, 2,
 11
 सवर्णान्तरासु I, 6, 6
 सवर्णापुत्र II, 2, 12
 सवर्णोयां II, 2 11
 सवर्णोया I, 5, 95
 सवर्णासु I 9, 1
 सविता II, 5, 3 17
 सवितु II, 10, 14
 सवित्रे III, 9, 5
 सवृषण II, 1, 14
 सव्य I, 4, 26 5, 5 21 7,
 14 IV, 3, 5
 सव्याहृतिकां IV, 1, 28
 सव्यासतिना IV, 1, 29
 सव्ये I, 4, 18

मव्येन I, 2, 26 II, 7, 3
 मशकृद्रसे IV, 6, 5
 ससप्तन्याहृतिकां II, 4, 7
 सह I, 1, 19 2, 49 4, 17.
 5, 89 II, 1, 50 52. 6,
 30 35 III, 2, 6 16 3,
 23 7, 11 IV 1, 28
 सहधर्म. I, 11, 3
 सहस्र I, 10, 30 IV, 4, 10
 सहस्रकृत्व. II, 4, 5 5 12
 10 36
 सहस्रदण्ड. I 9, 134
 सहस्रश. I, 1, 9 10 IV, 8, 5.
 सहस्राक्ष IV, 8, 3
 सहस्राक्ष IV 7 5
 सहासन I, 2, 30
 सहोद II, 2, 32.
 सहोद. II 2, 35
 सा I, 1, 32 इत्यादि
 साक्षिण I 10, 30 31
 साक्षिण I, 10, 36
 साक्षी I, 10, 29 34. 35
 साक्ष्यं I, 10, 35
 साक्षं II, 1, 49
 सादयित्वा II, 10, 20
 साधयति III, 1, 15
 साधयन्ति IV, 7, 2
 साधयेत् IV, 5, 2
 साधय. I, 11, 18
 साधु I, 11, 11.

साधुवृत्तः I, 5, 87
 साधुवृत्ताय I, 2, 20
 साधूनां I, 4, 19
 साध्यान् II, 5, 20
 सान्तपनं IV, 5, 11
 सान्तपन. IV, 5, 13
 साम IV, 5, 1
 सामतः III, 9, 8
 सामान्य III, 9, 5
 सामवेदं II, 5, 27 IV, 3 3
 सामवेदानां IV, 5, 29
 सामशब्देषु I, 11, 23
 सामानि II, 8, 4 5 12 10 66
 सामान्यां III, 3, 21
 सामुद्रशुल्कः I 10, 18
 साम्पराये II, 2, 36 6, 93
 साम्प्रदायिक II, 2, 44
 साय II, 1, 64 65 3, 11
 4, 15 16 18 7, 17 18
 10, 20 61 62 III, 3, 5
 6 7
 सायमाश II, 7, 26
 सायुज्य III, 8, 39
 सारानुरूप्येण I, 10, 15
 सार्वकामिक III, 8, 38
 सार्ववर्णिकं II, 4, 3
 सावित्री I, 4, 7 II 4, 5 5,
 12 14 27 10, 14 36.
 III, 10, 11 IV, 4, 6
 सावित्र्यै III, 9, 5

साहोयत्राणि II 5, 16 17
18 19

सिंहे III, 7, 11 IV, 7, 7

सिका II, 1, 28 III, 7, 4
IV, 2, 18

सिच I, 7, 5

सिञ्चति III, 1, 2 IV 1, 21

सिञ्चतु IV, 2, 11

सिञ्चन्तु II, 1, 34 IV, 2, 11

सिते IV, 5, 17

सिद्धं III, 3, 13 4, 5 7, 12
8, 17

सिद्धहविषां I 6, 45

सिद्धि II, 3, 53 IV, 5 2
8, 13

सिद्धि II, 7, 23

सिद्धेच्छा III, 1, 5 2, 13

सिद्धयति I, 4, 19

सिद्धयन्ति II, 7, 23 III, 5,
8 IV, 7, 1

सिन्धु I 1, 29

सिन्धु I 1, 28

सिरी II, 6, 31

सिलै. III, 2, 11

सिलोन्धा III, 1, 5 2 11

सिपाधयिषुः IV, 8, 17

सीदति IV, 8, 1

सीमान्त I, 4, 22

सुहृत् I, 10, 32

सुरुता IV, 8, 10

सुरुतांशान् II, 1, 54

सुरे II, 6, 10

सुजाग्रहि III, 8, 19

सुत II, 5, 20

सुदक्षा. III, 6, 15

सुनिगुप्तान् II, 3, 37

सुनियतात्मा II, 3, 53

सुपञ्चात् II, 4, 13

सुपूर्वा II, 4, 12

सुसां I, 11, 9.

सुप्रक्षालितपादपाणि. II, 3, 21.

सुवह्नि IV, 6, 8

सुग्रहण्यं II, 5, 22

सुग्राहण II, 3, 19

सुमित्रा II, 5, 4

सुरभिमत्या II, 4 2 10, 32

सुरां II, 1, 17

सुराकरं I, 5, 50

सुराधाने II, 1, 21

सुराध्वजान् I, 10, 18

सुरापान III, 5, 6 6, 18

सुरापानेषु I, 10, 18

सुराष्ट्रा I, 1, 29

सुरेश्वरान् IV, 8, 3

सुष I, 6, 46 II, 3, 12 20
10, 14 32 33.

सुवर्णरजताभ्यां I, 5, 126

सुवर्णस्तेन्यं III, 5, 6 6, 9 18

सुवर्णानां I, 5, 27

सुभयस. I, 11, 31

सुपिराया. I, 6, 17
 सुसमृद्धोऽपि II, 8, 21.
 सुसर्पिषा IV, 7, 9
 सुहित II, 6, 10
 सुहृन्नस्य II, 3, 14
 सुहृत्प्रैषाय III, 8, 6
 सुक्तेन III, 7, 11
 सुहृत्मा I, 1, 13
 सुतः I, 9, 8
 सुवकारं II, 5, 27
 सुतयः IV, 8, 8
 सुमि II, 1, 13
 सूर्य II, 3 31 5 20
 सूर्यः I, 7, 31. II, 6, 33 III.
 2, 6 8, 21.
 सूर्यस्य I, 28
 सूर्याचन्द्रमसाः III, 8, 39.
 सूर्ये IV, 5, 18
 सुगाल I, 10, 10
 सेतुकृत् II, 3, 3
 सेतून् II, 3, 8
 सेन्द्रिय. II, 1, 40
 सेवमानः II, 1, 4
 सैधकं II, 1, 15.
 सोदकं I, 4
 सोदकेन II, 4.
 सोदर्या I, 6, 95
 सोपचयान् II, 2, 37
 सोमं II, 5, 23 IV 8, 3
 सोमः I, 7, 11 II, 2, 58 5, 16.

सोमपानं III, 10, 12
 सोममक्ष्येषु I, 6, 31
 सोमसंयोगात् I, 4, 20
 सोमात् I, 7, 11
 सोमाय II, 8, 7 III, 9, 5
 सोमे III, 7, 15
 सोमेन I, 5, 45 II, 9, 5.
 सौमं I, 5, 5
 सौमिकं II 6, 12 31
 सौरी III, 8, 9
 सौरीभिः III, 8, 18
 सौविष्टकृती III, 8, 10
 सौवीरा. I, 1, 29
 सौवीरान् I, 1 30
 स्कन्ध II, 5, 22
 स्कन्दपार्षदान् II, 5 22
 स्कन्दपार्षदीः II, 5, 23
 स्कन्दयेत् IV, 1, 2:
 स्कन्दन II, 1, 15. 16
 स्तनयिज्ञ I, 11, 24.
 स्तुवतः II, 2, 80
 स्तुयमानस्य II, 2, 80
 स्तेनः II 1, 15. 16 III,
 7, '
 स्तनात् II, 1, 16.
 स्त्रियं I, 11, 36 II, 1, 29.
 III, 4, 2 7, 8
 स्त्रियः I, 5 41. 94. II, 1,
 50 2, 47. 57 58
 स्त्रिया I, 1, 19

स्त्रियाः I, 5, 17 II, 1, 10. 71.
3, 42

स्त्री I, 10, 11 II, 1, 39 4,
45 46

स्त्रोगमन IV, 1, 6

स्त्रीणां I, 5, 117 II, 1, 51
2, 34.

स्त्रीपुत्रसमवाये II, 2, 10

स्त्रीमजां II, 2, 59.

स्त्रीबालवृद्धानां II, 1, 65

स्त्रीभिः I, 2, 24

स्त्रीवध I, 10, 23

स्त्रीशूद्रैः III, 8, 20 IV, 5,
4

स्त्रीशूद्रौ I, 5, 18

स्य II, 5, 30

स्यण्डिलं III, 1, 2 9, 4

स्यविरे II, 2, 46

स्या. II, 5, 12

स्यान II, 10, 55 58

स्यानासनफलं II, 4, 17

स्यानासनाभ्यां II, 1, 41

स्यालीपाकस्य III, 8, 28

स्थितं I, 1, 15

स्थितः IV, 5, 32

स्थिता IV, 6, 10

स्थिते IV, 5, 19 30

स्थूल II, 5, 21

ज्ञातः III, 5, 2 8

ज्ञातकः II, 8, 2

ज्ञातक्यतानि II, 3, 10

ज्ञातकस्य I, 3, 1

ज्ञात्वा I, 2, 57. 123 126.

II 10, 32 III, 4, 7

ज्ञानं I, 5, 122

II, 3, 24 43

ज्ञापन I, 2, 36 38

ज्ञायात् I, 2, 40 II, 3, 44

45 IV, 5, 4.

स्नास्यन् I, 2, 56

स्तुपा II, 2, 64

स्तोदानुगतत्वात् I, 11, 16

स्पर्धमानः II, 6, 30

स्पर्शनं I, 5, 75

स्पृशन्ति I, 5, 89

स्पृश्य I, 5, 18

स्पृष्टा I, 5, 52 118 122

स्म. II, 6, 36

स्मार्तः I, 1, 3.

स्मृत I, 4, 9 II, 3, 60 III,

6, 4 IV, 1, 23 2, 5 5,

11 17 18

स्मृतः I, 1, 14 5, 66

स्मृताः II, 3, 56 4, 15.

स्मृतौ I, 10, 37.

स्मृत्वा IV, 8, 16

स्यां II, 1, 18

स्यात् I, 1, 9. 22 2, 31 5,

18 20 22 23 78. 6, 1

7, 28 29 इत्यादि.

- स्यातां I 2, 49.
 स्युः I, 1, 9 10, 46 II, 1, 41 50 2, 19. 3, 16 5, 9.
 स्यन्तीषु II, 3, 4
 स्यन्त्यः III, 10, 13
 स्यस्तपु I 5, 19
 स्यावयित्वा I, 5, 10
 स्युक्त्वम् III, 1, 10
 स्युनि II, 10 18 III, 1 10
 स्युव II 6 6.
 स्युवाहुती III, 7, 11
 स्व I 10 2
 स्व. II, 10, 37
 स्वकर्म II, 1, 3
 स्वकर्मस्था I, 2 19
 स्वधर्मे II, 10, 5
 स्वधा II, 5, 28 29 30 6, 3 8, 7, 10, 33
 स्वधारिकथमाक् II, 2, 18
 स्वधावन्ति II, 8, 5
 स्वपन्त IX, 3, 6
 स्वप्नात् III, 7, 4
 स्वप्नान्तं I, 11, 34
 स्वभ्यक्तः II, 6, 10.
 स्वय I 5, 95 101. II, 2, 14 21 28
 स्वयंदत्तं II, 3, 32.
 स्वयंदत्त. II, 2 28
 स्वयम्भुवं II, 5, 20
 स्वयंभुवे III, 9, 5.
 स्वयंभूः I, 4, 17
 स्वर्ग I, 2, 26 5, 65 II, 2, 48 4, 23 6, 8
 स्वर्ग. II, 6, 8.
 स्वर्गलक्षणे III, 2, 16 3, 23.
 स्वर्गलोके IV, 3, 12.
 स्वर्ग्य II, 8, 1 III, 8, 38
 स्वर्णस्तेयं I, 10, 18 —
 स्वविघ्नह IV, 5, 2
 स्वसुतां I 11, 20
 स्वां I 2, 57
 स्वातन्त्र्यं II, 2, 45 46
 स्वाध्याय II, 3, 59 9, 8.
 स्वाध्यायं I, 2, 57 II, 6, 6.
 8 III, 5, 2
 स्वाध्याय II, 6, 7 9.
 स्वाध्याये II, 3, 58 10, 65
 स्वाध्यायेन II, 9, 5.
 स्वाभिप्राय I, 5, 66
 स्वामिने III, 2, '
 स्वाहा I 1, 33 5, 11 7, 3.
 8, 7 10, 18 III, 4, 4, 6,
 15 7, 11 8, 16 9, 5.
 IV, 2, 10 3, 6
 स्वाहाकुर्यान् II, 6, 2
 स्वित्पृकृते II, 8, 7
 स्वे II, 2, 17
 स्वेस्वे II, 9, 3

ह

ह I, 2, 55 इत्यादि
 हस I, 10, 28
 हस II, 1, 27 IV, 4, 5
 हत I 3, 63 III, 3, 6
 हत्वा II, 1, 6
 हन्ति I, 10 33 35 11, 40
 II, 8, 22 IV, 6 21 33
 हन्यात् I, 10, 12 II, 1, 15
 हरणान् I, 11, 8
 हरिण I, 5, 132
 हरेत् I, 5, 99 102 10, 16
 II 2, 12
 हवन II, 3, 60
 हवि I, 1, 81 5, 62 64 II,
 1, 61. 8, 15 16 10, 60
 III, 6, 10
 हविर्भ्य I 7, 11
 हविर्मत IV 5, 4.
 हविष्य III, 1, 18 8, 7 9, 3
 हविष्यस्य IV, 5, 19 20
 हविष्याशी IV, 7, 6
 हविष्यैः III, 8 10
 हवींषि I, 7, 11
 हव्यकव्येषु II, 8, 16
 हव्या. I, 6, 3
 हसन I, 5, 15
 हस्तपादान् II, 10, 45
 हस्तात् II, 2, 26.
 हस्तिमुख II, 5, 21

हस्ता I, 1, 11
 हस्ते I, 4, 18
 हस्तेन III, 3, 11
 हस्तौ II, 5, 1
 हागीत II, 1, 50
 हाद्यनोया IV, 8, 9
 हासो I 7, 31 III, 8, 21
 हि I 1 13 इत्यादि
 हिनोति I, 6 3
 हिमघन्त I 1 25
 हिमवान् III, 3, 19
 हिरण्य III, 10, 15
 हिरण्यकेशिन II 5, 27
 हिरण्यगर्भ II, 1, 20
 हिरण्यप्राशन III, 10, 12
 हिरण्यवर्णा II, 5, 12
 हिरण्यवर्णाभिः II, 4, 2 10,
 32
 हिरण्यशूङ्ग II, 5, 3
 हिरण्यार्थे I, 10 35
 होनानि I, 5, 84
 हुतं II, 7, 11
 हुतहोम. II, 10, 16
 हुताग्निहोत्र. II, 3, 18
 हुतानुमन्त्रण II, 7, 11
 हुते II, 10, 20 IV, 1, 18
 हुतेन II, 3, 62
 हुत्वा I, 11, 4 II, 1, 34 7,
 4. III, 3, 5 6 7 7, 11
 15 8, 10 31 9, 5
 IV, 2, 11 12 3, 6

हृयते I 5 83	होतु IV, 8 7.
हृदय I 5, 18 IV, 3, 5	होतु I, 7, 24
हृदयहृमा I 5, 15 II, 1, 28	होम II, 8 16 IV, 5, 2 3 5.
हृदयदेश II, 7, 9	होम IV 8 15
हृदि IV, 6, 10	होम III 10 10 IV, 8, 18
हृषीकेश II 5 24	हादा III, 10 13
हेम IV 6 4	ह्रिये III 9 5
हेमानि IV 7 9	हीमान् I 2 21
होतव्य IV, 8 7	

